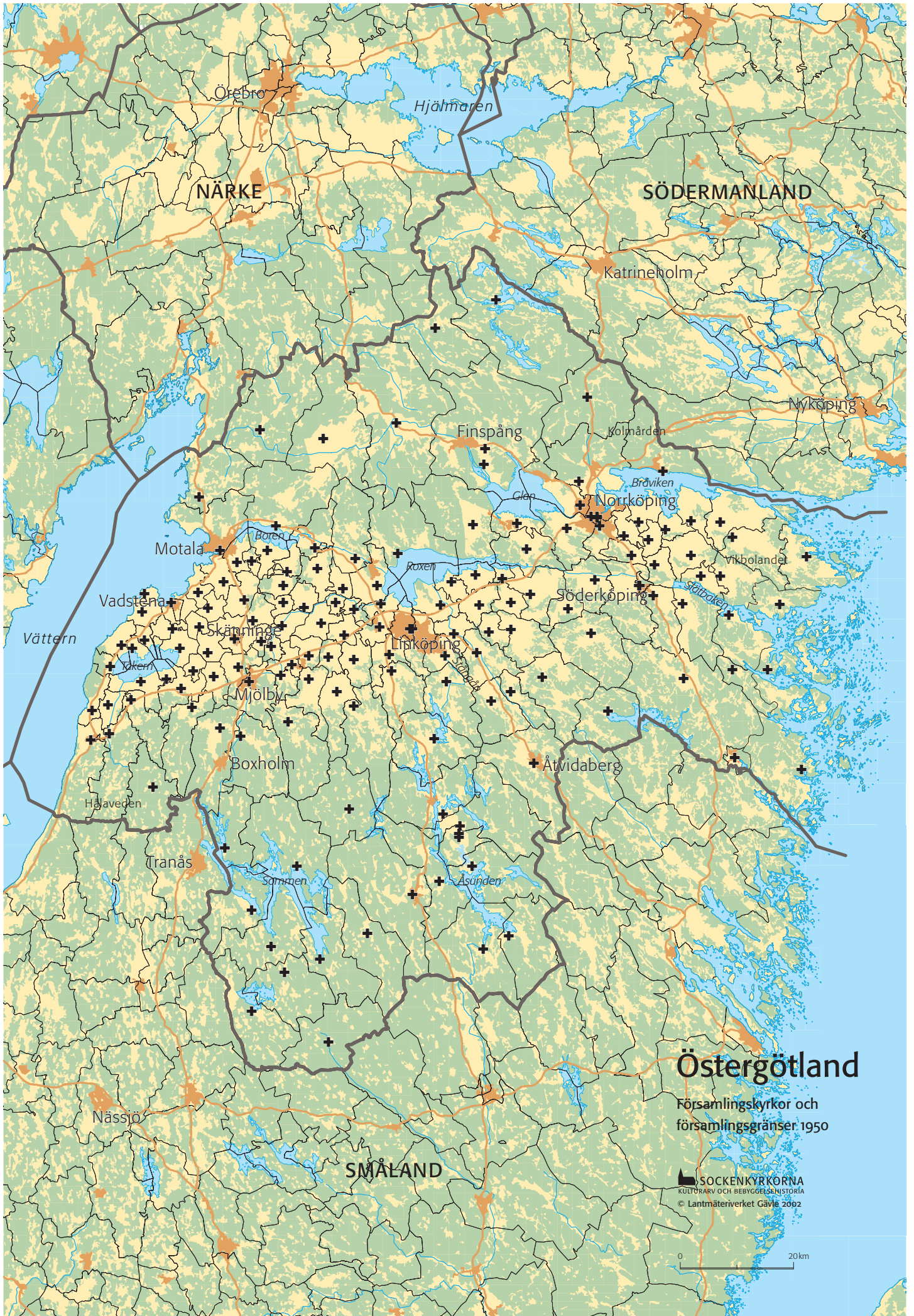

Östergötland

LANDSKAPETS KYRKOR

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
ett forskningsprojekt med stöd från Riksbankens Jubileumsfond

NÄRKE

SÖDERMANLAND

Östergötland

Församlingskyrkor och församlingsgränser 1950

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

© Lantmäterverket Gävle 2002

SMÅLAND

Hjälmarén

Katrineholm

Nyköping

Finspång

Kolmården

Brävi

Clan

Norrköping

Vikbolandet

Söderköping

Stäpö

Motala

Boren

Roxen

Linköping

Vadstena

Yxern

Skänninge

Mjölby

Boxholm

Åtvidaberg

Håveden

Tranås

Sommen

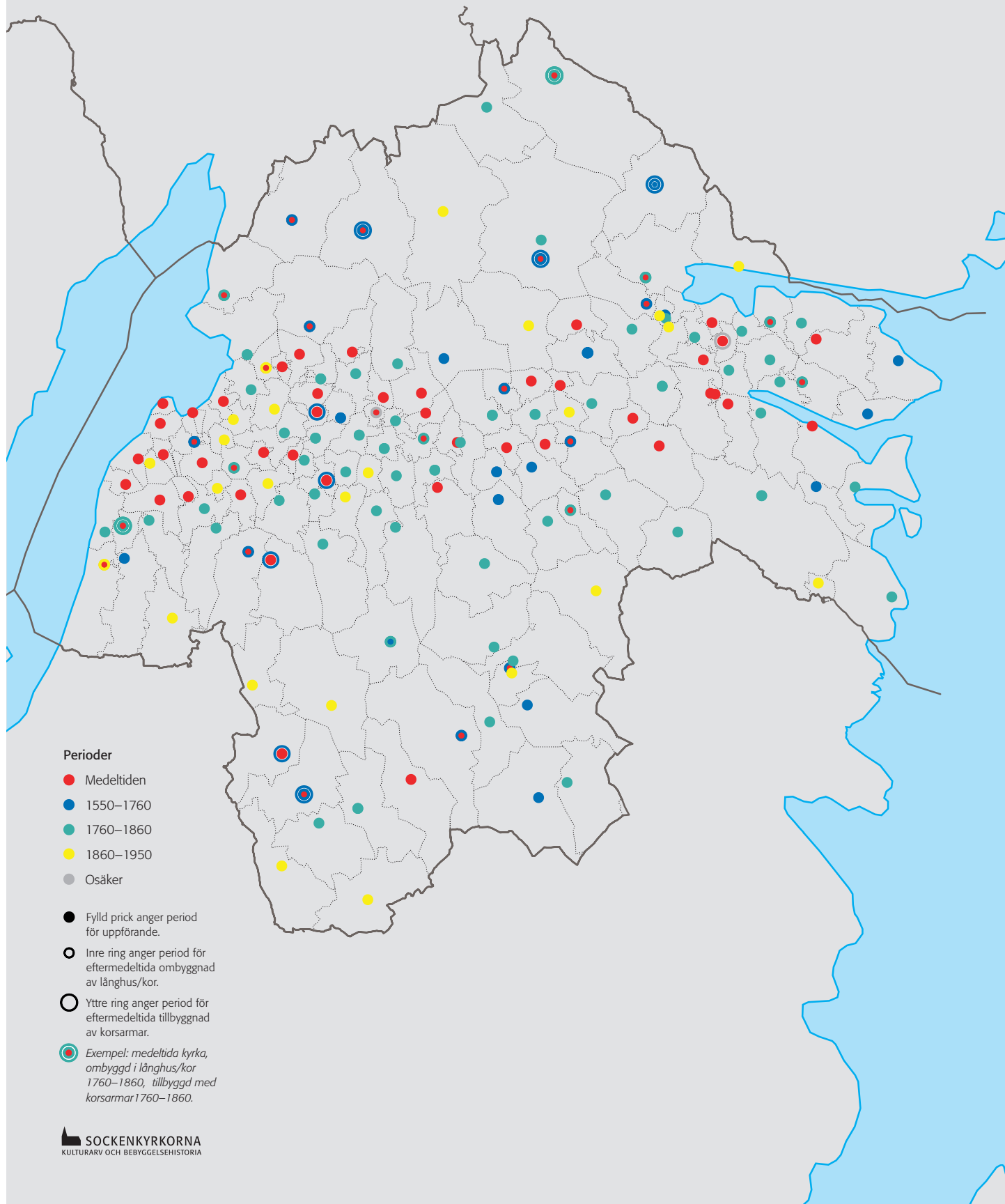
Åsunden

Nässjö

Vättern

Östergötlands församlingskyrkor 1950

Kartan visar byggnadsperioderna för 155 församlingskyrkor, uppförda före 1950. Det fyrtiotal medeltida kyrkor som bevarats framträder på kartan som ett band av röda prickar tvärs över slättbygdens små socknar. Här återfinns också de forna klosterkyrkorna och stiftets domkyrka. Liksom i flera av de andra landskapen i Götaland domineras kyrkolandskapet i övrigt av 1700- och 1800-talens kyrkobyggnader. På rapportens baksida återges en något förenklad kartbild över församlingskyrkorna i hela riket.

Östergötland

LANDSKAPETS KYRKOR

Ingrid Sjöström och Marian Ullén, red.

Kartor, diagram och tabeller
av Markus Dahlberg

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala
samt Riksantikvarieämbetet
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond

FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

PROJEKTLEDNING

Docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap),
Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet, projektledare
Fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap),
Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet, bitr. projektledare
Professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå
Professor Göran Lindahl (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala
Professor Ulf Sporröng (kulturgeografi), Stockholm
Professor Anders Åman (konstvetenskap), Uppsala

ÖVRIGA MEDARBETARE I PROJEKTET

Konst- och arkitekturhistoriker: Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson,
Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen,
Ing-Marie Nilsson, Marian Rittsel-Ullén, Claes Sörstedt, Eva Vikström.
Kulturgeografer: Stefan Ene, Kristina Franzén, Elisabeth Gräslund Berg, Mikael
Johansson, Gunnar Risberg, Birgitta Roeck Hansen.

KONTAKT

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Telefon: 08-5191 8000
E-post: registrator@raa.se
Hemsida: www.raa.se

OMSLAG Vreta klosterkyrka. Blandteknik på papper av Ferdinand Boberg. Varje rapport pryds på omslaget av en akvarellerad teckning av en av landskapets kyrkor. De allra flesta är utförda av Ferdinand Boberg, arkitekten som 1915 övergick till att resa runt i Sverige och teckna svenska kulturmiljöer. Ett konsortium av förmögna svenskar och fonder finansierade företaget, som pågick i 25 år och resulterade i över 6 500 blad. Dessa skänktes till olika museer och institutioner, bl.a. Riksantikvarieämbetet. År 1940 anordnades på Statens historiska museum en utställning av Bobergs bilder, och i katalogen, ”Svensk byggnadstradition i bilder”, 1940, kan man läsa mer om hur bilderna kom till.

Tryckt med anslag från Riksbankens jubileumsfond, Riksantikvarieämbetet och Länsstyrelsen i Östergötlands län.

Riksantikvarieämbetets förlag
BOX 5405, SE 114 84 Stockholm
TFN +46 8 5191 8000
FAX +46 8 5191 8083
E-POST samla@raa.se

GRAFISK FORM Sture Balgård
LAYOUT OCH ORIGINAL Sverker Michélsen
DIGITAL KARTTEKNIK Stefan Ene
PLANRITNINGAR Daniel Sundlin, Sverker Michélsen
ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle, 2002. Medgivande M2002/1639.
HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2004 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:2

ISBN 10: 91-7209-333-1 (tryck), 2016

ISBN 13: 978-91-7209-333-1 (tryck), 2016

ISBN 978-91-7209-741-4 (PDF), 2016

Innehåll

- 5 Förord
Inger Liliequist
- 7 Inledning
Marian Ullén
- 13 Kyrkan i landskapet
Ulf Sporrang
- 29 Bänklängder
Helena Hoas och Margareta Kempff Östlind
- 32 Medeltidens kyrkor
Ann Catherine Bonnier
- 63 Kyrkorna 1550–1760
Göran Lindahl
- 83 Kyrkorna 1760–1860
Ingrid Sjöström
- 99 Kyrkorna 1860–1950
Britt-Inger Johansson
- 113 Restaureringar under 1800- och 1900-talen
Britt-Inger Johansson
- 123 Östergötlands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria
Marian Ullén m.fl.
- 136 Litteratur om Östergötlands kyrkor
sammanställd av *Ingrid Sjöström*
- 139 Register

Förord

Sveriges 3 700 kyrkor är en väldig skatt av byggnader och föremål som ger karaktär åt landskapet och speglar historien. De talar till oss om de eviga livsfrågorna. Det är ett levande kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan genom dess församlingar. Kulturmiljövården ska bistå med kunskap och anvisningar om hur kulturarvet ska vårdas och skyddas och om hur det kan brukas. Kunskap behövs om varje enskild kyrka, men också om det samlade kyrkoberstandet i dess helhet. Det krävs överblick över hur kyrkorna tillkommit, förändrats och präglats av sin tid och sina sockenbor, och över hur de hänger samman med det omgivande landskapet. När vi har likformiga basuppgifter om samtliga kyrkor och deras miljöer kan vi göra jämförelser och urskilja det unika, det typiska och det märkliga.

Kunskapen om de svenska kyrkorna och kyrkomiljöerna har hittills varit mycket ojämn. Vi har vetat mycket om en del och alltför litet om många. Genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA, som arbetat med generöst stöd från Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001, har kunskapsläget nu förbättrats betydligt. Projektets forskare – konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare från tre universitet – har samarbetat med Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektets resultat görs nu tillgängligt genom en serie rapporter och genom faktauppgifter som läggs in digitalt i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister. Materialet blir en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården och för de församlingar, samfälligheter och stift som förvaltar det kyrkliga kulturarvet, liksom för alla andra som intresserar sig för våra kyrkor och deras samband med bebyggelseutvecklingen och landskapet.

Inger Liliequist
Riksantikvarie

Inledning

av Marian Ullén

Forskningsprojektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA presenterar i denna rapport en sammanfattande översikt av kyrkobygandet i landskapet Östergötland från medeltiden till 1950. Rapporten är en del i en serie där samtliga landskap ingår. Projektresultaten kommer även att redovisas i en tryckt volym om kyrkorna i hela landet, samt genom uppgifter som i samarbete med Riksantikvarieämbetet görs tillgängliga via Internet.

SOCKENKYRKOPROJEKTET

Det tvärvetenskapliga projektet SOCKENKYRKORNA har med stöd från Riksbankens Jubileumsfond pågått 1996–2001 med Riksantikvarieämbetet som huvudman. Projektet har haft som mål att behandla Sveriges kyrkor byggda före 1950, med tonvikt på de ca 2 600 församlingskyrkorna. Kyrkorna och deras närmiljö har studerats både som element i landskapet och i bygden, och som byggnadsverk och kyrkorum. Projektet behandlar alltså i första hand de huvudkyrkor som kan knytas till kända socknar och församlingar. Socken och församling används här som synonymter och avser den minsta territoriella enheten inom Svenska kyrkan.

Ett huvudsyfte för projektet har varit att behandla den totala kyrkobyggnadsverksamheten i riket och att kartlägga även de nu försvunna eller ruinerade kyrkorna. Studierna fokuserar dels etableringsskedet – när och var byggdes den första kyrkan – dels den fortsatta församlingshistorien med kyrkans om- och nybyggnadsfaser. Alla större förändringar som församlingskyrkorna genomgått från sin tillkomst och framåt noteras. Genom denna inventering får man en inte tidigare klarlagd bild av den väldiga arbets- och resursinvestering som sockenborna satsat på sina kyrkor. Påfallande är de stora variationerna både över tid och mellan olika regioner. Det går att urskilja regionala kulturgränser som inte alltid sammanfaller med de administrativa gränserna. Byggnadsaktivitet och regionala skillnader åskådliggörs genom kartserier och diagram.

I projektet belyses även kyrkobyggnaderna och deras närmaste omgivning ur ett samhällligt och miljömässigt perspektiv. Hur har kyrkorna inpassats i landskapsbilderna och i vilken relation står de till övrig bebyggelse? Särskilt uppmärksammas de kyrkligt anknutna byggnaderna, som prästgårdar, skolor och församlingslokaler. Den svenska kyrkbyn har internationellt sett sina specifika karaktärsdrag bl.a. genom sin ringa storlek och genom att den oftast saknar centrala funktioner utöver de rent kyrkliga. I allmänhet finns inte det omfattande sociala och kommersiella livet som präglar den kontinentala byn. Projektet har stickprovsmässigt undersökt hur

stor del av landets kyrkomiljöer som ännu är bevarade, samt vilka regionala särdrag som kan knytas till allmänna geografiska strukturer.

Forskarna inom projektet är arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare. Tillsammans har vi sökt teckna bakgrund och orsakssammanhang till kyrkobyggandet och till kyrkornas lokalisering, utformning och användning. Kyrkorna speglar ambitioner, idéer, tillgång till – eller brist på – kompetens, material och resurser under olika ske-den. Kyrkorna är scener för kyrkligt liv och religiös gemenskap, men också för relationer inom och mellan sociala grupper. Kyrkorna har fungerat som offentliga rum och informationscentra. Lokalsamhällets värld mötte här överhetens, genom kungörelser, påbud och impulser från läns- och stifts-städer eller från huvudstaden. För den kyrkohistoriska bakgrunden hän-visas till verket *Sveriges Kyrkohistoria*, under utgivning i 8 delar (Svenska kyrkans forskningsråd).

Projektet har i samarbete med Riksantikvarieämbetets kulturdataenhet tagit fram basuppgifter för varje kyrkomiljö och kyrka. Där ingår uppgifter om församlingsutveckling, befolkningstal (för åren 1805, 1900 och 1995), kyrkans läge, byggnadshistorik och viktigare egenskaper. De metodiska överväganden som styrkt faktainsamlingen kommer att redovisas i en sär-skild rapport. En digital planritning, med tolkade byggnadsetapper, har också tagits fram för var och en av de befintliga församlingskyrkorna. Ett urval av planerna återges i landskapsrapporterna. Källorna har utgjorts av tillgänglig litteratur samt ritningar, akter, fotografier och annat arkivmate-rial i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Många kyrkor, dock ej alla, är besökta och studerade på plats av en eller flera projekt-medarbetare.

Detta basmaterial ligger till grund för landskapsrapporternas översikts-texter, kartor, tabeller, diagram och planritningar. De är utförda efter en enhetlig mall för alla landskapsrapporter, för att möjliggöra jämförelser. I takt med att landskapsrapporterna publiceras kommer basmaterialet att göras tillgängligt via Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (www.raa.se/bebygg).

Med den väldiga mångfald och rikedom som kyrkorna visar i gestaltning, inredning och inventarier måste projektet med nödvändighet arbeta översiktligt. Tendenser och utvecklingslinjer analyseras och belyses med valda exempel. Många detaljfrågor och specialproblem återstår att be-handla. Att visa på forskningsbehov och uppslag till fördjupade studier är en viktig sidofunktion för projektet. Påpekanden, kompletterande upplysningar och annat informationsutbyte kring rapporten är därför välkomna.

ÖSTERGÖTLANDS KYRKOR

Östergötland är ett av Götalands kyrkrika landskap. De socken- och församlingskyrkor som bildar underlag för rapportens kartor, tabeller och diagram är 157 till antalet och representerar de 155 församlingar som fanns i landskapet 1950. Antalet församlingar är i dag 156, varav drygt 15 är stadsförsamlingar.

Vid medeltidens slut fanns drygt 150 socknar och församlingar. Den stora befolkningsökning som inleddes under 1700-talets senare del och fortsatte under 1800-talet medförde ett mycket omfattande nybyggande och ombyggande av kyrkorna såväl i den gamla centralbygdens små socknar som i de mera perifera och stora socknarna i skogsbygderna i norra och södra delarna av landskapet. Av de 155 kyrkor som är belagda vid medeltidens utgång återstår endast ett fyrtiotal. De medeltida kyrkorna, av vilka flera tillhör landets äldsta stenkyrkor, bildar dock ett markant inslag

i slättbygdens kyrkolandskap tillsammans med de återstående klosterkyrkorna och stiftets domkyrka. I rapporten behandlas både försvunna och bevarade kyrkor, som representerar många byggnadsetapper och tidsskikt. Underlaget för analysen av kyrkobyggandet utgörs alltså av betydligt fler kyrkor än dagens församlingskyrkor.

Intresset för landskapets kyrkor har gamla anor. De första avbildningarna av kyrkorna gjordes av tecknaren och fornforskaren Elias Brenner, som 1669 beordrades av Antiquitetskollegiet att dokumentera ”monument” i Östergötland. Brenner hann under 1669 och 1670 ägna sig åt den västra delen av landskapet, d.v.s. dåvarande Vadstena län, innan han fick andra uppgifter. Brenners teckningar blev vid renritningen delvis förenklade men är trots detta mycket väsentliga för vår kunskap om de medeltida kyrkorna, av vilka många senare revs. En efterföljare till Brenner blev tecknaren och målaren Johan Fredrik Kock, som på eget initiativ avbildade en del av landskapets kyrkor framför allt under åren 1806 och 1807. Både Brenners och Kocks teckningar finns samlade och publicerade av Gunnar Rörby 1982.

Den första stora landskapsbeskrivningen över Östergötland utgavs 1760 av Carl Fredrik Broocman. Här, liksom i den senare beskrivningen av Per David Widegren från 1817–18, ägnas kyrkorna vederbörligt intresse. Av stor betydelse för vår kunskap om kyrkolandskapets förändringar är också de reseberättelser och dokumentationer som tillkom genom de under 1800-talet verksamma fornforskarna Nils Månsson Mandelgren, Per Arvid Säve och Carl Fredrik Nordenskjöld. Även deras arbeten finns till stor del publicerade (se Litteratur om Östergötlands kyrkor).

Dokumentation och forskning rörande de östgötska kyrkorna påbörjades tidigt inom forskningsverket *Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium*. Endast några få av kyrkorna har emellertid blivit publicerade. En ambitiös början gjordes 1921, då två volymer om kyrkorna i Bankekinds härad utkom med beskrivningar av Askeby, Bankekinds (Svinstads), Vårdsbergs och Örtomta kyrkor. Författare var dåvarande docenten Andreas Lindblom, själv uppvuxen i Askeby. Under 1930-talet fortsatte arbetet med omfattande inventeringar av kyrkorna i flera härader. Förutom i Bankekind skedde då inventering och dokumentation också av kyrkorna i Aska, Bobergs, Dals, Gullbergs, Göstrings och Hanekinds härader genom fil.lic. Samuel Hedlund, vars anteckningar och utkast till kortfattade beskrivningar av kyrkorna och deras inredning och inventarier ingår i Sveriges Kyrkors arkiv.

Till 1930-talet hör också den omfattande monografin över Vreta klostrets kyrka. Kyrkan hade restaurerats 1915–17, då samtidigt omfattande byggnadshistoriska undersökningar utfördes. Ansvariga för de i många avseenden nydanande insatserna och undersökningarna var då Sigurd Curman och Erik Lundberg, vilka också svarade för den senare ingående beskrivningen och analysen av monumentet. En fortsatt publicering skedde därefter först 1963 genom en beskrivning av kyrkorna i Grebo, Värna och Björsäter i Bankekinds härad genom Åke Nisbeth. Senare forskning och dokumentation har resulterat i monografier i flera delar över Vadstena klosterkyrka och Linköpings domkyrka. I dessa volymer har flera olika experter medverkat.

En speciell inventering av landskapets många kyrkobyggnader från perioden 1760–1860, en grupp som tidigare ofta förbisetts av den konstvetenskapliga forskningen, har nyligen slutförts inom Sveriges Kyrkor och kommer att presenteras i den pågående tematiska serien om landets kyrkor från denna tidsepok. Många av dessa kyrkor, som framför allt präglas av

nyklassicismens ideal såväl i fråga om arkitektur som om kyrkorummets utformning och funktion, är i Östergötland påfallande välbevarade och intressanta representanter för sin tid och de i området verksamma byggmästarna, hantverkarna och konstnärerna.

Av stor betydelse för den sammanfattande bilden av landskapets kyrkor är de kyrkobeskrivningar som utges av Linköpings stifts kyrkobeskrivningskommitté. Genom dessa kortfattade och koncentrerade beskrivningar finns basfakta tillgängliga för större delen av landskapets kyrkor, vilket varit en stor tillgång under arbetet med Sockenkyrkoprojektet. Serien påbörjades i slutet av 1950-talet och publiceringen fortsätter. De äldre beskrivningarna uppdateras även kontinuerligt.

Restaureringar och byggnadshistoriska undersökningar har under de senaste decennierna tillfört nya kunskaper men också nya frågeställningar rörande kyrkolandskapets historia och utveckling. I anslutning till Sockenkyrkoprojektet har de medeltida kyrkorna i Dals härad dokumenterats och studerats ingående. Här har också arkeologiska undersökningar genomförts av det intressanta romanska tornpartiet i Örberga kyrka, där bl. a. en patronusgrav kunde konstateras, och på den gamla kyrkplatsen i Broby, där grundmurarna till den rivna medeltidskyrkan påträffades. Dendrokronologiska undersökningar av kyrkornas takstolar och tidiga träkonstruktioner i tornen har också bidragit med intressanta resultat, som delvis förändrat bilden av kyrkobyggandets kronologi under äldre medeltid.

Till de medeltida kyrkor, som tidigare daterats genom dendroanalys, hör timmerkyrkan i Tidarsrum, en av landets få bevarade medeltida träkyrkor och numera den enda i sitt slag i Östergötland. Beskrivningen och dateringen av denna kyrka från sent 1200-tal publicerades 1983 i *Medeltida träkyrkor*, del 1, i *Sveriges Kyrkor*. Återanvänt trä, som påträffats i senare konstruktioner, visar liksom arkeologiska fynd och arkivaliska uppgifter att träkyrkor varit vanliga i landskapets skogsbygder under lång tid. Omfattningen av det allra äldsta träkyrkobyggandet är däremot liksom i andra landskap svårgripbar. Den ovanligt rika förekomsten som kunnat konstateras av tidiga gravmonument i form av så kallade eskilstunakistor tyder emellertid på att resvirkeskyrkor uppförts under tidig medeltid i landskapets centrala odlingsbygder men där snart ersatts av kyrkobyggen i sten. Frågetecknen rörande bakgrunden till dessa tidiga, mycket olika och påkostade stenkyrkor i centralbygden och deras funktion och förhållande till sockenbildningen är fortfarande många.

En sidoeffekt av Sockenkyrkoprojektet är den heltäckande inventering och dokumentation som genomförts av landskapets medeltida dopfuntar och som just publicerats i den nya serien *Studier till Sveriges Kyrkor*. Fler-talet bevarade dopfuntar är till skillnad från i de övriga Götalandskapen betydligt yngre än kyrkobyggnaderna, vilket likaså ställer ännu obesvarade frågor rörande dopfuntarnas förhållande till kyrkornas byggnadshistoria och funktion under äldre medeltid. Ett avhandlingsarbete som syftar till att klarlägga processen kring skapandet av prästgårdsjorden och dess fördelning pågår dessutom vid Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet.

För Sockenkyrkoprojektet har det varit viktigt att med hjälp av den samlade forskningen försöka ge en helhetsbild av det östgötska kyrkobyggandet genom århundradena och peka på betydelsen av de kulturgeografiska förutsättningarna, befolkningsutvecklingen och de sociala strukturerna i olika delar av landskapet men också det historiska skeendets roll i kyrkobyggandets utveckling. En sammanställning av viktigare litteratur om de

östgötska kyrkorna återfinns i slutet av rapporten. Använd speciallitteratur återfinns däremot i anslutning till varje kapitel.

Landskapsrapporten inleds av en presentation ur ett kulturgeografiskt perspektiv. De följande kapitlen är kronologiskt upplagda och indelade efter de perioder som projektet arbetar med: medeltiden (uppdelad i äldre och yngre medeltid), 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950. Tidsgränserna är upprättade av praktiska skäl för att grovt kunna sortera materialet. Kyrkorestaureeringarna från 1800-talets början och fram till nutid behandlas i ett särskilt kapitel. Rapporten avslutas med en sammanfattande karakteristik av landskapets kyrkor, med tonvikt på det för Östergötland typiska i relation till landet i övrigt.

Sockenkyrkoprojektet har även undersökt bevarade bänklängder i landet för att kartlägga de olika principer som varit vägledande för fördelningen av platserna i bänkarna. Förhållandena i Östergötland redovisas i rapporten i ett särskilt avsnitt. Bänklängdsmaterialet för hela riket finns sammanställt i en särskild rapport.

Arbetet med rapporten har skett i nära kontakt med landskapets antikvariska expertis vid länsstyrelse och länsmuseum. Vi har fått värdefulla synpunkter och påpekanden, för vilka vi framför ett varmt tack. Ett speciellt tack riktas till antikvarie Anita Löfgren Ek vid Östergötlands länsmuseum, som granskat texterna, och till Jan Eriksson vid länsstyrelsen som granskat medeltidsavsnittet och också bidragit med kompletterande uppgifter om aktuella dendrodateringar och undersökningar av områdets kyrkor, och till länsstyrelsen i Östergötlands län som har bidragit till tryckningen av denna rapport.

Rapportens författare

Ann Catherine Bonnier är docent i konstvetenskap vid Stockholms universitet och antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen. Forskare inom projektet från 1996.

Markus Dahlberg är fil.dr i konstvetenskap, Göteborgs universitet, doktorand åren 1996–98 och därefter bitr. projektledare inom projektet, samt antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen.

Helena Hoas är fil.lic. i socialvetenskap, Umeå universitet. Forskningsassistent inom projektet 1997–98 för studier av bänklängdsmaterial. Numera professor i Social Sciences, universitetet i Montana.

Britt-Inger Johansson är fil.dr i konstvetenskap, Uppsala universitet, universitetslektor i konstvetenskap vid Lunds universitet. Forskningsassistent inom projektet 1998–99.

Margareta Kempff Östlind är fil.dr och universitetslektor i konstvetenskap, Stockholms universitet. Forskningsassistent inom projektet 1996–2000.

Göran Lindahl är konstvetare och professor em. i arkitekturens historia vid Konsthögskolans arkitekturskola, Stockholm. Ingår i Sockenkyrkoprojektets ledningsgrupp.

Marian Rittsel Ullén är fil.lic. i konstvetenskap, Stockholms universitet och fram till 1999 antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen. Därefter forskare inom projektet.

Ingrid Sjöström är docent i konsthistoria, Stockholms universitet, och fram till 2004 antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen.

Ulf Sporrang är professor em. i geografi, Stockholms universitet. Ingår i Sockenkyrko projektets ledningsgrupp.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
RA	Riksarkivet
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SHM	Statens historiska museum
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, RAÄ
VaLA	Landsarkivet i Vadstena
ÖLM	Östergötlands länsmuseum

Kyrkan i landskapet

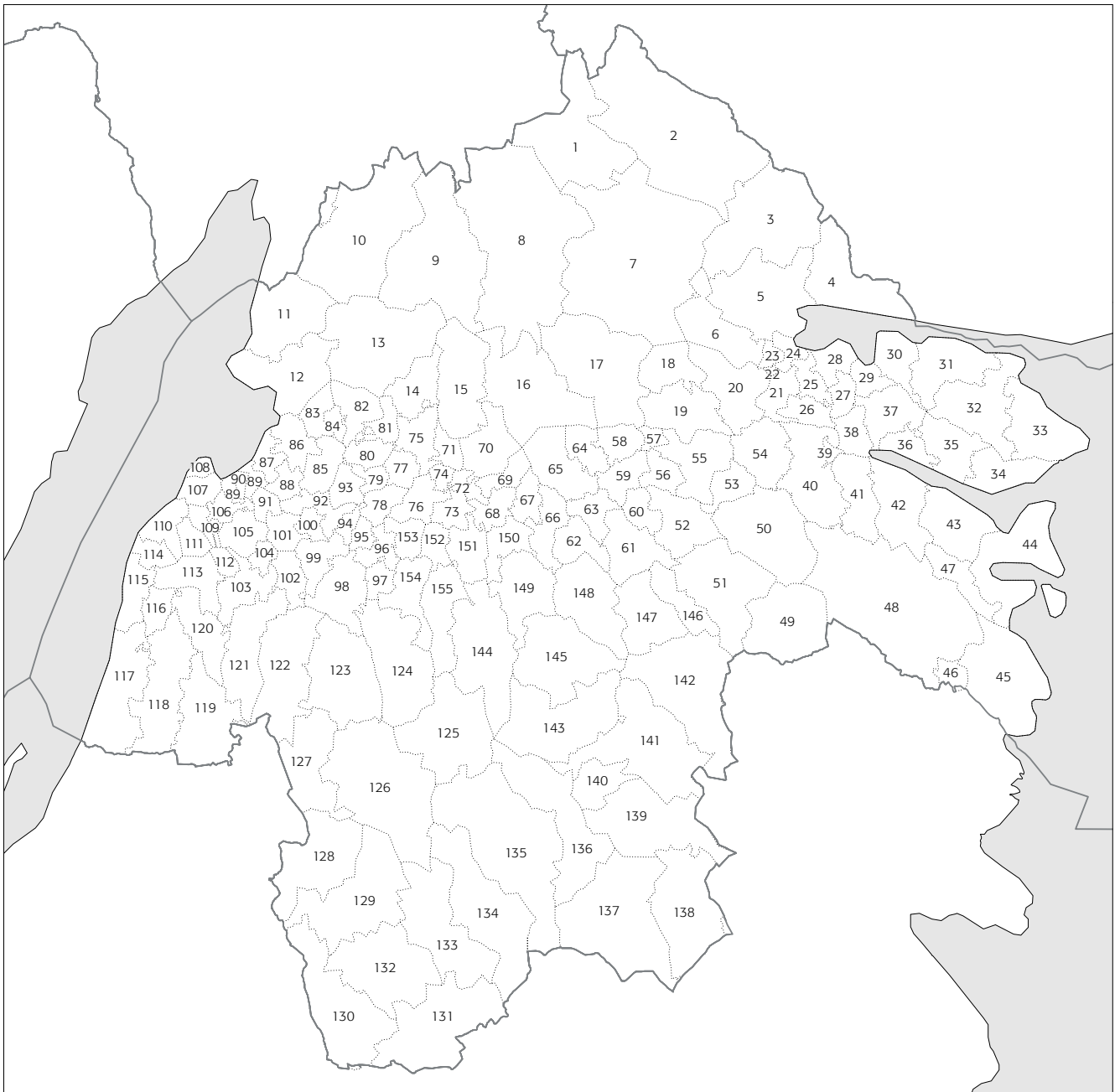
av Ulf Sporrang

Administrativ och kyrklig indelning

Östergötland är nära nog kongruent med Östergötlands län bortsett från ett par mindre områden i norr samt ett större i sydost, nära kusten. Socknarna Kvarsebo, Gärdserum, Hannäs, Tryserum och Östra Ed tillhör länet men inte landskapet. Länet tillhör i sin helhet Linköpings stift, ett av Götalandskapens äldsta med anor från början av 1100-talet. Östergötlands gamla härader (21 till antalet, fig. 2) är från väster räknat i ett nordligt stråk Dals, Aska, Bobergs, Gullbergs, Åkerbo, Memmings, Bråbo och Lösings, i ett sydligare stråk Lysings, Göstrings, Vifolka, Valkebo, Hane-kinds, Bankekinds, Skärkinds, Hammarkinds, Björkekinds och Östkind. Finspånga läns härad i norr är tillkommet under nyare tid liksom de tidigare småländska landen Ydre och Kinda. Häradena har inte längre någon större betydelse i det moderna samhällslivet men pastoratsindelningen bygger ännu på denna indelning. Stångån utgör det centrala Östergötlands mittaxel och åtminstone från tiden omkring 1400 existerade en indelning av landskapet i områdena Västanstång och Östanstång.

Landskapet har en rik förhistoria manifesterad i ett stort antal fornlämningar och monument från stenålder till tidig medeltid och fick tidigt rikspolitisk betydelse. Under 1100- och 1200-talen var landskapet säte för de sverkerska och stenkilska ätterna samt folkungarna. Landskapets centrum blev tidigt Linköping som landstingsplats och senast från 1120-talet som biskopssäte. Det under medeltiden mycket vidsträckta stiftet, som förutom Östergötland då även omfattade större delen av Småland samt Öland och Gotland, reducerades under perioden 1555–1602 till i princip nuvarande område. Inom Östergötland blev Linköping, Skänninge och Söderköping tidigt centra för tre stora prosterier om vardera sex härader ur vilka senare 8–9 mindre prosterier utvecklades med häradsindelningen som grund. Under senmedeltiden blev klosterstaden Vadstena ett betydande kulturellt och religiöst centrum. Vid sidan av Linköping utgjorde Skänninge och Söderköping tidigt viktiga handelsplatser och fick under medeltiden en betydande invandring av tyska hantverkare och köpmän.

De flesta församlingar har medeltida eller till och med tidigmedeltida ursprung. I den förteckning som omkring 1514 upprättades över stiftet uppgick östgötadelens kyrkor till 151. Men landskapet har också perifera områden, som koloniserades sent, speciellt i söder upp mot Sydsvenska höglandet, där vissa församlingar tillkom på 1800-talet. Antalet församlingar uppgick 1950 till 155 (fig. 1). 2003 är antalet församlingar 156, varav drygt 15 är stadsförsamlingar. 6 nya har tillkommit, 5 har upphört sedan 1950.

Kyrkobyggandet var av naturliga skäl intensivt under medeltiden. En andra stark expansionsfas inföll under senare delen av 1700-talet och i början av 1800-talet samt i någon mån också under mitten av 1800-talet. En stor del av Östergötlands kyrkor fick, frånsett på Vadstenaslätten, ny form under denna senare period, varför landskapet som helhet har relativt få medeltidskyrkor bevarade i ursprungligt skick. Detta har sin förklaring i den mycket starka folkökning som Östergötland hade under 1700- och 1800-talen (fig. 6). Omkring mitten av 1700-talet var provinsen en av landets folkrikaste med över 7 % av totalbefolkningen. Ser vi enbart till landsbygdsbefolkningen vid denna tid är Östergötlands karaktär av bondebygd mycket påtaglig – 90 % av befolkningen bodde på landsbygden. Expansionen på landsbygden var alltså som starkast under den ombyggnadsperiod kyrkorna genomgick 1750–1880. Samtidigt ökade naturligtvis också den urbana delen av befolkningen. Städerna Motala och Norrköping växte fram som industriella centra. Jordbrukets

Fig. 1. Östergötlands församlingar 1950. Församlingarna är betecknade med siffror och kan avläsas i tabell 1 a (s. 15) i nummerordning och i tabell 1 b (s. 16) i alfabetisk ordning.

Rapportens kartor visar antingen 1750, 1800, 1850, 1900 eller 1950 års församlingar (ritade efter nuvarande gränser), beroende på kartans innehåll. Kartor som visar medeltida förhållanden baseras på 1750 års församlingar.

Församlingar förtecknade i nummerordning

1	Regna	53	Gärdeby	105	Hov
2	Skedevi	54	Västra Husby	106	Strå
3	Simonstorp	55	Skärkind	107	Örberga
4	Krokek	56	Gistad	108	Nässja
5	Kvillinge	57	Lillkyrka	109	Herrestad
6	Norrköpings Östra Eneby	58	Östra Skrukeby	110	Rogslösa
7	Risinge	59	Törnevalla	111	Källstad
8	Hällestad	60	Askeby	112	Kumla
9	Tjällmo	61	Bankekind	113	Svanshals
10	Godegård	62	Landeryd	114	Väversunda
11	Västra Ny	63	Vårdsberg	115	Västra Tollstad
12	Motala	64	Östra Harg	116	Heda
13	Kristberg	65	Rystad	117	Ödeshög
14	Brunneby	66	Linköpings S:t Lars	118	Stora Åby
15	Ljung	67	Linköpings domkyrko	119	Trehörna
16	Stjärnorp	68	Kärna	120	Rök
17	Vånga	69	Kaga	121	Rinna
18	Kullerstad	70	Vreta kloster	122	Ekeby
19	Kimstad	71	Flistad	123	Åsbo
20	Norrköpings Borg	72	Ledberg	124	Västra Harg
21	Norrköpings S:t Johannes	73	Rapestad	125	Ulrika
22	Norrköpings S:t Olai	74	Björkeberg	126	Malexander
23	Norrköpings Matteus	75	Klockrike	127	Blåvik
24	Norrköpings Hedvig	76	Västerlösa	128	Torpa
25	Styrstad	77	Ålvestad	129	Asby
26	Tingstad	78	Normlösa	130	Västra Ryd
27	Furingstad	79	Skeppsås	131	Svinhult
28	Dagsberg	80	Fornåsa	132	Sund
29	Konungsund	81	Lönsås	133	Norra Vi
30	Östra Stenby	82	Ekebyborna	134	Tidersrum
31	Östra Husby	83	Vinnerstad	135	Kisa
32	Häradshammar	84	Ask	136	Västra Eneby
33	Jonsberg	85	Varv och Styra	137	Horn
34	Rönö	86	Västra Stenby	138	Hycklinge
35	Östra Ny	87	Hagebyhöga	139	Oppeby
36	Å	88	Fivelstad	140	Hägerstad
37	Kuddby	89	S:t Per (Vadstena lands)	141	Kättilstad
38	Täby	90	Vadstena	142	Åtvid
39	S:t Laurentii	91	Orlunda	143	Tjärstad
40	Drothem	92	Allhelgona	144	Nykil
41	Skönberga	93	Vallerstad	145	Värdsnäs
42	Mogata	94	Järstad	146	Värna
43	Skällvik	95	Herrberga	147	Grebo
44	S:t Anna	96	Veta	148	Vist
45	Gryt	97	Sya	149	Skeda
46	Valdemarsvik	98	Mjölby	150	Slaka
47	Börrium	99	Högby	151	Vikingstad
48	Ringarum	100	Skänninge	152	Sjögestad
49	Yxnerum	101	Bjälbo	153	Viby
50	Östra Ryd	102	Hogstad	154	Östra Tollstad
51	Björnsäter	103	Väderstad	155	Gammalkil
52	Örtomta	104	Appuna		

Tab. 1 a. Östergötlands församlingar 1950, ordnade i nummerordning. Jämför fig. 1. S:t Laurentii församling ändrade 1953 namn till Söderköping.

Församlingar förtecknade i bokstavsordning

92	Allhelgona	68	Kärna	131	Svinhult
104	Appuna	141	Kättilstad	97	Sya
129	Asby	62	Landeryd	39	S:t Laurentii
84	Ask	72	Ledberg	134	Tidersrum
60	Askeby	57	Lillkyrka	26	Tingstad
61	Bankekind	67	Linköpings domkyrko	9	Tjällmo
101	Bjälbo	66	Linköpings S:t Lars	143	Tjärstad
74	Björkeberg	15	Ljung	128	Torpa
51	Björsäter	81	Lönsås	119	Trehörna
127	Blåvik	126	Malexander	38	Tåby
14	Brunneby	98	Mjölby	59	Törnevalla
47	Börtrum	42	Mogata	125	Ulrika
28	Dagsberg	12	Motala	90	Vadstena
40	Drothem	78	Normlösa	46	Valdemarsvik
122	Ekeby	133	Norra Vi	93	Vallerstad
82	Ekebyborna	20	Norrköpings Borg	85	Varv och Styra
88	Fivelstad	24	Norrköpings Hedvig	96	Veta
71	Flistad	23	Norrköpings Matteus	153	Viby
80	Fornåsa	21	Norrköpings S:t Johannes	151	Vikingstad
27	Furingstad	22	Norrköpings S:t Olai	83	Vinnerstad
155	Gammalkil	6	Norrköpings Östra Eneby	148	Vist
56	Gistad	144	Nykil	70	Vreta kloster
10	Godegård	108	Nässja	17	Vånga
147	Grebo	139	Oppeby	145	Vårdnäs
45	Gryt	91	Orlunda	63	Vårdsberg
53	Gårdeby	73	Rappestad	103	Väderstad
87	Hagebyhöga	1	Regna	146	Värna
116	Heda	48	Ringarum	76	Västerlösa
95	Herrberga	121	Rinna	136	Västra Eneby
109	Herrestad	7	Risinge	124	Västra Harg
102	Hogstad	110	Rogslösa	54	Västra Husby
137	Horn	65	Rystad	11	Västra Ny
105	Hov	120	Rök	130	Västra Ryd
138	Hycklinge	34	Rönö	86	Västra Stenby
140	Hägerstad	44	S:t Anna	115	Västra Tollstad
8	Hällestad	89	S:t Per (Vadstena lands)	114	Väversunda
32	Häradshammar	3	Simonstorp	49	Yxnenum
99	Högby	152	Sjögestad	36	Å
33	Jonsberg	149	Skeda	123	Åsbo
94	Järstad	2	Skedevi	142	Åtvid
69	Kaga	79	Skeppsås	77	Älvestad
19	Kimstad	43	Skällvik	117	Ödeshög
135	Kisa	100	Skänninge	107	Örberga
75	Klockrike	55	Skärkind	52	Örtomta
29	Konungsund	41	Skönberga	64	Östra Harg
13	Kristberg	150	Slaka	31	Östra Husby
4	Krokek	16	Stjärnorp	35	Östra Ny
37	Kuddby	118	Stora Åby	50	Östra Ryd
18	Kullerstad	106	Strå	58	Östra Skrukeby
112	Kumla	25	Styrstad	30	Östra Stenby
5	Kvillinge	132	Sund	154	Östra Tollstad
111	Källstad	113	Svanshals		

Tab. 1 b. Östergötlands församlingar 1950, ordnade i bokstavsordning. Jämför fig. 1. S:t Laurentii församling ändrade 1953 namn till Söderköping.

Fig. 2. Häradindelning. Gränserna visar förhållandena omkring 1900.

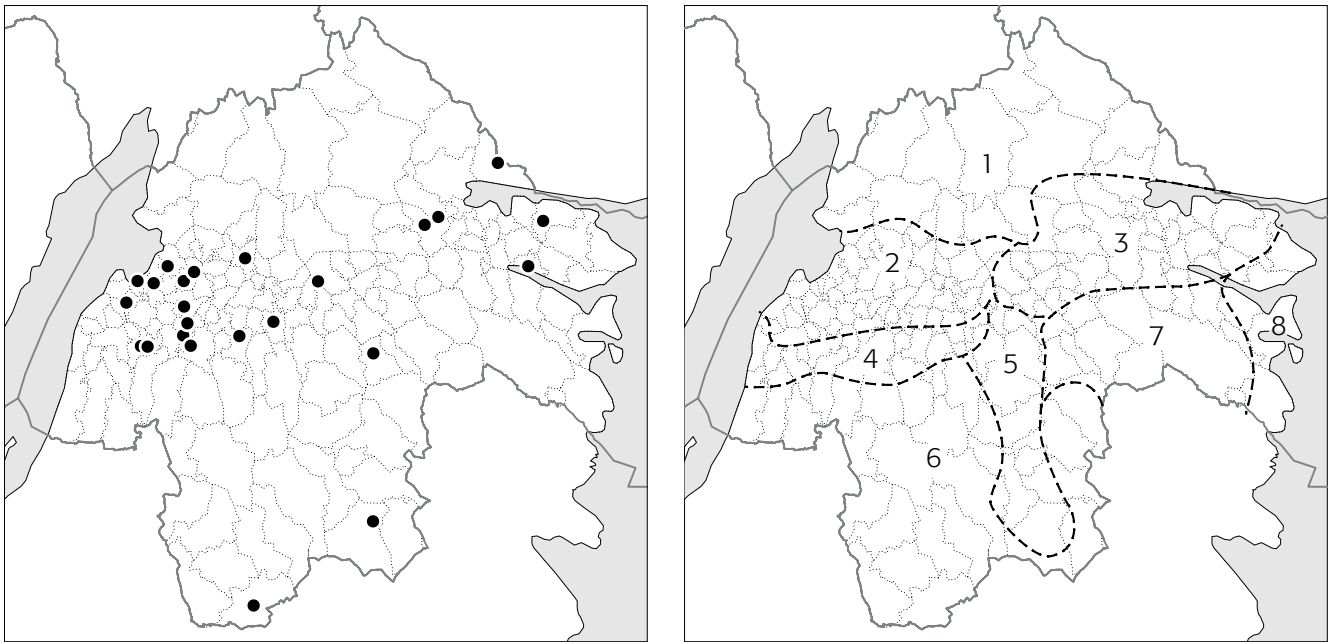
mekanisering var t.ex. en av förklaringarna till verkstadsindustrins tidiga tillkomst i regionen. Även de gamla bruksorterna Boxholm, Finspång och Åtvidaberg utvecklades till betydande tätorter.

Landskapsbild – topografisk indelning

Landskapet har stor variationsrikedom vad avser olika landskapstyper. I norr möter en mineralrik skogsbygd, Östergötlands bergslag, och obofolkade skogsområden, Kolmården. Eftersom landskapet i huvudsak ligger under högsta kustlinjen finns i norra delen av Östergötland öppnare terrängpartier där lera utgjort grunden för uppodling, t.ex. runt Hällestad och Tjällmo. Skogslandet i norr avbryts abrupt genom en serie förkastningar i öst-västlig riktning. Den nordligaste utgår från Bråviken västerut mot sjöarna Glan och Roxen. En sydligare följer linjen Slätbaken-Roxen-Boren. Förkastningstopografin är här utpräglad och vi finner en ovanligt stor höjdskillnad mellan skogsbygden i norr och den söder därom liggande slättbygden.

I väster möter en annan förkastningszon i nord-sydlig riktning markerad av sjön Vättern, en s.k. gravsänka. Också här är höjdskillnaderna dramatiska sett ur ett syd- och mellansvenskt perspektiv. I triangeln Linköping-Motala-Ödeshög förekommer odlingsbetingelser långt utöver det vanliga för svenskt vidkommande. I skydd av de nordliga förkastningarna har här avlagringar från kambrosilurtiden bevarats och givit upphov till en fertil, kalkhaltig moig morän eller moränlera med mycket goda odlingsbetingelser, Vadstenaslätten, som huvudsakligen avvattnas österut genom Motala ström. Endast Tåkernområdet avvattnas norrut, mot Vättern.

Öster om det utpräglade slättlandet möter ett sprickdalslandskap av mellansvensk karaktär, ett slags mosaiklandskap som har sin mest

utpräglade form på Vikbolandet. Längst i öster återfinns ett skärgårdslandskap som ännu påverkas av strandförskjutningen med cirka 30 centimeter per århundrade.

I en linje från Slätbaken till Ödeshög återfinns ett karakteristiskt övergångslandskap mellan slättbygderna i norr och Sydsvenska höglandet i söder. Odlingsbetingelserna har även här i allmänhet varit goda, men mäktiga avlagringar av sandigt och moigt material har varit hindrande för uppodling på sina håll, främst nära den s.k. Mellansvenska israndzonen med stora depositioner av is- och vattentransporterat material. Östergötland saknar nästan helt de för Mellansverige karakteristiska rullstensåsarna.

De äldre socknarna i övergångsbygden sträckte sig upp på höglandet, som har en annorlunda karaktär genom att landskapet befinner sig över högsta kustlinjen och bebyggelsen ligger i höjdlägen. Före mitten av 1950-talet förekom här omfattande ängs- och betesbruk, särskilt i väster (Holaveden). Dessa områden är ofta sent koloniserade och ännu under 1800-talet avsnördes nya socknar i dessa skogsbygder. Befolkningsminskningen har emellertid varit kraftig under senare år. Ett undantag finner vi utefter Stångåns vattensystem i sydöst. Området runt sjöarna Stora Rängen, Järnlunden och Åsunden koloniserades under förhistorisk tid och har alltför en öppen karaktär med markerade inslag av ädellövskog.

Landskapsbeskrivningen ger grund för följande storskaliga indelning i olika landskapstyper; nämligen skogsbygder i norr och söder och däremellan odlingsbygderna i mellersta Östergötland. I väster avgränsas landskapet av Vättern och i öster av Östersjöns skärgårdar.

Man kan emellertid genomföra en mer detaljerad indelning som har relevans för landskapets kolonisation, tidiga kyrkobyggande samt sockenindelningens karaktär (fig. 4–5). När det gäller kyrkornas placering i landskapet kan även faktorer på "detaljnivå" vara av betydelse, t.ex. donationer av jord men också terrängmässiga krav när det gällde ianspråktagande av mark lämpad för t.ex. jordbegravningar.

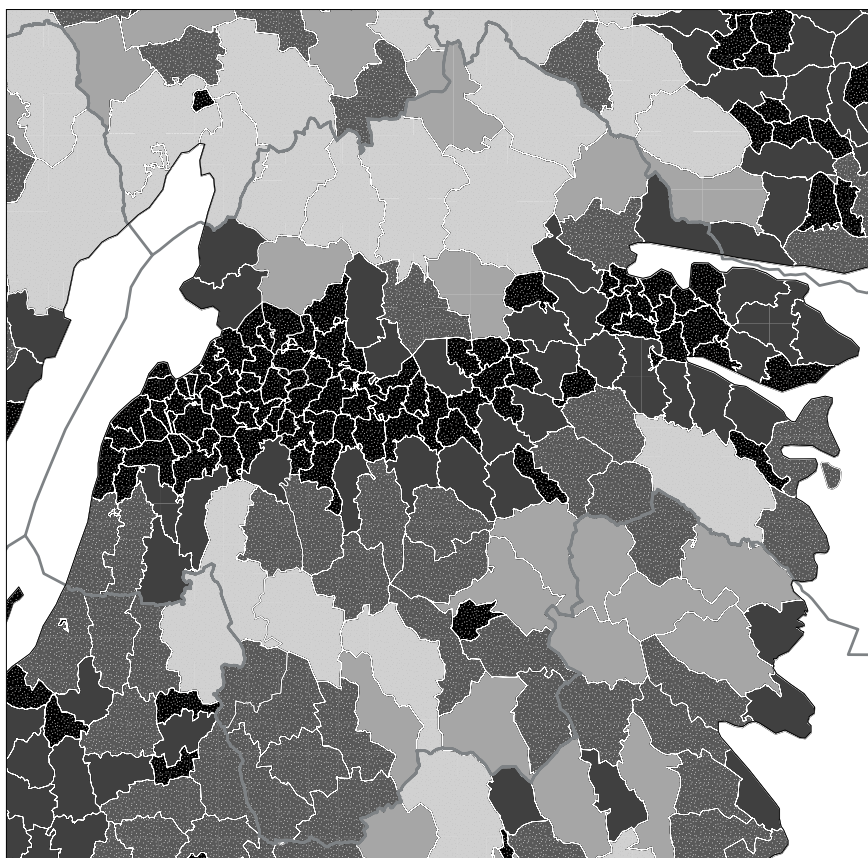
1. *Norra skogsbygden med Östergötlands bergslag.* Området blev i allt väsentligt koloniserat under medeltiden. Det är rikt på mineraler, och bruksbygderna dominerar alltför kulturlandskapet. Sockenomänerna är

Fig. 3. Kyrkplatser och kyrkoruiner. Kartan anger kända platser för varaktigt övergivna församlingskyrkor, äldre än 1950. Nio av de 24 markerade kyrkplatserna kan knytas till medeltidssocknar som uppgått i annan församling: Broby (uppgått i Strå), Harstad (i Väderstad), Klåstad (i S:t Per), Löt (i Norrköpings Borg), Näsby (i Rystad), Rakered (i Vikingstad), Sten (i Kälvesten, som därmed ändrade namn till Västra Stenby), Sörby (i Mjölby) och Västra Skrukeby (i Högby). De resterande kyrkplatserna utgörs i huvudsak av äldre lägen för församlingens huvudkyrka. I Varv och Styra församling finns kyrkplatser efter de två medeltidskyrkor som övergavs i samband med att den nuvarande, gemensamma kyrkan uppfördes 1860–61.

Fig. 4. Topografisk indelning. Utifrån naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar kan Östergötland indelas i sju regioner, markerade med streckad linje: 1. Norra skogsbygden med Östergötlands bergslag. 2. Kambrasilurbygden (Vadstenaslätten). 3. Östra Östergötlands odlingsbygd. 4. Övergångsbygden – zonen mellan slätten och Sydsvenska höglandet. 5. Ädellövskogsområdet söder om Linköping inklusive Stångådalen. 6. Södra Östergötlands skogsbygd. 7. Östra Östergötlands sjö- och dalbygd. 8. Skärgården.

Fig. 5. Församlingarnas storlek. Kartan visar församlingarna 1750, grupperade efter ytstorlek.

Ytstorlek i km²
 0-50 50-100 100-150 150-200 över 200

stora eller mycket stora. Större odlingslandskap förekommer endast kring Hällestad och Tjällmo. Vanligtvis ligger kyrkorna i denna landskapstyp knutna till sjöar och vattendrag (fig. 10).

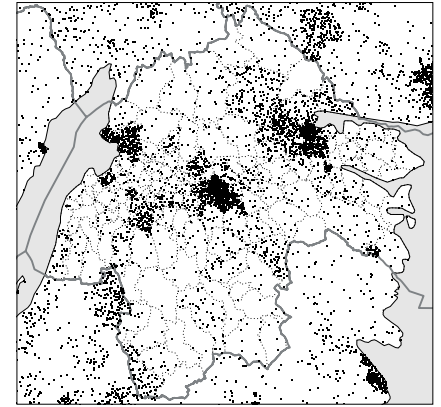
2. *Kambrosilurbygden (Vadstenaslätten)*. Området har mycket hög uppodlingsgrad (fullåkersbygd). Det kallades förr Östergötland Västanstång, och hade tidig sockenbildning med många, små socknar. Kyrkorna, liksom bebyggelsen i övrigt, intar gärna väl-dränerade höjdlägen i terrängen dit den äldsta odlingen förlades. Ofta har man från dessa platser vida utblickar över landskapet (fig. 8). Kyrkobyggnaderna är inte sällan uppförda i kalksten.

3. *Östra Östergötlands odlingsbygd* utgörs av ett karakteristiskt, omväxlande sprickdalslandskap som kännetecknas av stor variation mellan lågt liggande lerområden och mindre, ofta oregelbundna moränområden eller berg i dagen. I allmänhet är odlingsutrymmet begränsat. Sockenarealerna är vanligen mer omfattande än på Vadstenaslätten. Kyrkorna, liksom den äldre agrara bebyggelsen, ligger uppe på moränmarken, alltså relativt sett högt i landskapet med odlingsområdena i lägre terrängpartier (fig. 9).

4. *Övergångsbygden – zonen mellan slätten och Sydsvenska höglandet*. Sockenarna har ofta en utsträckt form i nord-sydlig riktning med centrum nere vid slätten. Kyrkorna i detta landskap har fått en varierande placering, från vattenanknytning till höjdlägen.

5. *Ädellövs-kogsområdet söder om Linköping inklusive Stångådalen*. Odlingslandskapet är begränsat och sockenarealen ofta tämligen omfattande och inkluderar såväl öppen bygd som skog. Samhällena och därmed kyrkorna ligger ofta i anslutning till ett sjö- eller ålandskap.

6. *Södra Östergötlands skogsbygd*. Området är sent koloniserat med ytmässigt stora socknar. Nya sockenbildningar har tillkommit ända in på 1800-talet. Kyrkorna har ofta lägen anknutna till vatten (fig. 7).

7. *Östra Östergötlands sjö- och dalbygd.* Landskapet, som präglas av dalgångar i nordväst-sydostlig riktning, är tidigt koloniserat. Befolkningstätheten är emellertid lägre här än i slättbygderna i norr och väster (fig. 6). Sockenarealerna är tämligen omfattande och inkluderar stora skogsområden, särskilt i söder. Kyrkorna intar dallägen, ofta i anslutning till vattenstråk som tidigare utgjort kommunikationsleder.

8. *Skärgården.* Området består av ett uppsplittrat landskap med små odlingsutrymmen men möjligheter till ett varierat näringsfång, i första hand fiske. Den relativt låga befolkningstätheten gör att det är gles mellan sockencentra. Kyrkorna har placerats relativt högt i landskapet liksom övrig äldre agrar bebyggelse. Man var rädd om det begränsade odlingsutrymme som fanns i de trånga dalgångarna.

9. Under 1900-talet har ett antal *urbana distrikt* kommit att dominera landskapsbilden. I första hand gäller detta axeln Linköping-Norrköping, vars stadsplaner kommit att inkorporera flera landsförsamlingar. Speciellt Linköping har kommit att expandera i västlig riktning ut mot slätten. Mjölby och Motala utgör sekundära centra liksom bruksorterna Finspång och Åtvidaberg.

Landskaps- och bebyggelsehistoria

Östergötland har en mycket rik förhistoria. Området har koloniserats tidigt och hyser fornlämningar och fångstboplatser ända sedan stenålder. Ser vi till den yngsta förhistoriska fasen, yngre järnålder och vikingatid, tillhör Östergötland landets rikaste fornlämningsbygder. I det s.k. övergångslandskapet, från Bråvikens mynning till Omberg, är rikedomerna på gravfält från yngre järnålder en parallell till vad man finner i Mälardalen, landets fornlämningstätaste region. Antalet fornlämningar ute på slätten har säkert varit av samma omfattning, men har sedermera sannolikt utsatts för bortodling. Efter Uppland och Södermanland är Östergötland Sveriges rikaste landskap när det gäller runinskrifter. Runinskrifterna (oftast runstenar) har ofta en rumslig samhörighet med kyrkplatserna. Mest känd är Rökstenen med Sveriges längsta runinskrift.

Här finns också ett stort antal s.k. storhög, inte sällan med anknytning till storgårdar och andra centrala platser i landskapet, framför allt i trakten kring Linköping. Vanlig är förbindelsen storhög-husby. De flesta husbyar ligger i östra Östergötland. I en sådan "stormannamiljö" finns också flera av landskapets mest iögonenfallande kyrkomiljöer lokaliserade. Den största högen, Ledbergs kulle, har rumslig anknytning till såväl kyrka som bosgård, d.v.s. en stor jordägares huvudgård. Flera av socknarna i centrala Östergötland har också hyst tingsplatser i äldre tid (före 1500), bl.a.

Fig. 6 a–c. Befolkningstal för församlingarna 1805, 1900 och 1995, överfört i punkttäthet. En punkt motsvarar 100 invånare.

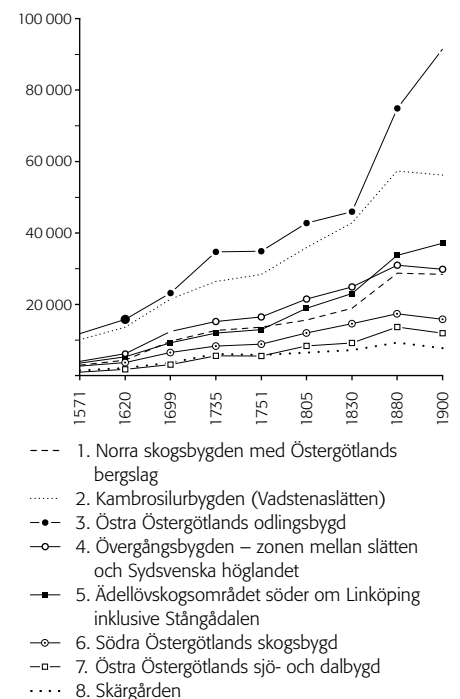

Fig. 6 d. Befolkningsutvecklingen i Östergötlands regioner 1571–1900. Diagram efter statistiskt underlag i Palm 2000. Befolkningstalen före 1751 är endast ungefärliga. Församlingarnas regiontillhörighet baseras på kyrkans belägenhet (jfr fig. 4).

Gammalkil, Hagebyhöga, Heda, Västra Tollstad (Hästholmen), Klockrike, Kälvesten (Västra Stenby), Lönsås och Svanshals.

Vikbolandet avviker som tidigare nämnts naturgeografiskt från övriga Östergötland genom likheten med Mälardalen. Här kan alltså finnas en förhistorisk kulturell anknytning till Mälardalen manifesterad genom förhistoriska lämningar, bl.a. de många fornborgarna, men också ortnamnsfloran har stora likheter med Mälardalen, inte minst i miljöerna närmast kyrkorna.

Östergötland har också flera områden som saknar fornlämningsbestånd. De utgör medeltida kolonisationsbygder. Hit hör i första hand norra skogsbygden och Östergötlands bergslag samt södra Östergötlands skogsbygder (fig. 4), åtskilda av Stångådalen, som däremot är tämligen rik på fornlämningar.

Som nämnts vittnar de äldre ortnamnen om Östergötlands historiska utveckling. Området utgör ett av kärnområdena i landet för utbredningen av förhistoriska och tidigmedeltida ortnamn med ändelser på -sta, -by och -torp. Av särskilt intresse i detta sammanhang brukar de s.k. tuna-namnen vara, vilka anses ha viss anknytning till äldre sakrala platser, ofta av central karaktär. I Östergötland finns tunaorter i socknarna Krokek, Östra Husby, Rystad, Kaga, Viby, Nykil, Kumla, Heda samt Stora Åby.

Linköpingstrakten var ett centralt område i Sverige under medeltiden. Hit lokaliserades Östergötlands tingsplats. Mest känt för nutidens människor är kloster- och kulturlivet i Vadstena, men landskapet blev också som nämnts säte för landets näst äldsta stift, Linköpings stift. Landskapet blev tidigt kristnat och en våg av tidigt kyrkobyggnad i sten svepte över området redan under 1100- och 1200-talen. De allra flesta socknarna har också medeltida ortnamnsbelägg, några redan från 1200-talet, i enstaka fall finns t.o.m. belägg från 1100-talet. Ungefär hälften av de tidigaste ortnamnsbeläggen syftar på själva sockennamnet eller kyrkan.

Under medeltiden började man också exploatera landskapets mineraltillgångar i norr. Finspång representerar Östergötlands bruksbygder, vars storhetstid inleddes under 1600-talet. Bland bruken märks Åtvidaberg och Boxholm i öster respektive söder. Landskapets ekonomiska tillgångar byggde emellertid i allt väsentligt på jordbruksproduktionen. Skänninge kom att bli centrum för spannmålshandeln medan Söderköping genom sitt läge i anslutning till Slätbaken utvecklades till exporthamn.

Även under historisk tid har landskapet intagit något av en särställning i landet när det gäller produktiv kraft. Redan vid ingången till historisk tid uppvisade Östergötlands landsbygd ett bebyggelselandskap bestående av byar, ofta geometriskt reglerade och väl organiserade i Östgötalagens mening. Särskilt framträdande var detta på Vadstenaslätten. Kyrkans och kyrkojordens lokalisering i detta bylandskap innehåller nyckeln till förståelsen av hur kyrkan rent fysiskt inlemmades i bondesamhället. Med utgångspunkt från våra äldsta geometriska kartor, från 1600-talet, kan man få en bild av huruvida jord som redan var ägomässigt definierad överfördes till kyrkan eller om kyrkan erhöll mark separerad från bysamfälligheten i övrigt.

Redan under mitten av 1600-talet hade flera socknar mellan Tåkern och Linköping en uppodlingsgrad på över 30 % och de enskilda gårdarna en åkerareal som inte sällan översteg 12 hektar. Här fanns också landets största tiondegivare i fråga om spannmål och säd. Bönderna på Vadstenaslätten var också bland dem som tidigast accepterade och genomförde storskifte under 1700-talet, något som kan ses som frukten av ett expansivt jordbruk med önskan om rationaliseringar i driften.

Såväl jordbruk som industri har fortsatt att utvecklas in i vår tid. Den intensiva produktionen med allt större jordbruksföretag ledde tidigt till krav på mekanisk effektivisering och laga skifte under tidigt 1800-tal. Östergötland blev härigenom ett föregångslandskap i strukturomvandlingen. Byarna sprängdes och på många mindre gårdar upphörde driften. Det var i allt väsentligt den självägande jordbrukarklassen i landskapets slättbygder som drev dessa ekonomiska frågor. Den befolkningstillväxt som skedde under 1700- och 1800-talen kom därför att äga rum i de skogrika socknarna i norr och söder där expansionsutrymme ännu fanns (fig. 6).

Kyrkornas relation till den övriga bebyggelsen kom genom dessa förändringar ofta att ändras. Tillsammans med några enstaka gårdar ligger de kvar i anslutning till den gamla byplatsen. De gamla centrala funktionerna vid sidan av gudstjänstlivet har därmed upphört i flertalet fall.

Industrier med tillverkning av jordbruksmaskiner avlöste de gamla, avlägset liggande bruksorterna i norr och söder. Motala blev centrum för den nya tillverkningen. Norrköping vid Motala ströms utflöde i Bråviken övertog Söderköpings roll som hamnstad och här utvecklades också den industriella produktionen mot textilindustri. Samtidigt utvecklades Linköping till ett kommersiellt centrum och staden blev ett centrum för "bondeöstergötland".

Alltjämt i vår tid spelar jordbruk och industri en central roll i Östergötlands näringsliv. En stor del av verkstadsindustrin har emellertid på senare tid omlokaliseras till Linköping, som utvecklats till ett av landets centra när det gäller kunskap och tillverkning inom high-tech. Linköping har också utvecklats som regionalt centrum för religiöst liv och utbildning. De uråldriga strukturerna håller i sig.

Kyrkans läge och omgivande bebyggelse

Allmänt sett kan man säga att man utnyttjat landskapets möjligheter väl när det gäller val av plats för kyrkobyggnaderna. På slätten har valet fallit på olika former av höjdstråk, gärna uppe på åsar eller material tillhörande den mellansvenska israndzonen och ofta med vida utblickar. Undantag finns t.ex. runt sjön Tåkern, där kyrkorna ibland ligger lågt. Höjdlokaliseringen är särskilt framträdande på Nässjälön och i trakten söder och öster om Vadstena. Socknarna är i allmänhet av ringa geografisk omfattning (fig. 5) och bebos i dag inte sällan blott av några tiotal personer. Här finner vi landskapets äldsta kyrkobyggnader även om många rivits eller kommit att ingå som delar i nya kyrkobyggnader, framför allt under den nybyggnadsperiod som infaller från och med mitten av 1700-talet och fram till 1880.

Höjdlägena dominerar också i övergångsbygden och på Vikbolandet. Bebyggelsen, inklusive kyrkorna, knyts här ofta till partier med väldränerad moränmark. Sockenbildningen är även här av hög ålder, men själva sockendomänen är i allmänhet större än ute på den rena slättbygden.

I norr, söder och sydost är läget annorlunda. Här har man valt att lokalisera kyrkorna vid sjöar och vattendrag, vilket betyder att de ligger relativt lågt i terrängen, dock oftast på en smärre höjd. Denna bebyggelsebild är högst påtaglig i trakten av Åtvidaberg, i Stångådalen samt i Ydrebygden söder om sjön Sommen. Socknarna omfattar stora arealer och inkluderar i huvudsak skogsområden. Många av dem tillhör en senare kolonisationsfas. Flera av dessa socknar har tillkommit efter medeltiden, i något fall så sent som på 1800-talet. I skogsbygden återfinns vi de flesta av Östergötlands träkyrkor eller kapell, varav en, Tidersrums kyrka (fig. 7), har medeltida ursprung.

Fig. 7. I Tidersrum finns en av landets ytterst få bevarade medeltida träkyrkor. Socknen ligger i den östra delen av landskapets södra skogsbygd som kännetecknas av i huvudsak nord-sydligt gående sprickdalar. Denna naturlandskapets grundförutsättning speglas i hög grad i sydöstra Östergötland när det gäller odling och kommunikationsstråk. Kyrkan (fig. 14) är strategiskt placerad i mötet mellan två sådana smala dalar. Den tillhör ett område av riksintresse för kulturmiljövärden. Nära kyrkan ligger en byggnad som nu är hembygdsmuseum och den före detta skolan, nu församlingshem. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

Gemensamt för snart sagt alla kyrkor i Östergötland är att de ligger anslutna till genomfartsvägar och vägkorsningar, vilket naturligtvis kan förefalla rimligt. Men faktum är att de kyrkor som placerats vid slutet av en återvändsväg är få. Ett exempel utgör Blåviks kyrka vid Sommen.

Inventeringen av kyrkomiljöerna har utgått från den äldre versionen av den svenska ekonomiska kartan i skala 1:10 000. För Östergötlands del började utgivningen av kartbladen mot slutet av 1940-talet. Karteringen fullföljdes under 1950-talet. Ekonomiska kartan anger kyrkans läge och höjd över havet i snart sagt samtliga fall. Däremot varierar redovisningen när det gäller andra former av kyrkojord, t.ex. prästgårdsjordarna. Ibland anges funktion och ägandeform på kartan, ibland inte. Uppgifterna har jämförts med förhållandena på den s.k. häradskartan från mitten av 1800-talet, men det resultat som presenteras gäller situationen som den såg ut strax efter andra världskriget beträffande kyrkornas närmaste omgivning.

Fig. 8. Bjälbo kyrka markerade själva centrum i folkungarnas medeltida rike vars makt i mångt och mycket byggde på de naturliga förutsättningar som Vadstenaslätten erbjöd. Av den medeltida kyrkan återstår det mäktiga västtornet medan långhuset och koret fick sin nuvarande form på 1780-talet. Än i dag omges kyrkan av ett välmående jordbrukslandskap. Kyrkan ligger på en liten höjd omgiven av ett parklandskap och några större byggnader, bl.a. en äldre skolbyggnad. Foto Jan Norrman 1993, RAÄ.

Vad man allmänt kan säga om kyrkomiljöerna kring 1950 är att de vid den tiden snarast representerar en lång tradition av bebyggda miljöer när det gäller Sveriges landsbygd. Utvecklingen efter 1950-talet har varit desto mer dramatisk och det finns all anledning att inom bevarandeplaneringen bättre uppmärksamma vad som händer med den traditionella östgötska kyrkbyn. I nästan 100 % av fallen låg kyrkan enligt kartredovisningen omgiven av såväl skola som ålderdomshem. I cirka hälften av fallen fanns också prästgård och pastorsexepedition i anslutning till kyrkan. I en hel del fall låg prästgården emellertid en bit från själva kyrkobyggnaden, inte sällan som en egen, väl avskild fastighet.

Studerar man den äldre ekonomiska kartan för Östergötland, d.v.s. den nämnda häradskartan, förstärks intrycket av hur den östgötska kyrkbyn var komponerad. Skola och fattighus är legio men i de aktuella miljöerna förekommer också ett stort antal komministergårdar, som bortrationaliserats under tiden fram till 1950-talet.

Efterkrigstiden har medfört mycket stora förändringar av kyrkomiljöerna genom kyrkans egen administrativa förändring (sammanläggningar, personalindragningar) och den ökade urbanisering som samhället genomgått. Praktiskt taget alla skolor och ålderdomshem har ändrat funktion allteftersom folk flyttat till städer och tätorter och verksamheten förlagts dit. Prästgårdarna är under försäljning i allt snabbare takt. Det typiska för Östergötlands landsbygd är därför i dag att kyrkan ligger ganska ensam i landskapet, oftast i en före detta by som omstrukturerats i samband med laga skiftesutflyttningarna och jordbrukets rationalisering. Detta gäller i särskilt hög grad ute på slätten. Förvånansvärt få sockenkyrkor med ursprunglig lokalisering har kommit att omges av mindre samhällen trots att vissa kyrkplatser även fungerade som häradscentra med åtföljande bebyggelse av "administrativ" natur. Vad som hänt i en del fall är att sena samhällsförändringar, t.ex. i samband med järnvägarnas tillkomst, medfört att den äldre kyrkan övergivits till förmån för den nya i det unga järnvägssamhället. Ett exempel på att kyrkan omlokaliseras till en uppväxande tätort utgör Väderstads nya kyrka. I andra fall saknas kyrka i den nya centrumbildningen.

Det är emellertid inte bara det sena 1900-talet som inneburit förändringar av kyrkomiljöerna. Under tidernas lopp har nya socknar brutits ur gamla och nya kyrkobyggnader uppförts. Små socknar har också uppgått

Fig. 9. Vårdsbergs kyrka ligger högt placerad med vid utblick över den breda dalgången mellan Åtvidaberg och Linköping omgiven av bl.a. sockenstuga och en skolbyggnad. Riksväg 35, som förbinder dessa orter, syns i bildens nedre del. Landskapet i stort är typiskt för östra Östergötland, där det mosaikartade sprickdalslandskapet växlar mellan öppna lerslätter och skogklädda moränöar. Kyrkan utgjordes ursprungligen av en rundkyrka men har senare utvidgats (fig. 20). Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

i större varvid sammanslagningarna inte sällan resulterat i ödeläggelse av gamla kyrkobyggnader. Åtskilliga exempel på detta finns från slättbygden (fig. 3). Sammanlagt har 60-talet sockenförändringar ägt rum sedan mitten av medeltiden. Till en början, fram emot förra delen av 1700-talet, handlade det mest om utbrytningar av nya socknar, främst i skogsbygderna. Därefter sätter sockensammanslagningarna fart, men nu är det i första hand slättbygderna som berörs. Få förändringar infaller under 1900-talet om man bortser från tätortsområdena. Under hela den kristna tiden har sockenindelningen förändrats i städernas utkanter. Inte minst gäller detta runt Vadstena (fig. 1, 5).

Samtliga kyrkomiljöer har besökts under rundresor i landskapet. Nedan följer några exempel på hur vi i dag uppfattar dessa miljöer mot bakgrund av hur de präglats av den historiska utvecklingen. Tanken är att genom denna exemplifiering framhålla några karaktärsdrag hos områdets kyrkomiljöer.

Vadstenaslätten kan uppvisa många anmärkningsvärda kyrkomiljöer. Kyrkorna runt Täkern ligger tätt och väl synliga i landskapet. Flera bär ännu tydliga medeltida drag. Undantagslöst har de emellertid under 1900-talet förlorat kopplingen till tidigare administrativa och kommersiella centra. Om Vadstenaslättens ekonomiska och kulturella betydelse under medeltiden vittnar emellertid fortfarande en rad kyrkomiljöer. I första hand kommer Vårfrukyrkan i Skänninge och Vadstena klosterkyrka i åtanke samt klosterorten Vreta. Naturligtvis måste också Linköpings domkyrka räknas in bland dessa kyrkomiljöer. Den närmaste omgivningen bär ännu i dag drag av den gamla svenska stifts- och lärdomsstaden med medeltida rötter.

Men här finns också miljöer som kan relateras till äldre maktstrukturer i landskapet ända sedan förhistorisk tid, t. ex. Bjälbo (fig. 8), Ledberg och Örberga. Om man skall lyfta fram någon enstaka representativ medeltidsmiljö utan speciella förtecken faller valet på Flistads romanska kyrka som ligger högt placerad och väl synlig i det öppna landskapet. Stora delar av den äldre omgivande bebyggelsen finns också bevarad i anslutning till kyrkan. En mycket speciell miljö utgör också trakten kring Ekebyborna kyrka med bl.a. äldre skolbyggnader och prästgården Nässja ute på en halvö i sjön Boren.

I östra Östergötland kan följande kyrkomiljöer lyftas fram. Strax öster om Linköping finner vi Vårdsbergs rundkyrka, högt belägen och strategiskt placerad i landskapet i en trång sprickdal (fig. 9). Far man vidare österut finner man resterna av Askeby kloster i anslutning till Askeby kyrka. Söderköping kan sägas utgöra en pendang till de nämnda städerna på Vadstena-slätten med kyrkorna Drothem och S:t Laurentii. Även Skönberga kyrka kan numera inräknas i den urbana miljön. Den byggda miljön kring Mogata kyrka bör också framhållas. Den utgör ett bra exempel på vilken bebyggelse man möter i ett regionalt centrum under förindustriell tid. På Vikbolandet bör miljön kring Östra Husby kyrka nämnas. Den ligger högt i landskapet, alldeles intill en vik som fanns här under tidig medeltid. Runt denna forna vik återfinns i dag en ortnamnsflora som vittnar om ortens tidiga administrativa och sakrala betydelse.

Norra och södra skogsbygderna uppvisar också en del välbevarade kyrkomiljöer. I norr kan man i första hand framhålla Tjällmo och Skedevi (fig. 10), som båda har flera byggnader med anknytning till äldre kyrkliga funktioner. I söder är det framför allt miljön kring Tidersrums medeltida träkyrka (fig. 7) som är anmärkningsvärd.

Kring Stångån från Linköping återfinns ett öppet landskap av begränsad vidd. Kyrkorna ligger här relativt högt i landskapet. Tjärstads och Kätilstads kyrkor är goda representanter för dessa kyrkomiljöer.

Industrimiljöerna i Åtvidaberg och Ljung kan också framhållas. I Åtvidaberg är den gamla kyrkan belägen i anslutning till industriorten. I Ljung har kyrkan förbundits med Ljungs herrgård genom en allé. Kyrkan ligger långt ifrån den senare uppväxande tätorten Ljungsbro.

Kyrkojord

Ett av syftena med den moderna ekonomiska kartan är att registrera fastighetsindelningen. I det sammanhanget redovisas också jord som kyrkan äger. Vid den aktuella genomgången av fastighetsnamn och fastighetsbeteckningar visade det sig emellertid att kyrkojorden i Östergötland har haft tämligen ringa omfattning utöver vad som krävs för avsättning av kyrkogårdar och mark för prästboställen. Inte heller tycks namngivningen i övrigt – som namn på platser, ägor, vattendrag etc. – ha påverkats nämnvärt av kyrkans närvaro.

Kyrkogården med kyrkobyggnaden har i allmänhet en egen fastighetsbeteckning. Likaså har prästgårdarna fått egen beteckning, men i övervägande delen av alla fall har prästgårdarna inte en fastighetsbenämning som anger funktion av prästgård, t.ex. Prästgården nr 1. Istället har prästgården namn efter kyrkbyn eller socknen, t.ex. Väderstad nr 6. Detta faktum kan ha en viss relevans för den bebyggelsehistoriska forskningen. Det verkar som om prästgårdarna i flera fall från början kan ha integrerats med det övriga fastighetsbeståndet i byn. Troligen utvecklades prästgården ur en av de ursprungliga gårdarna i byn.

Ekonomiska kartan från 1950-talet redovisar emellertid de flesta prästgårdarna som särhågnade fastigheter, d.v.s. de ligger som enskilda, väl avgränsade ägoblock i en mosaik av fastighetsdelar i övrigt. Detta kan vara ett resultat av tidiga enskiften eller laga skiften från slutet av 1700- och början av 1800-talet. Ibland möter man exempel på att kyrkan varit initiativtagare till skiftesreformerna i lokal mening med syftet att särskilja kyrkans mark från de övriga fastigheterna i skifteslaget.

För att i någon mån undersöka huruvida iakttagelsen att prästgårdarna från början skulle ha varit integrerade med de andra fastigheterna i byn har

Fig. 10. Skedevi kyrka ligger i norra Östergötlands skogsbygd med en hänförande utsikt över sjön Tisnaren. Miljön runt kyrkan representerar det förindustriella Sveriges sockencentra med bl.a. skola, kyrkstallar, församlingshem och klockaregård. Den medeltida kyrkan har ombyggt och utvidgats i flera etapper och har nu en nyklassicistisk prägel. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

några prästgårdsjordars rumsliga sammanhang före skiftena på 1700- och 1800-talen undersökts. Det visar sig att i ungefär hälften av fallen låg prästgården i ägoblandning med övriga gårdar i byn, inte sällan tillsammans med kronogårdar, vilket bekräftar resultaten från tidigare undersökningar. I något fall har själva prästgårdstomten brutits ur byn medan åkern tillhörig prästgården alltfört låg i ägoblandning.

En intressant fråga gäller kyrkans detaljerade placering i bygden, d.v.s. på vems mark kyrkobyggnaden upprättades. Fastighetsgränserna ger sällan klara besked på den punkten, men i allmänhet går det att med den s.k. geometriska metoden göra hypotetiska antaganden om kyrkplatsens genetiska ursprung, d.v.s. vilken fastighet som en gång i tiden avsondrat kyrkojorden. För att undersöka på vilket sätt prästgårdarna kommit att inlänkas i det äldre agrarsamhället pågår i anslutning till Sockenkyrkoprojektet ett avhandlingsarbete för att studera kyrkan och dess gårdars rumsliga sammanhang med övrig bebyggelse i tiden före skiftena under 1700-talet. Tidigare undersökningar visar nämligen att man finner flera modeller. Ibland ligger prästgårdsjorden i ägoblandning med andra gårdar i byn, ibland uppträder prästgårdsjorden i form av enskilda block.

I övrigt är det som nämnts rätt sparsamt med namn som syftar på kyrkan som ägare eller med namn som på något sätt kan vara relaterat till kyrkans läge. Komministergårdar förekommer naturligtvis liksom klockargårdar och klockarjordar. I några enstaka fall anges namn som Kyrkohumpen och Klockarrödjan på enstaka fastighetsdelar. Vanligare är då terrängbetecknande namn där terrängformen i fråga har en geografisk närhet till själva kyrkan, t.ex. Kyrkudden, Kyrkviken eller Kyrkbäcken. En intressant iakttagelse gällande framför allt slättbygden är att kyrkorna ofta samlokaliseras med bosgårdar, kungsgårdar samt tuna- och husbyar.

Källor och litteratur

- Andersson, Thorsten: *Svenska häradsnamn*, Nomina Germanica – Arkiv för germansk namnforskning 14, 1965.
- Behrens, Sven & Mats Widgren m.fl.: ”Östergötland”, i *Nationalencyklopedin*, bd 20, 1996.
- Bergström, Carin: *Kyrkplatsen som socknens centrum*, Studier till Kulturmiljöprogram för Sverige, RAÄ, 1992.
- Brink, Stefan: ”Tåkernbygden. En bosättningsonomastisk studie”, i *I heliga Birgittas trakter. Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland ’västanstång’*, Brytpunkt, 1990.
- Fritz, Birgitta: Recension av ”Östergötland ’Västanstång’. Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese”, i *Historisk tidskrift* 1963.
- Gräslund Berg, Elisabeth: *Till prästens bruk och nytta. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 128, 2004. Diss.
- Helmfrid, Staffan: *Östergötland ’Västanstång’. Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese*, Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms universitet 140, Geografiska Annaler 1962. Diss.
- Palm, Lennart Andersson: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, 2000.
- Ridderstad, Anton: *Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Östergötland*, 1–2, 1875–79.
- Schück, Herman: *Ecclesia lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*, Stockholm Studies in History 4, 1959. Diss.
- Strandin, Marianne: *Kyrkbyar i Östergötland 1600–2000. En jämförande studie av bebyggelseutvecklingen under 400 år*, proseminarieuppsats, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, 1997.
- Styffe, Carl Gustaf: *Skandinavien under unionstiden. Ett bidrag till den historiska geografin*, 1867.

Bänklängder

av Helena Hoas och Margareta Kempff Östlind

I de bevarade arkivalierna från de östgötska kyrkorna ingår ett ovanligt stort antal bänklängder. Omkring 75 % av socknarna har sådana längder i behåll. Flera socknars längder går tillbaka ända till 1600-talets början, vilket är ovanligt. Den tidigaste längden är från Kättilstad 1597, medan den sista gäller Godegård och omfattar spridda år från 1837 fram till 1887. Längderna från 1800-talet är dock förhållandevis få jämfört med i andra landskap. Den övervägande andelen av de östgötska bänklängderna härrör från 1600- och 1700-talen.

Liksom i andra jordbruksbygder var det i huvudsak gårdarnas storlek som låg till grund för stodelningen i kyrkan. I de ganska få fall där lottning förekommit finns ofta anteckningar om att man valt detta förfaringssätt på grund av att församlingsmedlemmarna inte kunnat enas om hur platserna skulle fördelas. Åldersprincipen, som var vanlig i de norrländska landskapen, tycks inte heller ha varit en acceptabel lösning vid stodelning i Östergötland. Detta anas i ett sockenstämmoprotokoll från en sammankomst i Kälvesten år 1813, med biskopen närvarande. Biskopen föreslog att man i Linköpings stift, liksom i Ångermanland, skulle använda åldern som indelningsprincip. Församlingsmedlemmarna ansåg dock att hemmanstalet fortsatt skulle vara avgörande. Som tillägg till beslutet antogs emellertid ett förslag om att de som hjälpt till med kyrkans nybyggnation i form av ekonomiska bidrag och dagsverken skulle få välja egna sittplatser för sig och sina familjer. Likaså skulle en gåva till kyrkan kunna medföra samma förmån. Biskopens jämlikhetssträvanden tycks dock ha påverkat församlingen i någon mån, eftersom sockenstämman den 24 mars samma år beslöt att sittplatserna skulle fördelas med hjälp av lottning. Denna tycks emellertid endast ha gällt de främsta bänkarna och hemmansägarna. Torpare och andra fick sina platser längre bak i kyrkan och det noterades särskilt att ”vid 24 riksdalers Bancos vite förbjödes Grenadierer, Torpare, ell Andre med deras hustrur att begagna andra än de till dem indelte bänkrum.” Detsamma gällde för tjänstefolk: ”inga drängar, pigor eller barn få gå in på Läktaren vid 12 Riksdalers Banco vite som tillfaller kyrko-cassan”.

Ett framträdande drag i de östgötska längderna är att de stora säterierna, vars folk var undantagna vanlig stodelning, hade sina platser längst fram i kyrkan, oftast i koret. Det tycks också ha varit vanligare än på andra håll i landet att säteriernas tjänstefolk fick sitta tillsammans med sitt herrskap på permanenta platser eller också utnyttja herrskapets sittplatser då dessa inte var närvarande. Flera noteringar finns också som pekar på att prästgårdens drängar och pigor fick utrymme i koret. Det

INDELNING EFTER HEMMAN:

Appuna: 1667, 1706, 1761, 1774
 Asby: utan år, utan år, 1688, 1693, 1733, 1752
 Ask: 1708
 Askeby: 1701(?)–1726, 1782
 Bankekind: 1625, 1661, 1703
 Bjälbo: 1670-tal, 1727, 1769, 1769
 Björsäter: 1733, 1759, 1667
 Börrum: 1665
 Dagsberg: 1724
 Drothem: 1648(?), 1672, 1704, 1793, 1713
 Ekebyborna: 1697
 Fivelstad: 1700–1704
 Flistad: 1722
 Fornåsa: 1600-tal, 1700-tal
 Gistad: 1649
 Godegård: 1688(?), 1724
 Gryt: 1666(?)
 Grebo: 1661
 Gårdeby: 1660-tal, 1687, 1694, 1718
 Hagebyhöga: 1700–1734
 Harstad: 1721, 1745
 Heda: 1697, 1697, 1752, 1697, 1752
 Herrberga: 1769, 1798
 Herrestad: 1680-tal, 1725, 1806
 Hogstad: 1748, 1768
 Hägerstad: 1697, 1762
 Hällestad: 1663, 1718–19
 Häradshammar: utan år
 Jonsberg: 1654, 1670, utan år
 Järstad: 1688, 1765
 Kaga: 1702, 1730, 1860
 Konungsund: 1685, 1724
 Kristberg: 1725, 1733, 1827, 1828
 Kullerstad: 1652, 1799
 Kumla: 1687
 Kvarsebo: 1733
 Kvillinge: 1671, 1793
 Källstad: 1702, 1704, 1725
 Kättilstad: 1597, 1713, 1725, 1760
 Lillkyrka: 1704, 1740, 1780
 Ljung: 1734, 1800
 Löt: 1658, 1661, 1686, 1748
 Malexander: 1659, 1793
 Mjölby: 1846
 Mogata: 1699, 1722, 1770
 Motala: 1668, 1724

Normlösa: 1766
 Norra Vi: 1642, 1705(?)
 Norrköpings Borg: 1692
 Nykil: 1648, 1707, 1729, 1734
 Nässja: 1696
 Oppeby: 1762
 Orlunda: 1651
 Rakered: 1689, 1745
 Rappestad: 1689, 1725
 Ringarum: 1686, 1732, 1796, 1840
 Rinna: 1675, 1688, 1722, 1803
 Risinge: 1794, 1807
 Rogslösa: 1653, 1713, 1760, 1798
 Rök: 1697, 1715, 1726, 1758
 Rönö: 1642, 168
 S:t Anna: 1642, 1652, 1664, 1682
 S:t Laurentii: 1620, 1644, 1658
 Simonstorp: 1661
 Sjögestad: 1752
 Skedevi: 1669, 1670, 1702
 Skällvik: 1660-tal
 Skänninge: 1699, 1713, 1723, 1760
 Skärkind: 1706, 1776
 Skönberga: 1649, 1732
 Stora Åby: 1697
 Strå: 1663, 1715
 Styra: 1690-tal, 1750
 Styrstad: 1674, 1677, 1687, 1783
 Sund: 1697(?), 1739, 1756, 1794
 Svanshals: 1689
 Svinhult: 1708
 Tingstad: 1643, utan år
 Tjärstad: 1726
 Täby: 1695, 1745
 Törnevalla: 1692
 Ulrika: 1737(?)
 Vadstena: 1718, 1751, 1843
 Varv: 1690-tal
 Veta: 1686, 1757
 Vikingstad: 1689, 1745
 Vinnerstad: 1700, 1746, 1787
 Vist: 1650, 1745, 1834
 Vånga: 1689, 1692
 Vårdnäs: 1641, 1692, 1740
 Vårdsberg: 1661, 1774
 Väderstad: 1640-tal, 1676, 1718, 1776
 Västerlösa: 1633, 1644, 1745
 Västra Eneby: 1659, 1730

Västra Husby: 1659
 Västra Ryd: 1696, 1739
 Västra Skrukeby: 1761
 Västra Stenby: 1813
 Västra Tollstad: 1750, 1779
 Väversunda: 1714, 1776
 Yxnerum: 1742
 Åtvid: 1629, 1748, 1854
 Örberga: 1600-tal, 1742
 Örtomta: 1635, 1697
 Östra Harg: 1696, 1753
 Östra Husby: 1688, 1732
 Östra Ryd: 1675, 1714, 1777
 Östra Skrukeby: 1695, 1746

INDELNING EFTER LOTTNING:

Blåvik: 1873
 Ekeby: 1786
 Godegård: 1837, 1852, 1857, 1867, 1872, 1877, 1882
 Gryt: 1800, 1811
 Kvarsebo: 1815
 Rappestad: 1808
 Regna: 1788
 Skeda: 1794
 Slaka: 1782
 Åby: 1783
 Ödeshög: 1668, 1783
 Örberga: 1820
 Örtomta: 1806
 Östra Husby: 1774, 1810, 1856
 Östra Tollstad: 1780–83

OSÄKER INDELNING:

Allhelgona (*hemman?*): 1656–59, 1671
 Björkeberg (*hemman?*): 1746(?), 1670, 1732
 Hov (*hemman?*): 1665, 1724, 1783
 Hycklinge (*hemman?*): 1779
 Högbby: 1729–30, 1770 (*hemman?*)
 Kisa: utan år
 Tidarsrum: 1705
 Tjällmo: 1751
 Vallerstad: 1688(?)
 Värna: 1837
 Västra Ny: 1690-tal, utan år
 Åsbo: 1645, 1752, 1856
 Östra Tollstad (*hemman?*): 1680–90

Fig. 11. Norra Vi kyrka i landskapets södra del byggdes 1771–74. Den föregicks av minst två medeltida kyrkor på samma plats. Bänkinredningen i tolv kvarter är bevarad, vilket är mycket ovanligt. Någon bänklängd för den nybyggda kyrkan återstår dock ej. Foto Albin Dahlström 1994, SuK:s arkiv, RAÄ.

var dessutom förhållandevis vanligt att socknens ungdom placerades på bänkar i koret under uppsikt av klockaren.

I ett fall verkar inte heller den sedvanliga uppdelningen på en manssida och en kvinnosida ha följts. Enligt en bänklängd från Vist 1834 har familjerna med sina barn suttit tillsammans i bänkarna, en lösning som tydligen tillkommit för att bereda rum för dem som bodde i ”nybyggda Torp och Backstugor”. Detta är ett ovanligt sätt att hantera bristen på sittplatser i kyrkan. Vanligen löstes detta problem genom uppförande av läktare eller olika typer av utbyggnader.

Tvister om bänkarnas fördelning tycks på det hela taget ha varit ovanliga i Östergötland. I det bevarade arkivmaterialet finns i alla händelser inte många tvister omnämnda. Inte heller finns noterat att längderna var stadfästa i häradsrätten i samma utsträckning som i t.ex. grannlandskapet Småland, vilket kan tyda på att stodelningarna ansågs rättvisa och att beslut om fördelningsprincip tagits utan stridigheter mellan sockenborna.

Källor och litteratur

Tab. 2. Bänkdelningsprinciper i Östergötland under 1500-, 1600-, 1700- och 1800-talen. Tabellen redovisar socknar och år då noteringar om bänkdelening är bevarade samt den princip kyrkbänkarna fördelats efter, hemman eller lottning. I vissa socknar förekommer båda principerna. Vissa bänkdelningslistor kan inte dateras eller klassificeras med säkerhet.

I denna förteckning ingår även uppgifter om Kvarsebo, vars landskaps-tillhörighet har växlat, men nu tillhör Södermanland.

Följande församlingar har senare uppgått i andra: Harstad uppgick 1892 i Väderstad, Löt 1803 i Borg, Rakered 1786 i Vikingstad samt Västra Skrukeby 1890 i Högby. Varvs och Styra församlingar sammanslogs 1862.

Respektive sockens kyrkoarkiv i VaLA.

Gustafsson, Berndt: *Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880. En kyrko-historisk-sociologisk undersökning*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 22, 1950.

Medeltidens kyrkor

av Ann Catherine Bonnier

Under medeltiden omfattade Linköpings stift drygt 150 sockenkyrkor i Östergötland. I äldsta tid var området uppdelat i tre storprosterier, med prostarna stationerade i stiftsstaderna Linköping samt i Skänninge och Söderköping. Ur dessa utbröts senare flera mindre prosterier (se ovan).

Trots omfattande nybyggnad och utbyggnad av kyrkorna under 1700- och 1800-talen återstår ett relativt stort antal av de medeltida stenkyrkorna, framför allt i den gamla centralbygden. Cirka en tredjedel av dessa innehåller romanskt murverk. Påfallande många av kyrkorna har haft torn. Byggnadsmaterialet är vanligtvis kalksten. Vid medeltidens slut fanns fortfarande träkyrkor i ett antal socknar, men i dag finns endast en bevarad (Tidersrum). Många av de rivna eller kraftigt ombyggda medeltidskyrkorna avbildades 1669–70 av Elias Brenner och/eller Johan Fredrik Kock vid 1800-talets början.

Äldre kyrkor i Hägerstad, Risinge, S:t Anna, Skärkind och Åtvid har helt eller delvis bevarats trots att nya senare kyrkor byggts. Kyrkobyggnaden i Å står kvar som ruin. Resterna efter den på 1500-talet nedlagda sockenkyrkan i Klåstad (nuvarande Klosterstad) har nyligen påträffats och grävts ut (fig. 3).

Förutsättningarna

Som i så många andra landskap har de öppna slättbygderna i Östergötland varit bebyggda under mycket lång tid och det är också där som kristendomen har lämnat sina äldsta spår. Tidiga kristna gravmonument i form av stenhällar med vikingatida ornamentik är bevarade från kyrkogårdarna i ett trettio-tal socknar (fig. 12). I sin mest utvecklade form har gravmarkeringarna bestått av fem hällar – sidohällar, gavelhällar samt en lockhäll – och brukar då kallas eskilstunakistor. Framför allt har dessa förekommit i den västra delen av landskapet, som har den största koncentrationen i Sverige, och i trakten kring Linköping, men denna typ av gravar har också påträffats på Vikbolandet och i den sydliga socknen Asby. Särskilt många fragment har anknytning till kyrkan i Hov i Tåkernbygden samt till Vreta. Utmärkande för gravtypen är att den hittills endast konstaterats på platser som kontinuerligt använts för kyrkligt ändamål under medeltiden. Ett skenbart undantag är Alvastra, där den kyrkliga funktionen flyttade några hundra meter när cistercienserklostret anlades på 1140-talet.

Kyrkogårdar med tidigkristna gravar har påträffats i Söderköping, Skänninge och Linköping. Dessa platser, där prostarna i den äldsta prosterindelningen residerade, kan därför tidigt ha etablerats som kyrkliga centralorter. Kanske gäller detta även Alvastra, där det har funnits en mycket

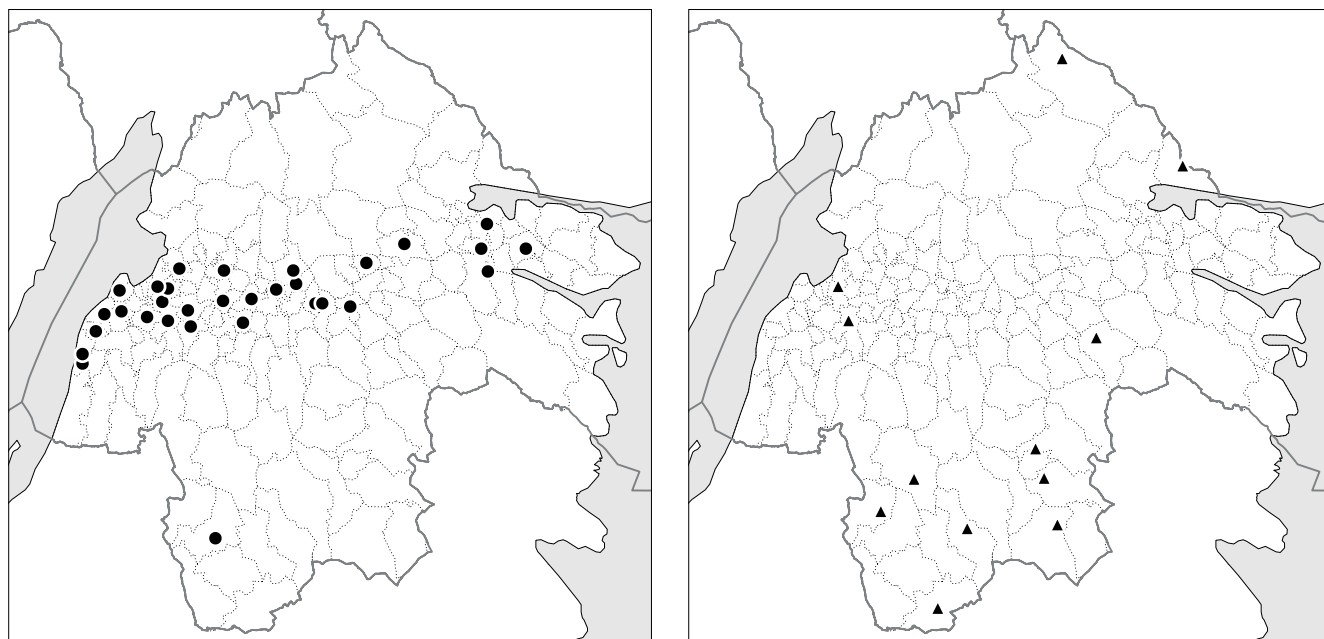

Fig. 12. Tidiga kristna gravmarkeringar. Kartan visar kyrkorter med påträffade fynd av hällar med vikingatida ornamentik. Den mest monumentala typen har utifrån fynd i Eskilstuna i Södermanland givits namnet "eskilstunakistor".

Fig. 13. Medeltida träkyrkor, belagda genom bevarade delar, arkeologiska fynd eller arkivaliska uppgifter. Sannolikt har det tidiga träkyrkobyggandet varit betydligt talrikare i de centrala delarna av landskapet än vad de konkreta lämningarna vittnar om. Detta antyds indirekt av fynden av tidiga kristna gravmarkeringar (jfr fig. 12). På kartan är även markerat ett träkapell i Krokek, uppfört 1545.

stor kristen begravningsplats som övergivits redan under äldre medeltid. Området har varit ungefär dubbelt så stort som en normal sockenkyrkogård och troligen rymt flera tusen gravar.

Det förefaller sannolikt att det är de tidigmedeltida kungarna och deras närmaste män som på sina gods anlagt de första kyrkogårdarna och troligen också uppfört egna kyrkor. Både i Alvastra, Vreta och Hov anser man att kungsgårdar funnits. I Borg utanför Norrköping har en vikingatida stormansgård med ett kulthus grävts ut, och alldeles intill har senare en medeltida kungsgård och en kyrka anlagts.

Träkyrkorna

DE TIDIGA TRÄKYRKORNA

På 1000-talet hade knappast någon kyrka ännu uppförts av sten. Med tanke på de många tidiga gravhällarna kan man förmoda att det funnits åtminstone ett trettiotal träkyrkor i Östergötland under sen vikingatid (fig. 12–13). De första träkyrkorna bör i analogi med förhållandena i andra delar av Götaland ha varit stavkyrkor, d.v.s. uppförda i resvirke, men få belägg finns. Vid utgrävningen av den rivna kyrkan i Klåstad utanför Vadstena påträffades dock nyligen (2001) spår efter en stavkyrka med ett kor på drygt 3,5 × 3,4 meter och ett långhus på nästan 6 × 9 meter. Kyrkan har haft jordgrävda hörnstolpar, som i koret troligen varit förenade av syllar. I långhuset tycks väggarnas stavar i stället ha vilat i en ränna i marken. Inne i kyrkan fanns två rader stolphål som kan vara rester efter en ännu äldre träkyrka. Strax väster om stavkyrkan har det funnits en tidig klockstapel, också den med jordgrävda stolpar.

Även i Bjälbo har man funnit spår av en stavkyrka. Kyrkan, som brunnit, har haft en syllkonstruktion utan jordgrävda stolpar samt golv av kalkbruk. Långhuset har varit ungefär 5 × 5,5 meter och koret cirka 3 × 3 meter. Framför triumfbågen fanns en grav som var täckt av en runristad häll av "eskilstunatyp". Flera tecken tyder på att kyrkan kanske inte har tillhört den första kyrkogenerationen. Förekomsten av ett kalkbruksgolv talar för att man redan var bekant med murningstekniken, och hällen har tidigare tillhört en annan grav och omhuggits för att passa till graven i kyrkan.

I nordligaste Östergötland, i Skedevi, har en syllstensrad och en bemålad stock till en timmerkyrka påträffats inne i den nuvarande medeltida stenkyrkan. Fynd av mynt talar för en möjlig datering till tidigt 1200-tal.

SENARE TRÄKYRKOR

En troligen förhållandevis sen kyrka i resvirke har funnits i Björsäter. Före den nuvarande stenkyrkan från år 1800 fanns en spånklädd, treskeppig träkyrka med ett smalare kor. Kyrkan har varit ovanligt stor med ett långhus på 16,6 × 11,5 meter och ett kor på 7,5 × 6,6 meter. Långhuset hade sekundära kryssvalv av trä och en likaledes sekundär inre panel, från vilken plankor med höggotisk målningsutsmyckning är bevarade. Plankorna har nyligen daterats till 1320-talet med hjälp av årsringarna (dendrokronologi), en tidsbestämning som överensstämmer med den stilmässiga dateringen av målningarna. Träkyrkan bör ha uppförts betydligt tidigare, troligtvis vid 1200-talets början. Den hade korportal och en sydportal som låg långt förskjuten mot öster i fasaden. Möjligen var även västportalen medeltida.

De övriga kända träkyrkorna (fig. 13) har varit timmerkyrkor, d.v.s. uppförda av liggande timmer, och är normalt belägna i södra Östergötlands skogsbygd. Kvar finns ännu den välbevarade kyrkan i Tidarsrum (fig. 7, 14). Den är uppförd av bilat furutimmer på en kallmurad grund med kraftigare hörnstenar och består av ett långhus med lägre och smalare kor. Långhusets innermått är 11,3 × 8 meter och koret, som är försett med en medeltida sakristia av sten, mäter 6,65 × 5,25 meter (fig. 26). På korets norra yttervägg finns i anslutning till den sekundära sakristian en äldre medeltida spåntäckning bevarad. Sydportalen, som nu är igensatt, är avbildad av fornforskaren Nils Månsson Mandelgren och hade en omfattning bestående av kapitäl försedda pilastrar med bladornamentik. Upp till avslutades portalen av ett tympanon med trepassform. Dörren med gotiska järnbeslag finns bevarad. I korets sydfasad finns en hög rundbågig korportal, också den med järnbeslagen dörr. Koret har haft små runda fönster i norr och söder.

Kyrkans interiör ger ett ålderdomligt intryck med medeltida målningar på väggar och tak. Under långhustaketets rundlar med fragmentariska målningar från 1300-talet skymtar en äldre målningsdekor. Uppgifterna om kyrkans ålder är delvis motsägande. Den yngsta årsringen i timret har dendrokronologiskt daterats till 1264, men ett inristat årtal MCCL, d.v.s. 1250, finns också. Enligt en pergamentslapp som påträffades på 1700-talet, hade "Svane på Thydisrum" låtit bygga kyrkan år 1300 (MCCC) till S:t Olovs ära. Kyrkan har moderniserats under 1300-talet, då den nya målningen i taket tillkom liksom sydportalen och dörrarnas järnbeslag.

Kyrkan i Malexander eldhärjades 1587 men tycks ha behållit sitt medeltida utseende fram till rivningen år 1882. Även den var av typen med ett lägre och smalare rakslutet kor, men långhuset var något kortare än i Tidarsrum, knappt 10 meter långt. Till koret var även här en stensakristia fogad. Samma typ har funnits i Kätilstad, där en syllram av furu hittades vid grävning under den nuvarande kyrkan. Syllan har tillhört ett kor som varit endast 3,3 × 3,4 meter.

En rektangulär planform hade däremot kyrkan i Horn och var alltså en salkyrka, cirka 17,5 meter lång och 10 meter bred samt försedd med stensakristia. Återanvänt virke med målningar finns på den nuvarande 1700-talskyrkans vind och prover har visat att virket fällt under det sena 1300-talet. Kyrkan i Svinhult i den sydligaste delen av landskapet var också en salkyrka, som troligen hade ett trätorn över sin västra del och en stensakristia i norr. Enligt Nils Månsson Mandelgren, som besökte kyrkan 1847, var innertaket dekorerat med medaljongmålningar av samma

Fig. 14. Tidervals kyrka. Kyrkan är den enda medeltida träkyrka som bevarats i Östergötland och innehåller timmer som dendrodaterats till 1264. Sakristian av sten är en senare medeltida tillbyggnad. Foto Bengt A. Lundberg 2002, RAÄ.

typ som kalkmålningarna från 1400-talet i Risinge kyrka (fig. 29). År 1762 uppgavs att kyrkan var 500 år gammal.

Delar av en träkyrka i Torpa återstår på vinden i den nuvarande stenkyrkan, som enligt en äldre uppgift uppfördes år 1460. Bevarade väggbjälkar visar att långhuset varit cirka 13 meter långt, och såväl tak som väggar har varit smyckade med målningar av Risingemästaren. Kyrkans planform är inte känd, vilket också gäller den träkyrka i Oppeby som förstördes i en brand på 1600-talet.

Stenkyrkorna

I Östgötaleden, nedtecknad i slutet av 1200-talet, finns följande stadgande: ”Kungen låter kyrkobygge börja, bönder föra det till slut.” Stadgandet är unikt bland svenska landskapslagar och har blivit föremål för olika tolkningar. Ett problem är att man inte säkert vet hur gammalt stadgandet är, om det hänför sig till tiden för de första kyrkorna (träkyrkorna) eller om det inte är så mycket äldre än tiden för nedtecknandet. Erik Lundberg har, utan att direkt hänvisa till Östgötaleden, antagit att de första kyrkorna byggdes vid kungsgårdarna och där varit förebilder för mer ordinära kyrkbyggen. Jan Arvid Hellström tolkade stadgandet som att kungen skulle uppföra den första kyrkan inom ett tingsdistrikt och bönderna de övriga. Redan utgivarna av leden, Åke Holmbäck och Elias Wessén, förmodade att formuleringen avsåg att kungen skulle lämna byggnadslov, något som i andra landskap var biskopens sak. Därigenom kunde nämligen biskopen reglera uppkomsten av nya socknar, något som minskade de gamla socknarnas tiondeinkomster. Denna tolkning har åter förts fram av Christian

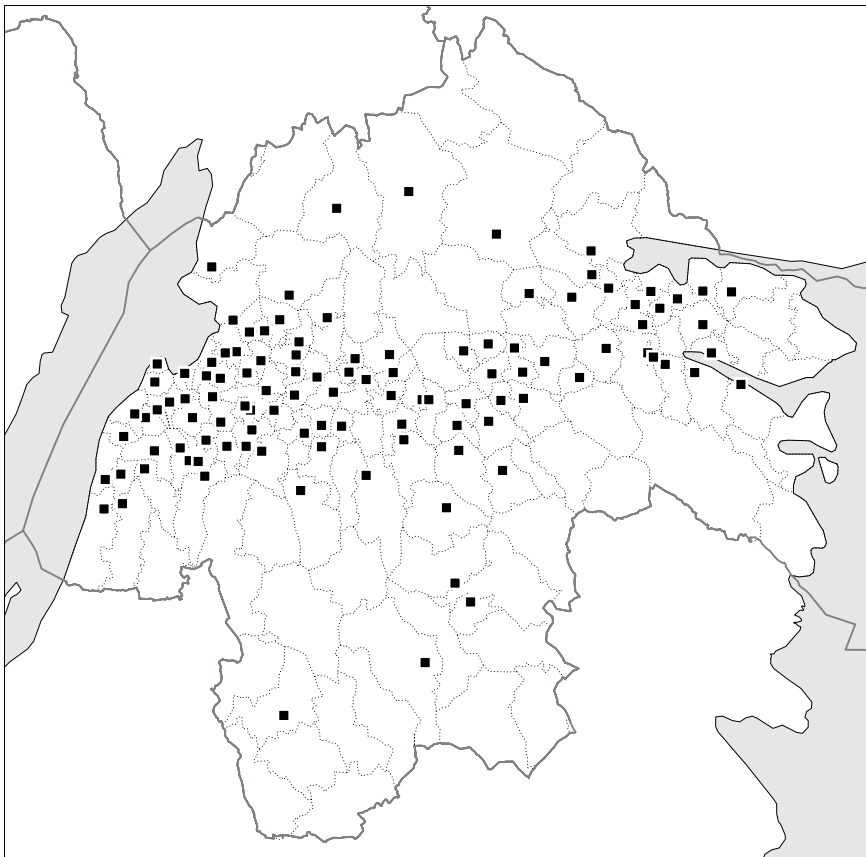

Fig. 15 a–c. Stenkyrkor uppförda under medeltiden. Med stenkyrkor avses kyrkor uppförda antingen av natursten eller tegel. Kartorna visar såväl befintliga som senare ombyggda eller rivna kyrkor.

Fig. 15 a visar stenkyrkor från äldre medeltid (före 1350). I huvuddelen av Östergötlands socknar uppfördes en stenkyrka under äldre medeltid. Bedömningen av kyrkornas ålder baseras ofta på planformen, då en kyrka med belagt smalare kor vanligen daterats till äldre medeltid, men även egenskaper som stenbearbetning, skulptural utsmyckning och muröppningarnas form har vägts in i resonemanget. Många av landskapets kyrkor uppfördes eller tillbyggdes med torn under äldre medeltid (jfr fig. 17), vilket också kan bidra till en datering av den då befintliga kyrkan, även om dess övriga egenskap är obekanta.

Lovén (2000). I ett landskap så rikt på tidigmedeltida aristokrati som Östergötland skulle biskopen inte ha haft tillräcklig makt att motsätta sig krav på bildandet av en ny socken, och därför förmodas kungen ha trätt i hans ställe.

I alla händelser inleddes stenkyrkobyggandet i Östergötland redan tidigt på 1100-talet, och i drygt en tredjedel av de cirka 150 medeltida socknarna finns belegg för att en romansk stenkyrka funnits (fig. 15 a). Vanligtvis rör det sig då om absidkyrkor (fig. 16), och ett fyrtiotal sådana är kända genom avbildningar eller arkeologiska undersökningar. Av dessa återstår 14 stycken. Lika vanliga som absidkoren har de romanska västtornen varit (fig. 17), vilka ofta ännu är bevarade. I ytterligare ett stort antal kyrkor ingår medeltida murverk.

I den västra och den mellersta delen av landskapet är kyrkorna byggda av ortocerkalksten, medan urkalksten (egentligen marmor) samt marksten kommit till användning längre österut. I ett litet fåtal kyrkor är sandsten använd i portaler eller skulpturutsmyckning. En enda sockenkyrka – kyrkan i Järstad från 1200-talet – är byggd av tegel, medan detta material är vanligt i de gotiska stadskyrkorna.

DE TIDIGA KLOSTREN

Vreta klostrets kyrka (fig. 26, 72 och omslagsbilden) är äldre än det konvent för cisterciensernunnor som grundades 1162, och kan därför ha byggts för ett benediktinerkonvent, instiftat senast 1110. I sin äldsta skepnad uppfördes kyrkan som en treskeppig basilika, med absidförsedda korsarmar och troligen absidförsett kor. Redan under 1100-talets förra hälft tillbyggdes ett västtorn, flankerat av lägre partier, samt ett romanskt kapell med kupolvalv, det s.k. Ragvald Knaphövdes gravkor. Kyrkobyggnaden kan vara den äldsta bevarade kyrkobyggnaden i Östergötland; dateringen är dock omdiskuterad.

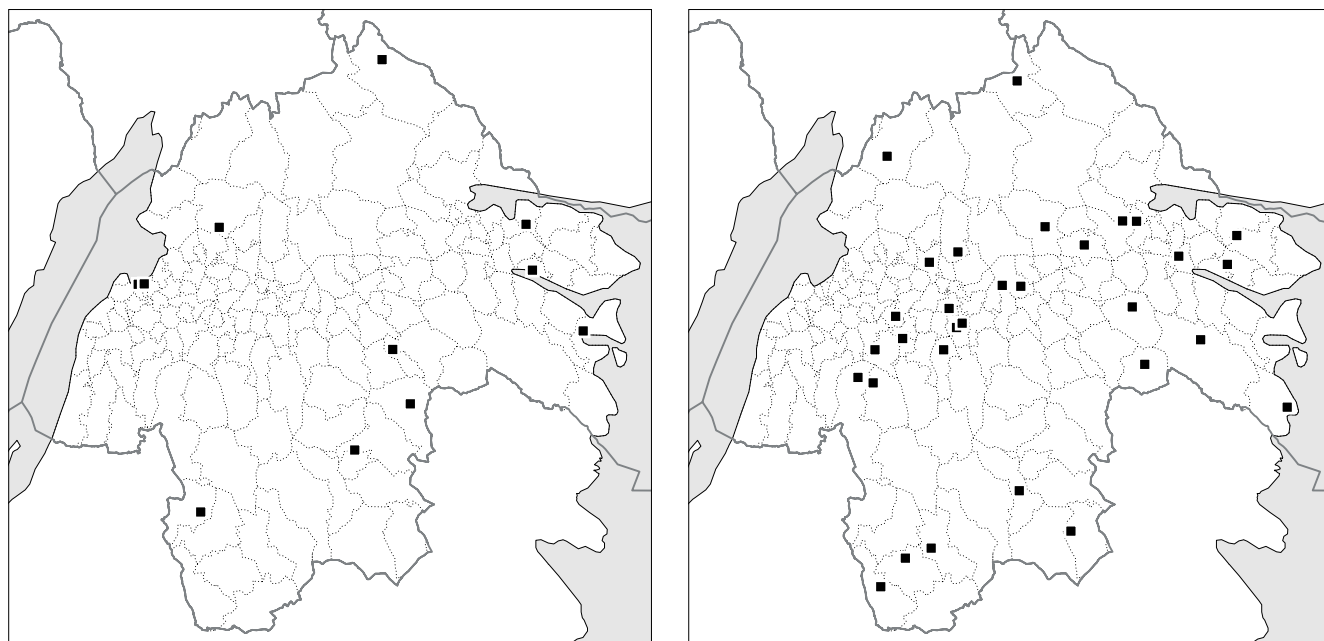

Fig. 15 b visar stenkyrkor från yngre medeltid (efter 1350). Nybyggnadsaktiviteten i Östergötland under den yngre delen av medeltiden kan inte mätas sig med den föregående perioden. Flera av de här markerade kyrkorna ersatte kända träkyrkor, nämligen Kättilstad, Skedevi och Torpa. I Kristberg, Å och Östra Stenby socknar ersattes en äldre stenkyrka med en ny, i de två sistnämnda fallen genom att kyrkorummet både vidgades och förlängdes i samma byggnadsetapp. Bland de elva kända kyrkor som nyuppfördes under yngre medeltid finns även Vadstena klosterkyrka, som under 1500-talet sporadiskt började användas som församlingskyrka.

Fig. 15 c visar medeltidskyrkor som inte kan periodbestämmas. Ofta rör det sig om kyrkor som kraftigt ombyggts eller rivits i ett senare skede och som endast är kända genom äldre avbildningar eller arkivaliska uppgifter.

Kyrkan, som fungerat som kunglig gravkyrka, har ett ålderdomligt murverk av tuktad kalksten i tunna skift, ett drag som går igen i de äldsta landskyrkorna. Under 1100-talets slut eller tidigt 1200-tal förlängdes kyrkan med ett nytt, korsformat kor av cisterciensisk modell och fick nya valv.

Det första säkert belagda klostret i Östergötland och i det medeltida Sverige är dock cistercienserklostret i Alvastra, instiftat 1143. Klosterkyrkan uppfördes av välhuggen kalksten och hade en för sin orden typisk plan med rakslutet kor, tvärskepp med en rad kapell i öster samt ett treskeppigt långhus. Mittskeppet var täckt av ett tunnvalv, som stöttades av motstående tunnvalv i sidoskeppen. Typisk för cistercienserna är också den breda, skråkantade sockel som ännu kan ses i kyrkoruinen. Stenbehandlingen, sockeln, det korsformade koret och vissa andra drag i arkitekturen återfinns i ett litet antal östgötska sockenkyrkor.

Förutom i Vreta har ett cisterciensiskt nunnekloster funnits också i Askeby, instiftat senast 1185. Den senare delvis ombyggda kyrkan, som ursprungligen hade absidförsedda korsarmar och ett brett västtorn med förhall och läktarvåning, är dock äldre än konventet och förmodas ha varit ett kungligt bygge. Av träprover att döma har kyrkan troligen byggts vid 1100-talets mitt. I likhet med klosterkyrkan i Vreta har den även fungerat som sockenkyrka.

DOMKYRKAN

Den äldsta domkyrkan i Linköping, byggd på 1100-talet och känd genom utgrävningar, hade en plan av samma typ som i kyrkan i Vreta: kor och korsarmar med absider, treskeppigt långhus och ett torn med sidopartier. I flera etapper har kyrkan senare byggts ut och moderniserats. Kyrkan uppges ha stått under byggnad 1232, och från denna etapp, som sannolikt var slutförd strax före 1200-talets mitt, återstår tvärskeppet. Det nya långhuset, som tycks ha påbörjats omedelbart därefter, förlängdes i början av 1300-talet och kyrkan omvandlades då till en tornlös hallkyrka med valven i samma höjd i de tre skeppen. Karakteristiskt för långhusets båda byggnadsperioder är innermurarnas dekor av blindarkader efter engelska förebilder. I söder fick kyrkan en ovanligt rikt dekorerad gotisk sydportal, troligen cirka 1320, vilken dock nyhöggs på 1860-talet. Några bevarade skulpturer från

portalomfattningen visar tysk-franska stildrag, och portalen har påverkat utformningen av många portaler på Gotland. På 1400-talet byggdes ett nytt kor, i öster avslutat av tre radiellt utskjutande och flersidiga kapell. Som byggmästare i inledningsskedet omtalas mästern Gierlach från Köln. Ett stort antal stenhuggarmärken har registrerats och utgör underlag för bestämningen av de olika byggnadsetapperna.

Domkyrkans arkitektur kännetecknas av välhuggna kalkstensytor och en rik stensulptur. För Gotland, som ju tillhörde Linköpings stift, fick gotiseringen av domkyrkan stor betydelse. De östgötska kyrkorna har däremot påverkats i mindre utsträckning. Vissa detaljer i Rogslösa (sydportalen och detaljer i valvarkitekturen) talar dock för en nära kontakt med domkyrkohyttan vid 1200-talets mitt (fig. 30). I sin allra äldsta skepnad tycks domkyrkan inte ha haft något större arkitektoniskt inflytande på landskapets kyrkobyggande.

STÄDERNAS KYRKOR OCH KLOSTER

Inom landskapet finns fem medeltida städer, som var och en haft minst två kyrkor. I Linköping finns – förutom domkyrkan – den forna prostkyrkan S:t Lars, som bevarar ett romanskt torn från den första stenkyrkan. Äldre stenistgravar under kyrkan visar att en tidig kyrkogård funnits. Staden har också hyst ett franciskanerkloster, som legat i stadens södra del.

I Söderköping har tre medeltida församlingskyrkor funnits – S:t Laurentii, Drothem och S:t Ilian. De två förstnämnda är stora gotiska kyrkor som fortfarande är i bruk. S:t Laurentii, den egentliga stadskyrkan, är en flerskeppig tegelkyrka med rikt dekorerade trappgavlar och har som äldsta del en sakristia från 1200-talets sista år. Drothem, landsförsamlingens kyrka, är en enklare gråstenskyrka från ungefär samma tid. S:t Ilian är helt försvunnen men dess belägenhet är ungefärligen känd. En tidigkristen kyrkogård samt stadens franciskanerkloster har båda legat i området öster om Drothems kyrka.

Inte mindre än två dominikanerkloster – ett munkkonvent och ett nunnekonvent – har funnits i Skänninge. Som nämnts har staden också haft två tidigkristna kyrkogårdar, en på var sida om Skenaån vid de försvunna kyrkorna Allhelgona (prostkyrkan) och S:t Martin (som övertogs av nunnekonventet). Vårfrukyrkan vid torget är en hallkyrka från tidigt 1300-tal, byggd av tegel och försedd med västtorn.

I Norrköping har den första S:t Johannes kyrka troligen uppförts under äldre medeltid och senare utvidgats successivt, medan S:t Olai äldsta kyrka inte är känd till utseendet.

Vadstena domineras av birgittinerklostrets kyrka, som invigdes 1430. Byggnadsgången kan följas år för år genom anteckningarna i Vadstena-diariet. Den stora treskeppiga hallkyrkan har ett smalare kor som ligger i väster, helt enligt den heliga Birgittas anvisningar, medan systrarnas kor var förlagt i öster. Kyrkan har haft särskilda gångar och läktare som gjort det möjligt för systrar, bröder och de talrika pilgrimerna att nyttja kyrkorummets samtidigt. Alltsedan en restaurering på 1890-talet står kyrkorummets murar opputsade så när som på valven. Den första kyrkan på orten var dock S:t Per, som i sin äldsta form var en raksluten romansk kyrka med västtorn. Under senmedeltiden ersattes den av en stor hallkyrka av tegel, vilken senare rivits med undantag för västtornet.

DE ROMANSKA SOCKENKYRKORNA

Bland de första kyrkor som byggdes av sten var som nämnts domkyrkan och klosterkyrkan i Vreta, vilka torde ha uppförts vid sekelskiftet 1100.

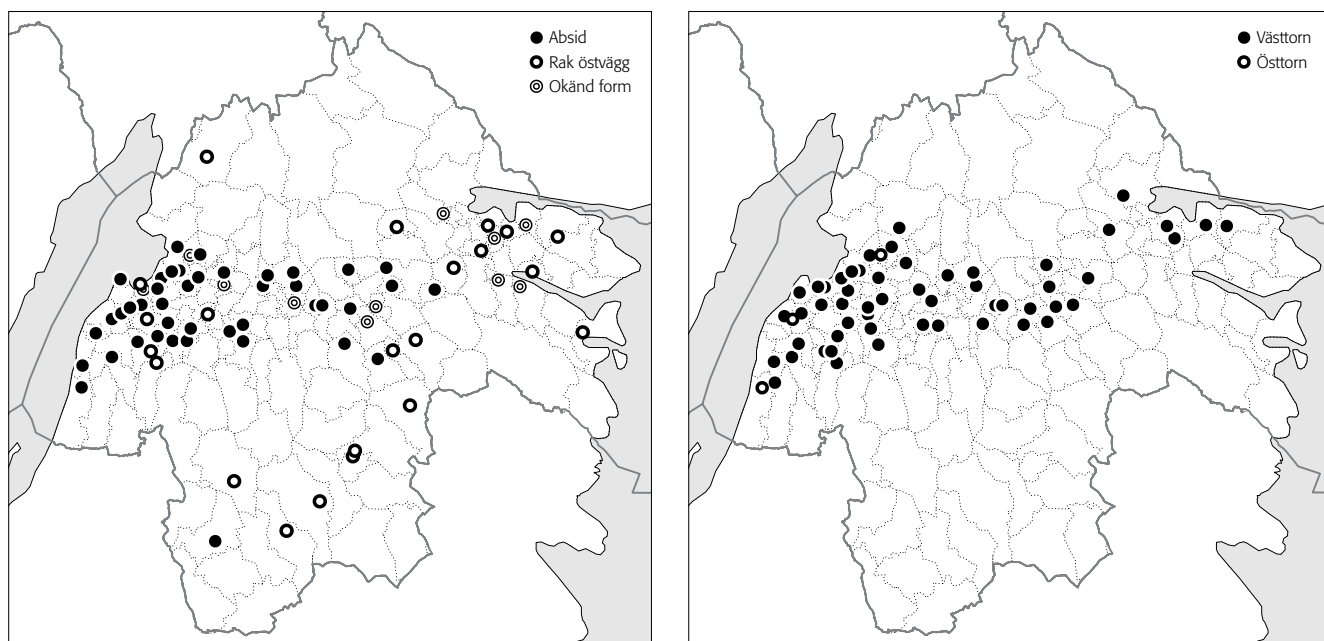

Fig. 16. Medeltidskyrkor vilkas äldsta planform har bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor.

Plantypen avser vanligen den äldsta kyrkans ursprungliga högkor. Markeringarna för Bjälbo och Klåstad (S:t Pers socken) avser dock de romanska stenkyrkornas absidkor (bägge föregicks av äldre träkyrkor med smalare, rakslutna kor). Kyrkor med smalare kor brukar vanligtvis dateras till äldre medeltid. Bland de på kartan markerade kyrkorna med rakslutet kor finns emellertid några som uppförts först under yngre medeltid. Det gäller Vadstena klosterkyrka, S:t Anna, Värna och Åtvid.

Fig. 17. Tornkyrkor från äldre medeltid (före 1350). Ungefär en tredjedel av landskapets kyrkor försågs med torn före 1350. Vanligtvis placerades tornet vid långhusets västgavel, men kyrkorna i Ask (jfr fig. 22), Källstad och Ödeshög har sina torn i öster över långhuset eller koret.

Men även mindre kyrkor byggdes tidigt – några av sockenkyrkorna i västra delen av landskapet har kunnat dateras till 1100-talets förra hälft. De romanska kyrkorna har påfallande ofta haft både absidkor och västtorn. Liksom absidkoren har de romanska tornen varit koncentrerade till landskapets västra och mellersta delar, även om torn förekommer också i Norrköpingstrakten (fig. 16–17). Absidkyrkor har varit mycket vanliga även i de angränsande landskapen Västergötland och Småland men ovanliga i Närke och Södermanland. De två senare landskapen har däremot många romanska torn.

De äldsta bevarade kyrkorna har ett murverk av råbruten och lätt tuktad kalksten, ofta i litet format, och murbruk som i fogarna är försett med en ristad markering, s.k. kvaderrits. I ett litet fåtal kyrkor förekommer axmurning, *opus spicatum*, som åstadkommit genom att kalkstensskivor ställts på snedden, som i Bankekind och Hov. Sockel förekommer för det mesta inte i de allra äldsta kyrkobyggnaderna men har ofta kommit till användning i kyrkor som daterats till 1100-talets andra hälft eller senare. Från och med 1200-talet blir mer eller mindre finhuggen kalksten i kvaderform vanlig. Påfallande många kyrkor har kvar sina medeltida takstolar, vilket har gjort det möjligt att datera några av kyrkorna med hjälp av dendrokronologi.

Särskilt många absidkyrkor återfinns i området runt Tåkern (fig. 16). Av de drygt 40 kända kyrkorna med absidkor är absiden ännu bevarad i en tredjedel, bl.a. i Flistad (fig. 26), Gårdeby, Kumla och Östra Harg. Ofta är det just absidkyrkorna som har försetts med torn, som i Hagebyhöga och Kaga. Absid finns även på de vidbyggda romanska kapellen i Vreta och Heda och har likaledes funnits på korsarmarna i Askeby.

Romanska kyrkor med rakslutet kor tycks inte ha varit vanliga; endast ett fåtal är kända och framför allt i landskapets östra del (fig. 16). Av dessa kvarstår nu endast kyrkan i Kullerstad (fig. 26), som har en ålderdomlig portal och eventuellt uppfördes redan på 1100-talet.

I ett tiotal fall sammanfaller utbredningen av absidkyrkor med förekomsten av tidiga gravmonument (jfr fig. 12 och 16), vilket talar för att kyrkogården har gamla anor och ursprungligen fungerat tillsammans med en träkyrka. Ett sådant exempel är kyrkan i Herrestad på Vadstenaslätten,

där rester av tidigkristna gravkistor har hittats. I kyrkans takkonstruktion ingår en återanvänd nockås, som möjligen ursprungligen ingått i en stavkyrka. Kyrkan består av ett ganska långt absidkor, ett långhus samt ett romanskt men senare tillfogat västtorn. Byggnadsmaterialet i de ursprungliga delarna är tuktad kalksten i litet format (med en skifthöjd på mellan 7 och 15 centimeter) som fogats med mycket murbruk, och sockel saknas. Ingångar till långhuset har legat både i söder och norr, och till koret leder en hög och mycket smal portal i söder. Portalerna har inte haft några huggna omfattningar och den krönande bågen är gjord av tunna kantställda stenar. Även fönster har funnits mot norr, vilket annars inte är särskilt vanligt i landskapet.

I det inre har kyrkan ursprungligen haft öppen takstol, d.v.s. takkonstruktionen med sina utsirade delar har varit synlig inifrån kyrkorummet. Senare har ett plant innertak spikats på undersidan av de tvärgående bjälkarna. Delar av den ursprungliga konstruktionen är bevarade och en dendrokronologisk datering av virket har visat att detta fällts cirka 1112 (med en osäkerhetsmarginal på fem år åt vardera hållet). Kyrkan är därmed den äldsta hittills i Sverige som på detta sätt fått en preciserad datering. På vinden finns spår efter kalkmålningar som tillkommit innan innertaket lades in.

En annan tidig kyrka finns i Hagebyhöga (fig. 26), dendrodaterad till cirka 1120. Även den har ett relativt långt kor med absid samt ett i förhållande till koret brett långhus. Till skillnad från kyrkan i Herrestad har den dock ett ursprungligt västtorn. Murverket består av kalksten i 10 till 20 centimeter höga skift, med murhörnen formade med hjälp av kvaderhuggna hörnstenar. Av särskilt intresse är att man byggt koret helt färdigt, med spåntäckt tak, innan långhuset uppfördes. Detta kan tolkas som att koret byggts intill en stående träkyrka, som stått kvar medan stenkyrkan uppfördes. Kyrkan har haft sydingång och korportal men varken ingång eller fönster mot norr. Urtag i takstolarna visar att två klockor hängt i långhuset och en i koret innan ett plant trätak lades in. Tornet, som redan under medeltiden förstärktes med kraftiga murar och en tillbyggnad, innehåller ett litet kapell i första ovanvåningen. Rummet har i öster en altarnisch och bredvid den en dörröppning, som troligen lett till en läktare i västra delen av långhuset. I altarnischen har det funnits en liten öppning, som gjort det möjligt att även i kapellet åhöra mässan nere i kyrkan.

En något yngre absidkyrka i samma område finns i Väversunda och har dendrodaterats till tidigast 1160-talet (här saknades de yttersta årsringarna). Den har haft fönster mot norr; sockel finns och sydportalen har en omfattning av släthuggna stenar i större format. Takstolarna har varit synliga i kyrkorummet och det har hängt klockor inne i den västligaste delen av långhuset. Murarnas remstycken är, liksom bräder som suttit under takfoten, prydda med en ristad och delvis målade dekor, som uppvisar en märklig blandning av romanska och vikingatida element. Rester av romanska målningar finns på korvinden och i absiden, där de dock förvanskats av senare påmålning. I korets norra mur finns en sakramentsnisch med ett medeltida smidesgaller, och den rikt järnbeslagna dörren i sydportalen har en runinskrift med smedens namn, Amund.

Den östligaste kända absidkyrkan finns i Gårdeby i Skärkinds härad. I motsats till absidkyrkorna i väster är den byggd av gråsten. Kyrkan saknar torn och har av allt att döma varit täckt av en öppen takstol. På korvinden finns spår efter medeltida målningar. Långhusets västgavel har en resning som är närmast gotisk, och ett virke i kormuren har daterats till tiden efter 1275, vilket gör kyrkan till ett mycket sent exempel på plantypen.

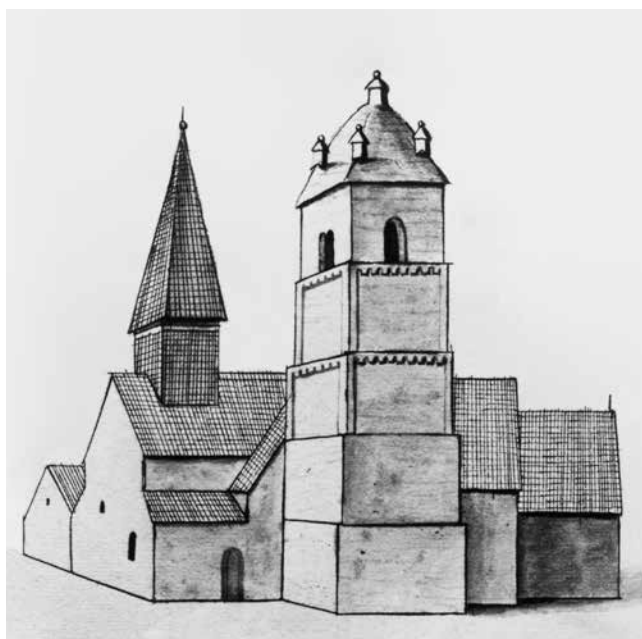
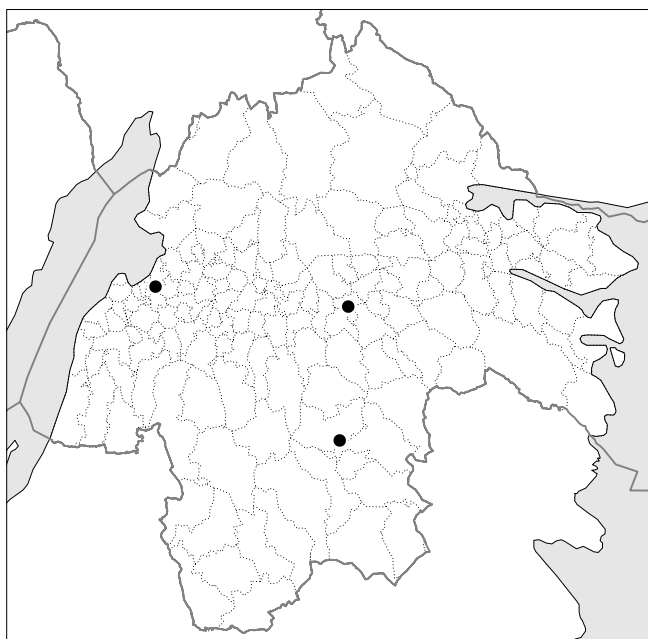

Fig. 18. Medeltida rundkyrkor. Tre rundkyrkor är kända i Östergötland. Den enda som fortfarande är i bruk som församlingskyrka är Vårdsberg (jfr fig. 20). Murarna efter Klåstads rundkyrka frilades vid en arkeologisk undersökning 1999. Tjärstad är endast känd utifrån äldre arkivuppgifter.

Fig. 19. Den romanska kyrkan i Heda, avbildad från nordväst av Elias Brenner 1669. Största delen av kyrkan är bevarad trots en stor ombyggnad 1858. Västtornets nu försvunna tornhuv var murad och hade en för Sverige unik utformning. Takryttaren och de dubbla takfallen till vänster tillhör det sidoskepp i norr som kyrkan redan tidigt utökades med. Till höger syns det likaledes sekundära men romanska kapellet samt ett utanför detta byggt vapenhus, vilket senare rivits (jfr fig. 69).

Tre romanska kyrkor har haft en helt avvikande plan, nämligen rundkyrkorna i Klåstad (S:t Pers socken), Tjärstad och Vårdsberg (fig. 18). Den sistnämnda är till stor del bevarad, medan de båda andra revs under 1500- respektive 1700-talen. Kyrkan i Vårdsberg (fig. 9, 20, 26) hör till de mest intressanta bland de cirka 15 kända svenska rundkyrkorna. Kyrkan har kvar själva rundhuset, som ursprungligen varit försett med ett absidliknande, halvrunt kor. Kyrkorummet täcktes av ett ringformigt tunnvalv, vilket i mitten bars av sex pelare som också var underlag för ett litet åttkantigt torn. Exteriören har varit dekorerad av lisener och rundbågsfriser, och i det inre livades murarna av halvrunda nischer. Ovanför nischerna finns rester av små runda fönster. Utformningen av interiören är besläktad med den som finns i det ovan nämnda Ragvald Knaphövdes gravkor i Vreta. Detta kapell, som troligen vidbyggdes kyrkan redan under tidigt 1100-tal, är till det yttre en kvadratisk byggnad med absid. Rummet är dock runt och kupoltäckt, och väggarna pryds av halvrunda nischer av samma slag som i Vårdsberg.

En tillbyggnad har tidigt skett även i Heda, där ett sidoskepp med egen västingång tillfogats i norr (fig. 19). Sidoskeppet har välvts med tvärställda tunnvalv av kalkstensflis och efterbildar därigenom cisterciensernas valvarkitektur i det angränsande Alvastra. Även långhuset har fått ett tunnvalv av kalksten. Ett absidförsett kapell i söder, eventuellt ett gravkapell, har också tillkommit sekundärt.

En del absidkyrkor har en ursprunglig fasadutsmäckning i form av en rundbågsfris utmed murkrönet, med eller utan lisener, som i Ask (fig. 22) och Hogstad. Det gäller också bl.a. rundhuset i Vårdsberg (fig. 20), där frisens små bågar kombineras med omväxlande släta och halvrunda lisener. I Askeby, Skärkind, Vårdsberg och möjligen också i Svanshals förefaller rundbågsfrisen ha burits av konsoler utformade som vädurshuvuden eller parvis sittande människohuvuden. Fasadutsmäckningen har av Erik Lundberg satts i samband med utformningen av domkyrkan i Lund. Även tornen kan vara prydda med lisener och rundbågsfriser, som fallet är i t.ex. Herrestad och Kaga. I tornet i Heda bärs rundbågarna av individuellt utformade konsoler, och även kolonneterna som delar ljudöppningarna är ornerade eller har ornerade kapital (fig. 19, 69).

De socklar som finns är vanligen skråkantade, men en efter svenska

Fig. 20. Av rundkyrkan i Vårdsberg återstår ännu det romanska rundhuset, som här ses från norr. Till vänster i bild syns den norra korsarmen i det under 1200-talet byggda koret. Tornet till höger byggdes 1753–54. Foto Britt-Inger Johansson 1999.

förhållanden ovanlig sockel finns delvis bevarad i Veta. Den är rikt profilerad och ger ett gotiskt intryck, men kyrkan är romansk och har ett kor prytt av en rundbågsfris.

Förutom en skånskdansk tradition har även en cisterciensisk influerat de östgötska kyrkorna. Valvsystemet i Heda har redan nämnts, och i sidoskeppet finns också ett korsformat fönster av samma slag som i klosterkyrkans västfasad i Alvastra. Ett liknande fönster har absiden till Kumla kyrka, även den belägen i västra delen av landskapet. Det släta murverk med finhuggna kvadrar som utmärker Alvastra klosterkyrka, det nya koret i Vreta och domkyrkan blev förebildligt under 1200-talet.

Torn Få landskap har en sådan variation när det gäller tidigmedeltida torn typer som just Östergötland. Inte mindre än en tredjedel av de medeltida kyrkorna har eller haft ett torn, vanligen ett romanskt sådant (fig. 17). Här finns det i andra landskap vanliga smalare västtornet, men också ett antal torn av samma bredd som långhuset, exempelvis i Askeby (fig. 26), Ekebyborna, Flistad (fig. 26) och Kristberg, det senare under en tid försett med dubbla tornhuvar. Särskilt komplicerad arkitektur har de breda tornen i Bjälbo (fig. 8), S:t Lars i Linköping och Stora Åby. I dessa ligger flera tunnvalvda kammare över varandra, mest utvecklat i Bjälbo, där tornet enligt bevarat virke tycks ha byggts cirka 1220. Tornet i S:t Lars är dock äldre, byggt på 1170-talet enligt dendrokronologisk analys. De breda

Fig. 21. Örberga kyrkas äldsta del är långhuset samt tornet med sina båda trapporn, vilka innehåller virke avverkad vintern 1117–18. Under tornet har påträffats tidiga s.k. patronusgravar. Det stora korsformade koret ersatte under 1200-talet det ursprungliga. De tre korfönstren med sitt krönande rundfönster är ursprungliga, medan den södra korsarmens fönster tagits upp under 1800-talet. Tornspiran uppfördes efter en brand 1750 av Peter Frimodig. Foto Gabriel Hildebrand 1986, RAÄ.

tornen är smalare upptill än nedtill och skillnaden i bredd är ofta utformad i ett enda språng, så att tornet fått "höfter" som i Slaka. I Svanshals har gallerier funnits i höfterna, vilket ses på Brenners avbildning. Typiskt för de östgötska tornen är annars att de liksom tornen i Närke successivt trappas av uppåt, exempelvis i Heda, Herrestad och Kaga.

Av ovanlig typ är västtornet i Örberga (fig. 21) med sina flankerande runda trapporn, det enda bevarade i sitt slag i landet förutom Husaby i Västergötland. Inne i trappornen löper spiraltrappor och tornen kröns av koniska huvar av kalksten. Även andra östgötska torn har haft stenhugar. En sådan fanns fram till 1800-talets mitt bevarad i Heda, där den hade en svagt böjd form och var prydd med en mittståndare och fyra hörnståndare (fig. 19). Rester efter en stenhuv finns bevarade i tornet i Viby och en stenhuv har funnits även i Strå. Typen är mycket ovanlig och anses återgå på sydfranska förebilder.

Några av tornen vittnar om en exklusiv användning. I Askeby och Bankekind leder dubbeltrappor upp från långhuset till en läktarvåning, som öppnat sig ut mot kyrkan. Båda kyrkorna har i bottenvåningen ett större rum som flankeras av små tunnvalvda kammare. I Askeby (fig. 26) är bottenvåningen inrättad som ett kapell med en halvrund altarnisch i öster, försedd med en liten öppning in mot kyrkorummet. På ömse sidor om altarnischen har det funnits ingångar till långhuset. I Bankekind finns ett likartat rum, men inte i bottenvåningen utan i tornets första ovanvåning.

Fig. 22. Den romanska kyrkan i Ask är en av landskapets tre östtornskyrkor och har sitt torn byggt över långhusets östra del. Absiden till det korta koret pryds av en rad blindbågar, kanske en förenklad kopia av blindarkaderna på absiden i Lunds domkyrka. Vapenhuset är ett av de få i Östergötland som bevarats från medeltiden, dock förändrat 1950. Foto Jan Eriksson, Linköping.

Även här finns en altarnisch med en smal öppning mot kyrkan, och nischen omges av utgången till en nu försvunnen läktare inne i kyrkan respektive ingången till en murtrappa. Den högre upp liggande klockvåningen är dendrodaterad till 1190-talet. Ett enklare tornkapell av liknande typ, nådd via en enda trappa, har beskrivits ovan i samband med Hagebyhöga.

I landskapets västra del finns tre av de drygt femton östtornskyrkor som är kända i Sverige. Den nordligaste av dem finns i Ask och har sitt torn placerat över östra delen av långhuset (fig. 22, 26), vilket är den ovanligaste typen. Östtornets bottenvåning är smalare än kyrkorummet och täcks av ett kraftigt tunnvalv. En svängd murtrappa i söder leder upp till tornets övre våningar. I det yttre minskar tornbredden via ett antal avsatser. Klockvåningen pryds liksom korets absid av rundbågsfriser. Samma ovanliga placering, alltså över långhuset, har tornet i Källstad haft. Östtornet är det enda som nu återstår av en liten absidkyrka, känd genom avbildningar (fig. 23). En rak murtrappa i norr leder upp till ett tunnvalvt kapell, som i öster har en altarnisch omfattad av en murad baldakin: en trekantig gavel buren av två smäckra kolonner med baser och kapitäl. Anordningen påminner om baldakinerna i Lunds domkyrka och är enastående, inte bara i Östergötland utan i Sverige som helhet. Den tredje östtornskyrkan finns i

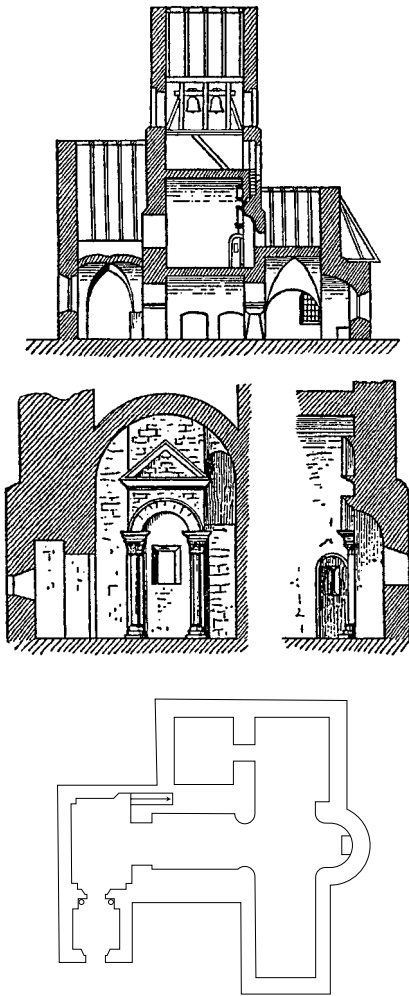

Fig. 23. Källstads kyrka, dokumenterad före rivningen på 1860-talet. I dag återstår endast tornet. I sitt ursprungliga skick var kyrkan en liten absidkyrka, med tornet placerat över långhusets östra del (jfr fig. 22). Kyrkans små proportioner och kapellet i tornets övervåning gör det troligt att kyrkan hade en privat prägel när den byggdes. Till det ovanliga hos kyrkan bidrog den kolonnombfattade sydportalen, som syns på planritningen. Utrymmet under tornet täcktes av ett tunnvalv. Vid okänd tidpunkt byggdes korsarmar norr och söder om koret för att ge större utrymme i kyrkan. Åtminstone den södra av dessa fanns redan 1669, då Elias Brenner ritade av kyrkan, och den norra kanske ursprungligen byggdes som sakristia. Som sakristia fungerade på 1800-talet en tillbyggnad väster om den norra korsarmen. Sektioner av Nils Månsson Mandelgren 1847, plan efter en uppmätning från 1864 av Ludvig Hawerman. Jfr nuvarande plan, fig. 65.

Ödeshög och har sitt torn över koret (fig. 70). Tornets bottenvåning täcks av ett tunnvalv, som vilar på fyra tvärställda tunnvalv. Koret är nu rakt avslutat men har först haft en absid. Det ursprungliga långhuset har enligt grundrester varit kort och smalare än kortornet.

Magasin På några kyrkogårdar finns små stenbyggnader som troligen fungerat som tiondemagasin. Vissa tecken tyder på att de kan ha uppförts under 1200-talets förra hälft eller mitt. I Rogslösa har byggnaden ett kalkstensmurverk, eventuellt med ritsade fogar, och i Örberga finns en rundbågig portalombfattning i finhuggen kalksten, försedd med ett tympanon. Även i Västerlösa, där byggnaden senare gjorts om till kapell, finns en välhuggen portalombfattning med rundbågsform. Den har spår efter bearbetning med tandad mejsel av den typ som troligen började användas i domkyrkohttan ungefär vid 1200-talets mitt.

Fasadutsmyckning och portalombfattningar Av ålderdomlig karaktär är de fasadreliefer med slingornamentik respektive figurornamentik som finns sekundärt inmurade i Östra Eneby och Vårdsberg och som tidigare har ingått i hörnkedjor eller portalombfattningar. En enkel slinga av likartad karaktär som i Östra Eneby pryder en anfangssten i sydportalen i Örberga. Till fasadutsmyckningen kan man kanske även räkna de ornerade takfotsbräder som har bevarats framför allt i Väversunda, men även i exempelvis Hagebyhöga och Nässja, samt vindskidorna i Tidersrum. En utvändig bemålning i rött och vitt runt ljusgluggarna i det romanska tornet i Viby har bevarats in mot vinden i den nuvarande kyrkan.

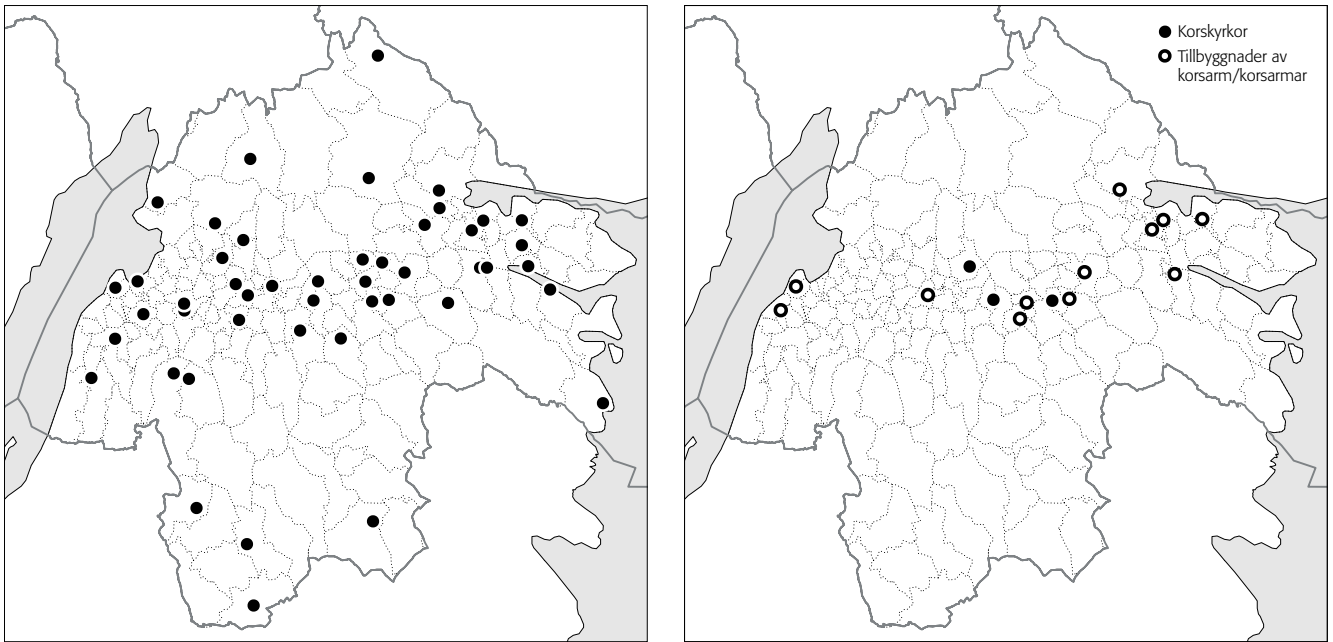
Ytterligare några romanska kyrkor har eller har haft portaler med skulptural utsmyckning. I Östra Skrukeby är sydportalen omfattad av halvkolonner, vilkas kapitäl har figurreliefer, och själva tympanonfältet är rutmönstrat. En biskop i fullskulptur, stående på ett lejon, har bevarats i Kaga, där den förmodas ha burit en baldakin över sydportalen, och det tillbyggda norra sidoskeppet i Heda har en egen västingång, där den profilerade portalombfattningen pryds av en nedhängande liten drake. Kyrkan i Vinnerstad har en flyttad och delvis nyhuggen portalombfattning, där kapitälerna är utformade som odjur, gapande över människohuvuden, och baserna som lejon. En romansk portalombfattning från Högby finns på Historiska museet i Stockholm, och i Vårdsberg förvaras en svärdaterad lös omfattning som suttit runt ingången till en vindstrappa. Omfattningen är tillverkat av ett enda stycke finhuggen kalksten och kröns av två stora ringar, inflätade i varandra. Utformningen är unik.

I många portaler sitter ännu dörrar med medeltida järnbeslag från 1100- och 1200-talen (fig. 30).

SOCKENKYRKORNA UNDER HÖGMEDELTIDEN – FRÅN 1250 TILL 1350

1200-talets mitt bildar övergången från romansk till gotisk stil. Gränsen kan dock vara svår att dra när det gäller landskyrkornas arkitektur, något som t.ex. gäller kyrkan i Järstad (fig. 26). Kyrkan har nämligen ett smalare kor samt en senromansk yttre dekor av rundbågar och lisener. Den är dock uppförd av tegel, ett byggnadsmaterial som normalt bara förekommer i gotiska kyrkor i denna del av landet.

Svårigheterna att datera kyrkorna kan illustreras av kyrkan i Rogslösa, där sydportalen är rundbågig och har en rikt järnbeslagen dörr av romansk typ (fig. 30). Av behuggningen på portalens profilerade omfattning att döma bör långhuset dock ha byggts vid 1200-talets mitt. Omfattningen

liknar den inre omfattningen till domkyrkans nordportal. För samma datering talar den stilistiska analysen av de små konsolerna i långhusvalven. Inte desto mindre är virket till takstolarna över långhuset avverkat 1292–93. För att ytterligare förvirra bilden finns det ett senare byggt korsformat kor, vars takstolar daterats till cirka 1260. För att få pusslet att gå ihop måste man anta, att långhustaket byggts om efter det att det nya koret blivit färdigt.

Den för högmedeltiden typiska kyrktypen är salkyrkan, en rektangulär kyrka som inom sina murar rymmer både församlingsdel och kor (fig. 24). En av de få kyrkor som redan från början uppförts som en salkyrka är Drothems kyrka i Söderköping, uppförd som landsförsamlingens kyrka. Kyrkan i Stora Åby är avbildad som salkyrka men finns inte bevarad. Det finns däremot ett antal exempel på att de romanska kyrkorna byggts om till salkyrkor, exempelvis kyrkan i Hov. I Svanshals byggdes den östra delen av kyrkan om vid 1300-talets början, enligt traditionen av sten från gården med samma namn. Gården donerades till kyrkan av Erengisle, som var gift med Ramborg Bengtsdotter (Folkungaättens lagmansgren) och ligger begravd i kyrkan. Kyrkan i Vist påstås också ha blivit ombyggd till salkyrka på privat bekostnad.

Inflytanden från cisterciensernas arkitektur i Alvastra och Vreta visar sig i en del kyrkor i form av välarbetat murverk med kvaderformade stenar och breda skråkantade socklar. De korsformade koren i Rogslösa, Örberga (fig. 21, 26) och Vårdsberg återgår troligen på klosterkyrkan i Vreta, där ett nytt kor med denna form uppfördes efter 1162 men före 1248. Man får förmoda att formen även i dessa sockenkyrkor svarat mot ett funktionellt behov av liturgisk art. Några andra korsformade kor från 1200-talet finns knappast i landet. Den egendomliga formen på dörröppningarna i Alvastra och koret i Vreta, där den krönande bågen är smalare än dörröppningen, återkommer i sydingången i Vårdsbergs kor och i en igensatt dörröppning i nordvästra delen av koret i Rogslösa. I Örberga finns också ett korfönster (fig. 21), bestående av tre små dageröppningar, krönta av ett litet rundfönster, som har en motsvarighet i Vreta. Några enstaka kyrkor har även valv som står nära cisterciensernas arkitektur (se vidare nedan).

Äldre uppmätningar visar att den romanska kyrkan i Heda fått ett nytt

Fig. 24. Medeltida salkyrkor. Kartan visar kyrkor med korparti av samma bredd som långhuset. Från 1200-talets senare del och under den resterande delen av medeltiden uppfördes ett antal kyrkor med rektangulär planform, exempelvis i Kristberg, Skällvik, Torpa och Västra Ny. Den övervägande delen av salkyrkorna tillkom dock genom att en romansk stenkyrka ombyggdes i öster och fick ett nytt korparti. På kartan har också markerats några ny- eller ombyggda kyrkor där kyrkorummet avdelats i två eller flera skepp, nämligen Drothem, Ekeby, Linköpings domkyrka, Skedevi, Vårfrukyrkan i Skänninge, S:t Laurentii i Söderköping, S:t Per i Vadstena och Östra Ryd.

Fig. 25. Medeltida korskyrkor. Den första domkyrkan i Linköping samt Askeby och Vreta klosterkyrkor uppfördes under 1100-talet med korsformad plan. Kyrkorna i Rogslösa, Vårdsberg och Örberga (jfr fig. 21, 26) fick korsformade kor under 1200-talet. Ytterligare tio kyrkor försågs under medeltiden med en eller två korsarmar.

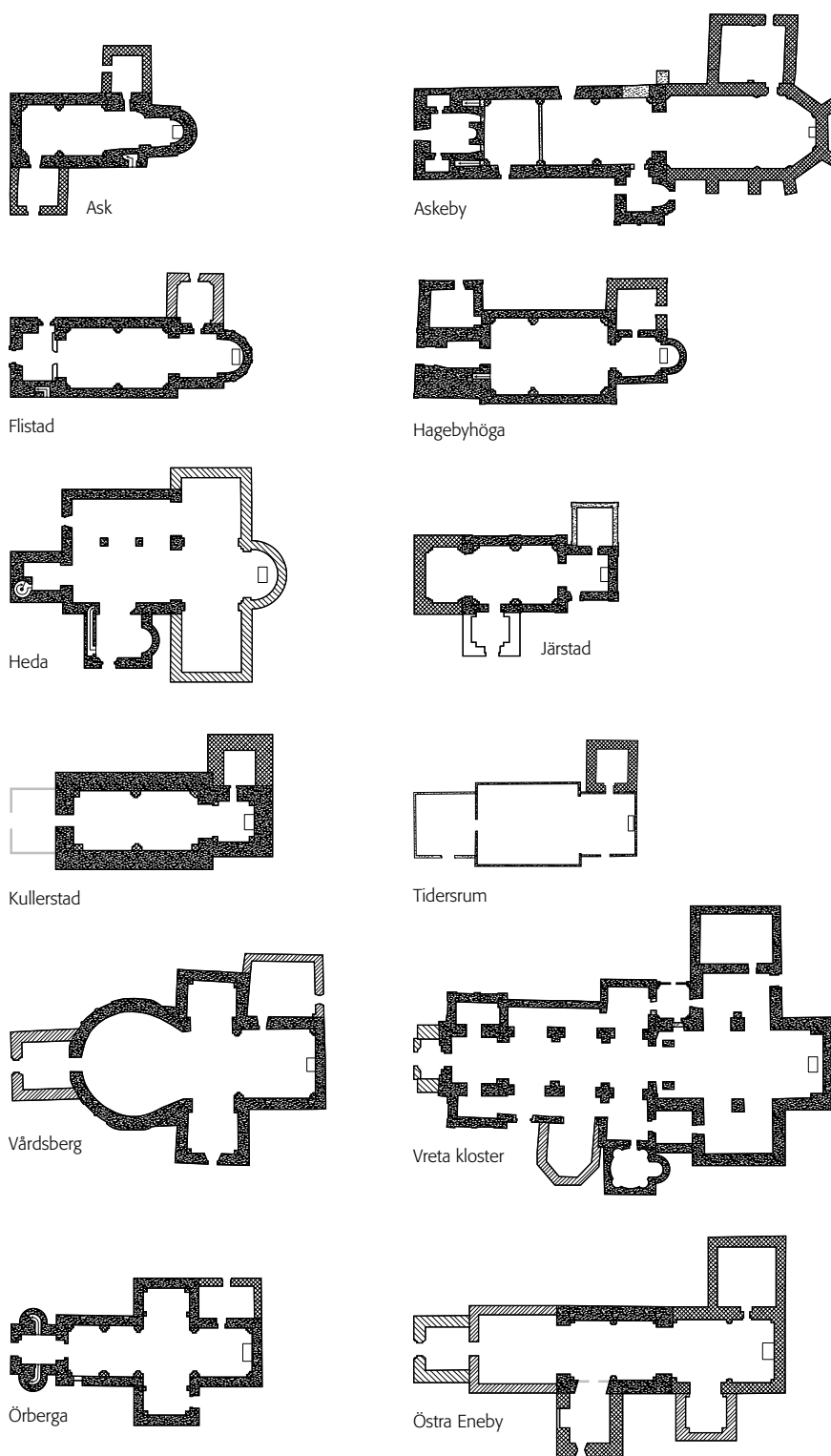

Fig. 26. Ett urval helt eller delvis bevarade medeltidskyrkor i skala 1:800. Planritningarna avser att på ett överskådligt sätt ge en uppfattning om kyrkornas planform, storlek och byggnadshistoria. Förlagorna är hämtade från SvK:s monografiserie, serien Linköpings stifts kyrkor och Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA). Förlagornas mer detaljerade information har uteslutits, däribland fönsteröppningar och innertakets form.

kor i samma bredd som långhuset. Enligt planen var det inre av koret något smalare i öster än i väster, vilket påminner om koret i Alvastra klosterkyrka. Det betyder att inte bara det romanska sidoskeppet utan även det nya koret tillkommit i nära anslutning till den cisterciensiska byggnadstraditionen. Korportalen har dock varit spetsbågig, vilket talar för att det nya koret byggts då den gotiska stilen var den rådande.

Korsarmar har, troligen under 1200-talet, byggts intill kyrkorna i Ör-tomta, Östra Stenby (endast den ena bevarad) och Landeryd (delvis rivna), något som är mycket ovanligt i landet i övrigt under denna period (fig. 25).

Medeltida korsarmar tycks ha funnits också i Kvillinge, Skärkind, Styrstad (endast en) och Västerlösa, men eftersom dessa inte är bevarade är dateringen osäker.

Även domkyrkans byggnadshytta har förmodligen påverkat utformningen av detaljer i sockenkyrkornas arkitektur. Man kan förmoda att flera av sockenkyrkorna haft fönster med masverk av kalksten, även om några sådana inte har bevarats. Konsoler och lister i Rogslösa ger intryck av att vara överblivna verkstycken från domkyrkohyttan och sydportalen har som nämnts likheter med domkyrkans nordportal. Det senare gäller även portaler i Skeda och i den rivna kyrkan i Broby (stenarna återanvända i en källare).

En gotisk portalomfattning i Flistad, på tornets nordsida, skulle kunna vara huggen av en gotländsk stenmästare. Dörröppningen, som är mycket låg, har en klöverbladsformad överdel som följs av en kontur med droppformer. Omfattningens baser visar att portalen varit planerad att inramas av ett antal kolonnetter eller vulster. Det är uppenbart att portalen inte tillverkats för sin nuvarande plats.

SOCKENKYRKORNA UNDER SENMEDELTIDEN

– FRÅN 1350 TILL REFORMATIONEN

Uppförandet av kyrkan och klosterbyggnaderna i Vadstena under 1300-talets slut och 1400-talets början var ett av tidens största byggnadsföretag. Domkyrkobygget i Linköping avstannade däremot. Det nya koret stod visserligen under byggnad cirka 1408–20, men arbetet återupptogs först 1487 och fullbordades 1500.

Även om ett tiotal sockenkyrkor nyuppfördes (fig. 15 b), kan byggnadsaktiviteten under senmedeltiden inte mäta sig med den under äldre medeltid (fig. 15 a). Inte någon av de nya kyrkorna återfinns i centralbygden i landskapets västra eller centrala delar. Skedevi längst i norr och Torpa kyrka långt söderut har byggts som salkyrkor, men Åtvid, Värna, S:t Anna och kanske också Å har utformats med ett kor som är smalare än långhuset. Typen är inte så vanlig under senmedeltiden men förekommer i kyrkor i nordöstra Småland. Det är inte omöjligt att det smalare koret i klosterkyrkan i Vadstena verkat inspirerande på sockenkyrkorna.

Klosterkyrkan i Askeby brann 1377 och fick ett nytt modernt kor med tresidig avslutning, välvt redan från början (fig. 26). En rad andra kyrkor moderniserades och byggdes ut under 1400-talet, särskilt många i landskapets östra del. Flera äldre kyrkor blev först nu ombyggda till salkyrkor, som exempelvis Skärkind, Örtomta och Östra Eneby. I hela landskapet försågs kyrkorna, både nybyggda och befintliga, med tegelvalv (se vidare nedan).

Kyrkan i Åtvid har varit en av landskapets största medeltida kyrkor, nu delvis återuppförd efter en tid som ruin (fig. 74). Den har trappgavlar på kor och långhus och blindingar i öster och väster. I östväggen finns två fönster, som på senmedeltida vis är täckta av stickbågar. Det smalare rakslutna koret täcks av ett stort och rikt stjärnvalv och långhuset har ursprungligen varit indelat i tre skepp genom stolprader som burit upp takstolarna. Detta visar sig i exteriören, där yttertaket över "mittskeppet" skjuter upp över resten av taket. På samma sätt är taket i Värna byggt. Detta är såvitt bekant unikt bland landets stenkyrkor och har troligen ett samband med träkyrkor som den i Björsäter. Över sakristian i Åtvid har också en s.k. gapskulle funnits, en läktare för orgel och kör. Det är möjligt att läktaren sammanhänger med det tyska inflytande som återfinns i andra bergslagstrakter, framför allt i Dalarna. Gruvhanteringen vid koppargruvorna i socknen hade sin höjdpunkt under 1400-talets senare hälft och 1500-talets början, vilket också är den troliga tillkomsttiden för kyrkan.

Flera kyrkor har ett ovanligt långt smalare kor med rak avslutning, t. ex. Furingstad och Veta. Det rör sig troligen om romanska absidkyrkor, som av valven att döma fått koret förlängt i stället för breddat. Detta gäller även Skönberga, som dessutom fick en kapellutbyggnad i söder. I Västra Husby är det dock ett rakslutet kor som förlängts tidigast på 1360-talet (enligt myntfynd), och samtidigt eller något senare fick kyrkan ett västtorn. Tornet har ovanligt nog haft en egen ingång i söder. Det är möjligt att flera torn byggts under senmedeltiden; så i alla fall i Hov, där tornet dendrodaterats till 1490-talet.

Blinderingar är inte vanliga i sockenkyrkorna, förmodligen för att man hellre byggde i kalksten än i tegel. Gavelblinderingar finns dock som nämnts i Åtvid och även i exempelvis Skällvik och Skönberga.

SAKRISTIOR OCH VAPENHUS

De medeltida kyrkorna har ofta kvar sina sakristior norr om koret. De romanska kyrkorna hade inte sakristia från början utan fick en sådan senare, antingen under högmedeltiden eller senmedeltiden. Som enda kända kyrka i Östergötland har kyrkan i Styrstad haft en tvårummig sakristia, en typ som finns bevarad i några kyrkor i Uppland. I de båda bevarade 1200-talskyrkorna i Söderköping, S:t Laurentii och Drothem, har sakristian byggts som den första etappen i kyrkobygget, på båda ställena välvd med fyra valv burna av en mittpelare. En annan byggnadshistoria kan anas i Åsbo. Den nuvarande salkyrkan har eventuellt haft en sakristia som tillhört en äldre kyrka på samma plats. Ett parti av norra kormuren in mot nuvarande sakristian är nämligen tunnare än muren i övrigt och byggd av tegel, till skillnad från kyrkan i övrigt. I Mälardalsregionen finns flera exempel på att sydmuren i en träkyrkas stensakristia "bakades in" i den nya stenkyrka som ersatte träkyrkan. Eftersom sakristians murar var tunnare än den nya kyrkans, brukade murtjockleken utjämnas genom att den kraftigare muren lades på en avlastningsbåge, så som fallet ser ut att vara i Åsbo.

Vapenhusen har inte sällan rivits under senare århundraden. Det bevarade vapenhuset i Ask har enligt Brenners avbildningar från 1600-talet haft en liten ljusöppning till höger om portalen, ett drag som är känt från några få senmedeltida vapenhus i Uppland (bl. a. Frötuna), och ett liknande fönster har funnits i den rivna kyrkan i Västra Stenby. En motsvarande ljusöppning är bevarad i Östra Skrukeby, där portalen inte är belägen mitt i gavelväggen utan förskjuten mot väster. Det är därför tänkbart att ett altare här har funnits i öster och fått sitt ljus från fönstret. Även i Ask är portalen förskjuten (fig. 26), men fönstret är inte längre synligt.

De rivna vapenhusen i Hagebyhöga, Rök, Västra Tollstad och Örberga tycks ha haft en rund blindering i gavelröstet, och det bevarade vapenhuset i Dagsberg (som nu har annan funktion) är försett med trappgavel. I Hov sträckte sig det avlånga vapenhuset från sydportalen och österut och var täckt av ett pulpettak. Samma typ av tak hade vapenhuset i Strå, där förhållandet var det motsatta: här fortsatte vapenhuset från ingången fram till kyrkans västra gavel.

Brenners avbildningar visar att ett tiotal kyrkor hade timrade vapenhus, däribland Ekeby, Kumla och Västra Skrukeby.

Kyrkorummens utformning

Några av de äldsta kyrkorna hade fönster både i norr och söder, exempelvis Örberga och Väversunda. De romanska kyrkorummen hade normalt endast valv över absiden. Dock finns som nämnts i Heda en rad tvärställda

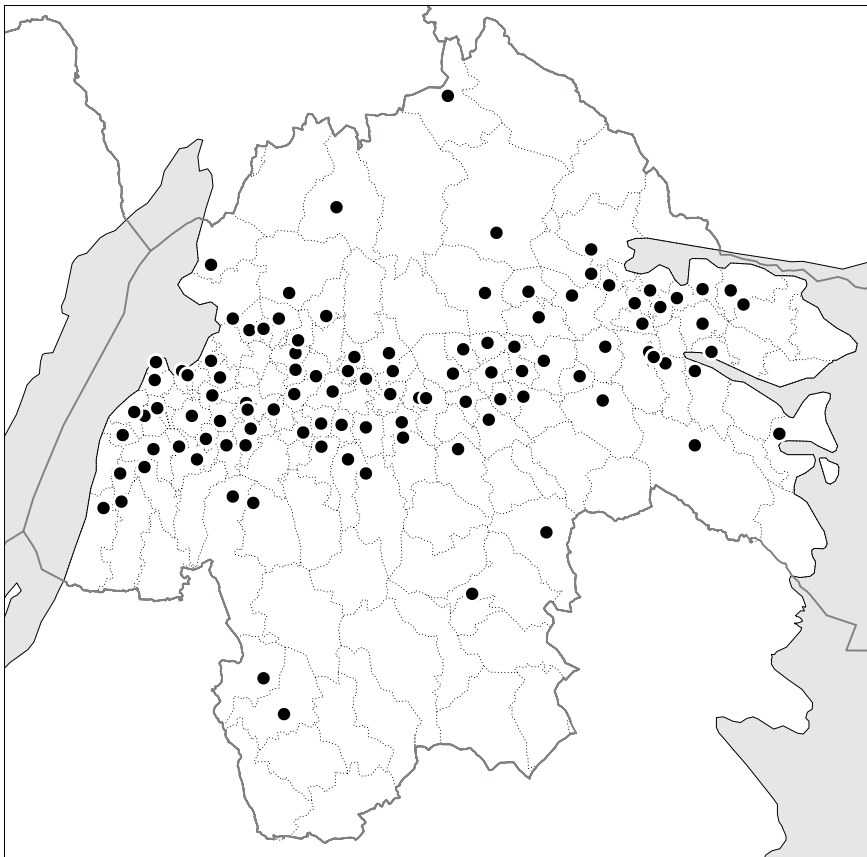

Fig. 27. Medeltida valv. Kartan redovisar kyrkorum, d.v.s. långhus och/eller kor, som under medeltiden försågs med murade valv. Valv från 1100- och 1200-talen återstår i flera av Östergötlands kyrkor, exempelvis i Heda, Rogslösa och Vreta. Huvuddelen av kyrkorna förefaller dock att ha valvslagits först under den yngre delen av medeltiden (efter 1350). Även om medeltidskyrkorna finns kvar, har valven ofta rivits i senare tid. Många av uppgifterna om troliga, medeltida valv bygger därför på äldre arkivaliska uppgifter.

tunnvalv i norra sidoskeppet, vilka på cisterciensiskt vis stöttar ett långsgående tunnvalv i långhuset. Ett liknande arrangemang finns i det ombyggda koret i östtornskyrkan i Ödeshög, och även östtornskyrkorna i Ask och Källstad tycks ha haft stenvälv.

Med gotikens större fönster och salkyrkoplaner blev kyrkorummen ljusare. Det är sannolikt att en del kyrkor nu fick trävalv, rundade eller treklöverformade, men det finns inga säkra belägg för detta. Stenvälv tycks ha varit ovanliga i sockenkyrkorna under 1200- och 1300-talen. Dock kan kalkstensvälv ännu ses i Rogslösa – ribblösa kryssvälv i långhuset och korsmitten samt tunnvalv i koret och korsarmarna. Även träkyrkorna kan i några fall ha blivit välvda. I Björsäter tycks stavkyrkan under 1300-talets förra hälft ha moderniserats med kryssvälv i trä, något som finns få kända motsvarigheter till. Den bevarade timmerkyrkan i Tidarsrum har dock behållit ett plant innertak.

Under senmedeltiden fick många av landskapets sockenkyrkor tegelvälv (fig. 27), vanligen kryssvälv försedda med ribbor som är profilerade eller fyrsidiga i genomskärning. Redan från 1300-talets sista decennier är troligen valven i Askeby och Örberga, eventuellt också valven i Östra Eneby, vilka i långhuset är sexdelade. Askebyvalven (fig. 28) hade slagits av Mattias Johansson, en av de få byggmästare från medeltiden vars namn man känner. En förebild för många sockenkyrkor var Vadstena klosterkyrkas korvälv, ett kryssvälv av tegel slaget 1398. Också detta valvs upphovsman tros vara identifierad: Johan murmästare. En rad landskyrkor har kryssvälv av vadstena-typ, som kyrkan i Hagebyhöga, där valven enligt en förstörd inskrift förmodligen slogs år 1426. Liknande valv finns även i bl.a. Veta, Herrestad och Risinge. Den sistnämnda kyrkan har inte mindre än fem medeltida kryssvälv (fig. 29). De yngsta valven i denna grupp återfinns i koret i Skärkinds gamla kyrka samt i Örtomta, enligt inskrifter slagna 1455 respektive 1470.

Fig. 28. Interiör mot öster av koret i Askeby kyrka. Den romanska kyrkan förlängdes med ett gotiskt kor cirka 1400. Det nya koret har eleganta kryssvalv och profilerade fönsteromfattningar. Triumfkrucifixet från 1400-talets mitt eller något senare är ett högklassigt verk, troligen tillverkat i Flandern. Foto Einar Erici, 1950-tal, ATA.

Det treskeppiga långhuset i Vadstena, som började välvas 1420, försågs med en annan typ av valv, nämligen stjärnvalv på åttkantiga kalkstenspelare. Långhusvalven fick en efterföljare i koret i Vårdsberg, och enklare stjärnvalv av samma typ återfinns i långhusen i Veta och Skönberga. Andra kor med stjärnvalv finns i S:t Anna och Tingstad, det senare genom inskrift daterat till 1463. Stjärnvalvet i koret i Åtvid är av en senare och mer utvecklad typ och har troligen slagits först ett stycke in på 1500-talet. Som nämnts var långhuset i Åtvid uppdelat i tre skepp av de trästolpar som bar upp takstolen, vilket gjorde att kyrkorummet gav ett treskeppigt intryck.

Välvning i två skepp har förekommit i flera stora kyrkor som i Häradshammar, Östra Husby och Östra Ryd.

KALKMÅLNINGAR

Många östgötakyrkor har smyckats med kalkmålningar, framför allt under senmedeltiden men också tidigare. Romanska målningar från årtiondena strax efter 1100-talets mitt kan ses på långhus- och korvindarna i Fornåsa, bevarade ovanför de senare slagna valven. Målningarna har delvis utförts på den våta putsen, d.v.s. *al fresco*, vilket är ovanligt. Konstnären anses ha

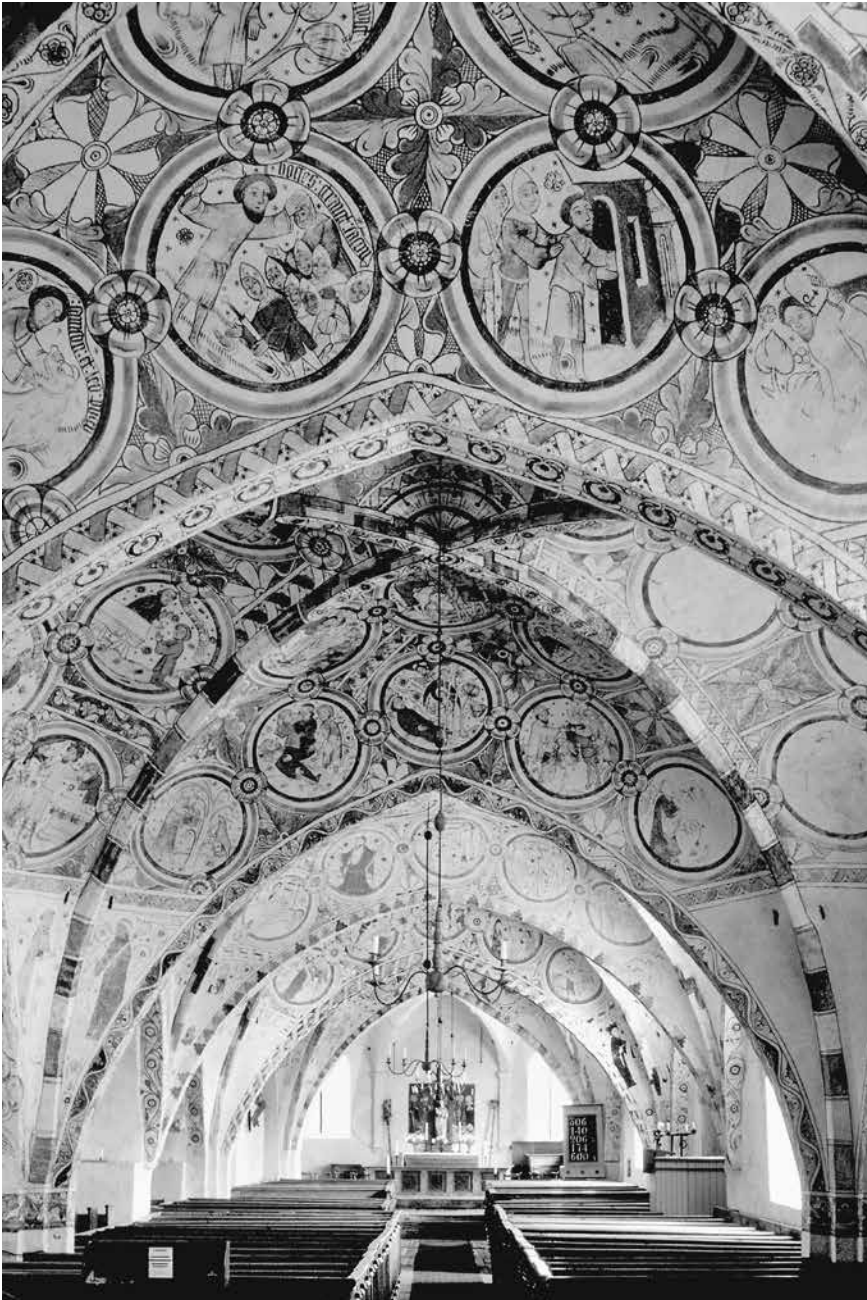

Fig. 29. Interiör mot öster av Risinge gamla kyrka. Samtliga av kyrkans fem medeltida kryssvalv är prydda av kalkmålningar, inkomponerade i rundlar. Målningarna har utförts under 1400-talets första hälft av den anonyme s.k. Risingemästaren. Foto Bengt A. Lundberg 2001, RAÄ.

kommit från Rhenlandet, men inga andra svenska kalkmålningar är kända av hans hand, vilket kan betyda att han inkallats för ett speciellt uppdrag (målningar i domkyrkan?). Målningarna i koret har innehållit en framställning av *Majestas Domini* (Kristus i majestät) samt Kains och Abels offer. På långhusvinden finns scener ur Kristi historia, upptill avslutade av en palmettbård. Figurerna är tecknade mot en blå fond.

Från 1100-talet är det lilla romanska gravkapellet i Vreta, som har spår efter figurmålningar med delvis plastiskt formade glrior i puts. Kvar är endast en vacker geometrisk ornamentbård. Samma typ av glrior har de romanska målningarna i Östra Eneby haft, nu endast fragmentariskt bevarade och troligen utförda av två olika mästare.

Något senare är de romanska målningarna i Kaga, även här dessvärre utplånade i kyrkorummet. Spår av glrior visar dock att *Majestas Domini* varit framställd i absiden. Ovanför valven återstår rester av figurscener i två register. På korets östvägg framställs Abels och Kains offer, medan övriga

scener i koret främst ägnats Jesu barndomshistoria. I långhusets målningar, som likaså bestått av två bildregister, finns flera ikonografiskt intressanta scener. På norra delen av långhusets östvägg avbildas ett oidentifierat kvinnligt helgon framför vilken en kvinna i litet format knäböjer, ett vanligt sätt att återge den privatperson som donerat målningarna. På sydväggen finns en scen där en kvinna med samma klädsel – men återgiven i större format – höjer händerna i vördnad inför en biskop utan gloria. Åke Nisbeth har tolkat denne som biskop Karl av Linköping, bror till Birger jarl och omfattad av helgonrykte efter sin död vid korståget till Estland år 1220. Kvinnan kan då vara någon av de övriga medlemmarna av Folkungaätten, kanske hans mor, vilket skulle förklara varför hon bekostat målningarna, som stilmässigt tillhör tiden före 1200-talets mitt.

Målningarna i Asby, framtagna 1957, har vissa likheter med dem i Kaga i fråga om figurteckning, ornamentik och den olivgröna bakgrundsfärg som karakteriserar denna kyrkas långhusmålningar. Förutom på vinden finns en del scener i kyrkorummet, bland annat en sedvanlig Majestas Domini i absiden. Möjligen har målningarna tillkommit inemot mitten av 1200-talet. Samtida men av byzantinsk karaktär är de högklassiga målningarna på vinden i Skönberga. Inga andra målningar av samme mästare, troligen inkallad från kontinenten, har kunnat påvisas.

Bland de gotländska dragen i domkyrkan i Linköping kan nämnas skärvor av glasmålningar men också dekorativa kalkmålningar av sen 1200-talskaraktär som bevarats i ett av valven i norra sidoskeppet intill predikstolen. Möjligen är det glasmålarverkstaden som gjort förlagorna till kalkmålningarna i Lillkyrka, troligen tillkomna i början av 1300-talet. Målningssviten på vinden återger scener ur Kristi lidandes historia, utförda med sammanhängande färgplan som för tanken till glasmålningar. Andra målningar från 1300-talet finns i Björkeberg, där de dock till största delen är dolda bakom 1400-talsmålningar, och i Flistad.

Även kyrkorummen i träkyrkorna har varit rikt dekorerade. I Tidensrum syns spår av figurscener, inkomponerade i rundlar i korets och långhusets innertak samt i två register på väggarna. Tillräckligt mycket är bevarat för att man skall kunna datera målningarna till 1300-talets förra del. Bättre kunskap har vi om de märkliga målningarna i Björsäter, där hela kyrkorummet var smyckat av målningar, utförda på en brädpanel. Genom att bräderna återanvändes efter kyrkans rivning i den nya stenkyrkans träkonstruktioner har dessa senare kunnat lösgöras och förvaras nu i SHM. I koret har väggarna haft ett bildregister, i långhuset två. Från långhuset är bevarade inte mindre än ett fyrtiotal scener ur Det heliga korsets historia, och nästan lika bildrik är sviten som skildrar den helige Thomas Becket. Andreas Lindblom har daterat målningarna till 1300-talets andra fjärdedel och anser att man delvis använt engelska handskrifter som förlagor. Även i detta fall kan man förmoda ett samband med domkyrkan, där det engelska inflytandet var starkt vid samma tid och där ett kapell inrättat åt Thomas Becket fanns åtminstone under senmedeltiden. Bräderna har också nyligen dendrodaterats till 1320-talet.

Vid 1300-talets slut, efter de värsta härjningarna av digerdöden, målades den så kallade kapitelsalen i Vadstena, kanske redan till nunneklostrets invigning 1385. Stilen visar likheter med nordtyskt måleri från 1300-talets senare del. Ytterligare exempel på denna stil finns i kyrkorna i Östra Eneby, Örberga och Risinge (fig. 29). Figurscenerna har varit inkomponerade i rundlar, och de målade vapensköldarna i Östra Eneby daterar kyrkans skadade utsmyckning till senast 1404. Ovanligt nog har här även kyrkans sakristia dekorerats, dock i ett något senare skede.

En tidig datering gäller troligen även målningarna i Örberga, där valven som nämnts bör ha slagits vid 1300-talets slut eller 1400-talets början. På ribborna har en äldre, enkel dekor funnits. Även väggarna har varit målade. Valvet i korsmitten fick sina figurmålningar framtagna redan 1885, medan de övriga målningarna frilades 1953. Väggmålningarna i södra korsarmen, kända främst genom avbildningar, tyder på att denna del av kyrkan fungerat som kapell för Johannes Döparen. Den norra korsarmen – en naturlig plats för kyrkans Mariaaltare – pekas också av valvmålningarna ut som ett Vårfrukapell.

I de välbevarade målningarna i Risinge gamla kyrka omges kompositionens rundlar av en ovanligt rik och varierad ornamentik (fig. 29). Målningarna, som aldrig överkalkats eller vanställts av okänsliga restaureringar, återfinns framför allt i valven. Kyrkan var invigd åt jungfru Maria, och scener ägnade madonnan finns både i det ursprungliga korvalvet, som domineras av Yttersta domen, och i östra långhusvalvet. Bland målningarna i det senare valvet kan nämnas framställningar av Passionshistorien och Det heliga korsets historia. De övriga valven innehåller scener ur Gamla Testamentet. Åke Nisbeth har daterat målningarna till cirka 1410–20, halvtannat årtionde tidigare än den traditionella dateringen till cirka 1435. Risingemästaren anses ha varit lärjunge till Kapitelsalsmästaren och hans måleri fick stor efterföljd.

Även träkyrkorna har haft målningar liknande dem i de nyss nämnda kyrkorna, men endast enstaka bräder och stockar återstår från Torpa och Horn (i den senare kyrkan var målningarna enligt äldre uppgifter daterade 1404).

Senare under 1400-talet försågs valven normalt med målade dekor enbart utmed ribborna och endast ett mindre antal kyrkor har figurutsmyckning. I Furingstad finns några scener ur Marias historia målade i valven, troligen från 1400-talets förra hälft. Äldre uppgifter tyder på att de enstaka motiv som bevarats i Tjällmo, bl.a. en Nådastolsframställning med Gud Fader och den korsfäste Kristus, har målats 1470 av socknens egen kyrkoherde, Anders Persson. Enligt Åke Nisbeth är det densamme som utfört även de fragmentariska kalkmålningarna i Brunneby och Kristberg. Målningarna i Ask är troligen utförda av mästare Amund, som år 1494 signerade den omfattande målningsskruden i den nu nedbrunna men väldokumenterade kyrkan i Södra Råda i Värmland. Liksom i exempelvis Risinge är motiven i valven – bland annat kyrkofäder och patriarker – delvis inkomponerade i rundlar.

Stenskulpturen

En lång tradition av stenhantling och skickliga stenhuggare har präglat de östgötska kyrkorna. Under medeltiden har man hämtat byggnadssten, åtminstone för de riktigt stora kyrkobyggena, i kalkstensbrotten i Vreta och Borghamn. Domkyrkans gotiska stenskulptur i portaler, valv och blindarkader står inte efter de främsta kyrkorna i England och på kontinenten i fråga om estetisk utformning och högklassig stenbehandling. Även om hantverkare från domkyrkohyttan troligen varit verksamma även i mindre kyrkor, finns dock få spår av detta i sockenkyrkornas arkitektur. Ett exempel som tidigare nämnts är sydportalen i Rogslösa (fig. 30), som med sin profilerade omfattning och behuggning med tandad mejsel är nära besläktad med domkyrkans nordportal. Stilmässigt hör Rogslösaportalen hemma i 1200-talets mitt. De äldre portaler som bevarats är däremot huggna av sandsten och hur de har förhållit sig till utformningen av den äldsta domkyrkan är inte känt.

Fig. 30. Sydportalen i Rogslösa kyrka. Portalomfattningens form, profilering och mejselbehuggning har förebilder i Linköpings domkyrka vid 1200-talets mitt. Den rikt järnbeslagna dörren har nyligen dendrodaterats till 1275 (2003). Bland de olika motiv som framställs i dörrens järnbeslag märks en jaktscen (överst) och ärkeängeln Mikael som drakdödare (nere till höger). Ett fyrtiotal dörrar med järnbeslag har bevarats i Östergötland. Foto Gunnel Jansson 1992, ATA.

Fig. 31. Piscina i Heda kyrkas sydkapell. Piscinan sitter inmurad i sydväggen till absiden i det romanska kapellet. Över nischen framställs en tronande man med svärd, sittande under en tornprydd båge. Motivet har inte fått någon övertygande tolkning. Själva uttömningskålen till piscinan är rosettformad, och framkanten på den inmurade stenen pryds av en elegant palmettbård. Foto Thomas Billig 1991, ATA.

En handfull konsolhuvuden som kan ha ingått i valvarkitekturen återstår från både romansk och gotisk tid. Huggen utsmyckning har också i vissa fall prytt korväggens piscina, d.v.s. uttömningskålen vid altaret. I Kumla är piscinans framsida dekorerad av skickligt utförda s.k. diamantsnitt. En mycket speciell utformning har ägnats piscinan i södra kapellet i Heda (fig. 31), den rikast utsmyckade som bevarats i Sverige. Piscinans bottenskål är rosettformad och dess framsida täcks av en fint huggen bård. Nischen kröns av en relief med en sittande mansfigur under en tornprydd båge.

I övrigt utgörs den medeltida stensulpturen främst av gravvårdar och dopfuntar.

GRAVVÅRDAR

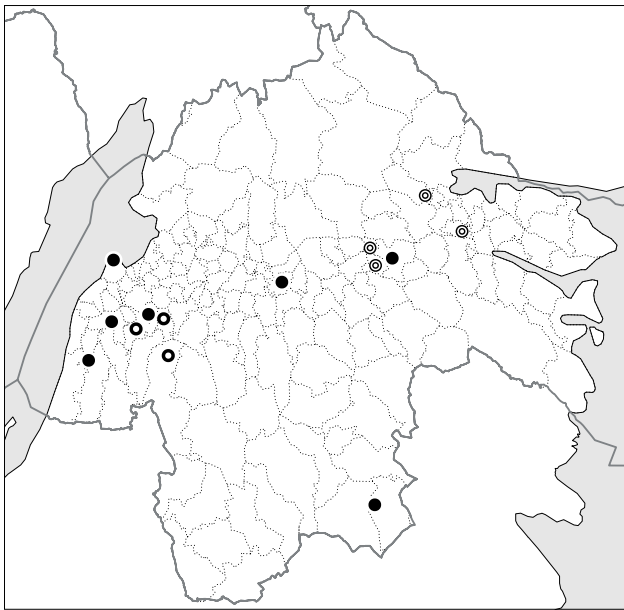
Framför allt i de större kyrkorna förekommer medeltida gravhällar av kalksten, nästan samtliga från senmedeltiden. Romanska gravvårdar är sällsynta i motsats till förhållandet i Västergötland. En stor kista av slät kalksten ovan mark i det s.k. Sverkerskapellet i Alvastra har förmodats vara en tidig gravkista över medlemmar av Sverkersätten. Kistan är dock placerad i nord-sydlig riktning och delas av en mellanvägg, vilket gör det mindre sannolikt att den fungerat som en grav.

En av de äldsta kända gravstenarna är en trapetsformad häll i domkyrkan, bevarad i fragment men känd genom avbildningar. Enligt äldre uppgifter har den ursprungligen pryts av ett inristat lejon och kantskriften har ovanligt nog varit indelad av upphöjda fyrpassornament. Hällen dateras till tiden cirka 1200 och kan ha lagts över den från Erikskrönikan kände Jon jarl, möjligen dräpt 1206 (Gardell nr 18).

Även från högmedeltiden finns ganska få gravstenar. En trapetsformad, nu förkommen, gravhäll kan genom avbildningar knytas till Birger jarls dotter Kristina och hennes man, Sigge Guttomsson, avlidna på 1280-talet och begravda i Alvastra klosterkyrka. Stavkors av olika utformning har prytt likaledes försvunna gravhällar från 1200- och 1300-talen i Skedevi och Kisa. I Vist finns en bevarad 1300-talshäll efter Margareta Knutsdotter, prydd av en vapensköld med hennes vapen, en grip (Gardell nr 247). Till de mest originella gravmarkeringarna från tiden hör en rund sten från 1426 i Vårdsnäs, prydd av en vapensköld inom en trepassformad ram och lagd över Jon Svartpräst, kanik i Linköping (Gardell nr 379).

Ett stort antal högfrälse och bemärkta personer har begravts i Vadstena klosterkyrka, bl.a. Bo Jonsson Grip och Karl Knutsson Bonde, vilket visar klostrets stora kulturella och sociala betydelse. Ett sjuttioal gravhällar av hög kvalitet är bevarade, många förmodligen tillverkade på platsen. Elegant tecknade sköldmärken och hjälmprydnader är vanliga på frälsegravarna, som på vården över Katarina Erengisledotter av Hammersta-ätten och hennes dotter med samma namn, döda cirka 1440. På de borgerliga gravstenarna förekommer både bomärken och stiliserade redskap som prydnad och identifikation. Av särskilt historiskt intresse är en slät häll som troligen lagts över den heliga Birgittas biktfar Petrus Olavi, död i Vadstena 1390.

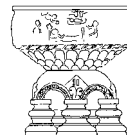
I Linköping är inte lika många medeltida gravstenar bevarade. Domkyrkans mest berömda gravhäll är den praktfulla porträttgravstenen över biskop Nils Hermansson, död 1391 och omfattad av helgonrykte. Biskopen återges i full ornat under en bågställning och har som bakgrund en rombmonstrad yta. Biskopens ögon och de antydda ädelstenarna i mitran har troligen markerats genom inläggningar av annat material. En annan särskilt vördad person var prästen Björn i Klockrike, vars ben flyttades till domkyrkan cirka 1400 och lades under en slät häll. Hans grav är av intresse på grund av ett antal välhuggna kalkstenar, som nu sitter inmurade

● Bestiariusgruppen och dess efterföljare.

○ Arcadiusgruppen

◎ Dopfuntar av gotländskt ursprung.

Fig. 32 a–c. Medeltida dopfuntar. Kartan visar kyrkorter med en känd dopfunt, helt eller delvis bevarad. Efter Ullén och Ljungstedt 2003.

Fig. 32 a visar utbredningen av bildsmyckade romanska funtar. De flesta är tillverkade i vätternsandsten av lokala verkstäder. I östra delen av landskapet finns dock några gotländska funtar. Dopfunten i Östra Eneby består av en äldre fot av gotländsk sandsten och en sekundär cuppa av kolmårdsmarmor. De avbildade exemplen visar dopfuntarna i Skärkind, Hogstad och Gistad.

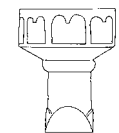
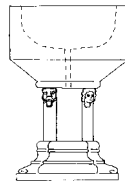
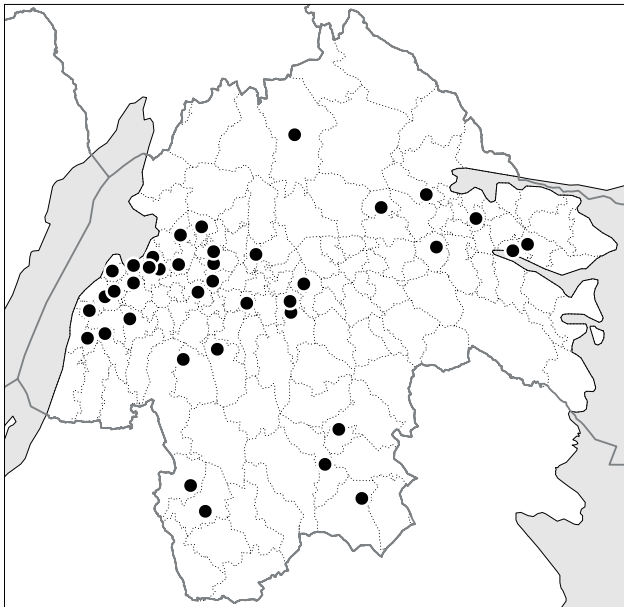

Fig. 32 b visar dopfuntar från övergångstiden vid 1200-talets mitt. De flesta av landskapets bevarade funtar har tillverkats vid denna tid och koncentrationen till landskapets västra del är påtaglig. Funtarna är oftast tillverkade av lokal kalksten och saknar bildutsmyckning. I stället är flera av dem prydda med arkadbågar eller små ansiktsmasker. De avbildade exemplen visar dopfuntarna i Kullerstad och Hägerstad.

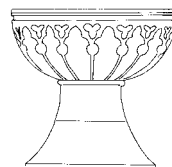
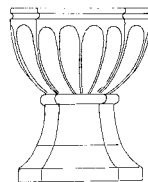
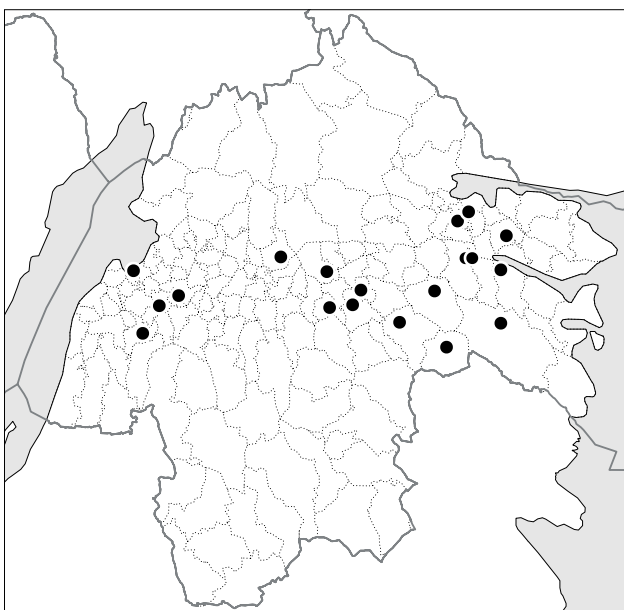

Fig. 32 c visar de rent gotiska dopfuntarna, vanligen s.k. paradisfuntar av kalksten och helt eller delvis importerade från Gotland. Typen tillverkades både under 1200-talets andra hälft och senare. De avbildade exemplen visar dopfuntarna i Vreta kloster och Landeryd.

i barriären vid domkyrkans högaltare. Det är nämligen möjligt att de har ingått i ett större gravmonument, av stilen att döma från 1400-talets början. De fyra stenarna innehåller var och en ett antal minuskelbokstäver i relief, insatta i ett trepass samt i en yttre fyrkantig ram. Hela texten är inte bevarad, men det som återstår tyder på att monumentet varit ägnat en helig person med begynnelsebokstäverna BI (*Björn* i Klockrike eller *Biskop Nils Hermansson*?).

DOPFUNTAR

I knappt hälften av de medeltida socknarna återstår rester av en stenfunt, och endast 31 stycken är helt bevarade. Liksom i andra landskap är de flesta romanska funtarna tillverkade av sandsten och de gotiska av kalksten. Speciellt för Östergötland är dock att det finns förhållandevis få romanska funtar, vilket är särskilt anmärkningsvärt med tanke på att dessa dominerar i grannlandskapen Småland, Västergötland och Södermanland. Även om enbart hälften av de östgötska socknarna har kvar sin funt, är det svårt att tro att det är en slump att funtar från tiden efter 1200-talets mitt dominerar. Merparten av de kända funtarna tillhör det kyrktäta slättområde som löper tvärs över landskapet (fig. 32 a–c).

Till de romanska funtarna hör de rikt reliefprydda funtarna i Stora Åby och Svanshals i Vätternbygden samt i Skärkind öster om Linköping, huggna i vätternsandsten cirka 1200 av en dopfuntsverkstad, kallad "Bestiarius" efter cuppornas arkader med fabeldjur. Skärkindsfunten har varit signerad av stenhuggaren, men tyvärr har partiet med namnet skadats genom vitt-ring. Till gruppen hör också några dopfuntar i norra Småland i närheten av Vätternbygden. Fabeldjur pryder även funten från Appuna (i SHM), en yngre variant av samma tradition.

En annan lokal verkstad står bakom funtarna i Hogstad, Ekeby och Klockrike, den senare sannolikt ursprungligen från den rivna kyrkan i Harstad. Materialet är också här vätternsandsten, och ytterligare två dopfuntar inom samma grupp återfinns i Vätternbygden söder om Smålandsgränsen. Utmärkande är skålarnas blindarkad, därav mästarnamnet "Arcadius", samt fyra hörnfigurer i hög relief. De plastiska hörnfigurerna för tanken till funtar av den gotländske dopfuntsmästaren Sigraf. Stenhuggaren har troligen tillhört en av områdets byggnadshyttor innan han specialiserade sig på funtillverkning.

Ätminstone två gotländska funtar som kan tillskrivas Sigraf har dock funnit vägen till Östergötland. Den berömda dopfunten från Tingstad (nu i SHM) har de för mästaren typiska hörnfigurerna på foten samt bl. a. en ofta återgiven bild av en romansk kyrkobyggnad. På cuppan löper en svit reliefer med motiv ur Jesu barndomshistoria. I Lillkyrka finns fragment kvar av en något enklare funt av samma karaktär.

En av de märkligaste funtarna finns i Östra Eneby strax utanför Norrköping. Foten med utskjutande odjurshuvuden är nu det enda som återstår av en importerad gotländsk sandstensfunt från slutet av 1100-talet. Den ursprungliga skålen har redan några decennier senare ersatts av en stor fyrpassformad cuppa i lokal kolmårdsmarmor. Egendommeligt nog är denna dekorerad med reliefer ur Skapelseberättelsen och Syndafallet som uppenbarligen kopierats från den ursprungliga cuppan. Storleken och formen talar för att detta skett vid 1200-talets mitt.

Ytterligare en importerad gotländsk dopfunt återfinns i Gistad. Den är utförd i gotländsk kalksten och tillskriven den verkstad som efter materialet kallas "Calcarius". Tillkomsttiden är sannolikt cirka 1230 och dopfunten tillhör den sista generationen av figurornerade funtar. Funtens fot har en

ovanlig form – kupolformad och buren av sex förkrympta kolonnetter. Skålens reliefer framställer Jesu barndomshistoria i en fortlöpande berättelse.

Bruket av uttömningshål i skålarnas botten börjar överges vid 1200-talets mitt, en tid som också markerar övergången från romanska dekorerade cuppor till släta gotiska. Under denna period förekommer dock skulpterade huvuden på cuppan eller skaftet. Domkyrkans förstörda 1200-talsfunt antas ha påverkat utformningen av funtar i de omgivande kyrkorna. Så t.ex. funten i Kullerstad, med slät och rak cuppa av kalksten och en åttkantig fot och skaft av sandsten med små konsolhuvuden. Den fyrpassformade skålen i Askeby har ansiktsmasker i svicklarna mellan skålens buktande sidor men också på den vulst som skiljer fot och skål. Cuppan i Örberga är av samma typ, men mindre, medan foten i Landeryd upptill har utskjutande huvuden av klart gotisk karaktär. Enkla bågfält på en i övrigt slät och rak cuppa är ett annat drag som utmärker övergångstidens dopfuntar, t.ex. de i Hägerstad och Heda.

En stor grupp är de gotiska funtar som kännetecknas av skålformade cuppor med konvexa, uppåt avrundade fält. Dessa musselcuppsfuntar eller paradisfuntar exporterades från Gotland under 1200- och 1300-talen, även om typen också imiterades i lokala stenarter. Cupporna är vanligen runda i plan men kan också vara fyrpassformade som i den ståtliga funten i Vreta. Ett tiotal paradisfuntar är helt eller delvis bevarade i Östergötland, de yngsta med fälten uppåt avslutade av klöverbladsbågar som exempelvis funten i Landeryd. I Östra Ryd fylls fälten upptill av sexbladiga rosetter av en typ som förekommer på senmedeltida funtar i Svealand. Intressant när det gäller de östgötska paradisfuntarna är att i ett flertal fall endast skålen är importerad, medan foten är utförd av en lokal stenhuggare i ortocerkalksten från området, något som även gäller den stora funten i Vreta.

Träskulpturen

Förhållandevis mycket av den medeltida träskulpturen har bevarats i Östergötland. Som så ofta finns både exempel på importerade och inhemskt tillverkade kultbilder. En ålderdomlig och sträng karaktär har huvudet till ett romanskt triumfkrucifix från Kaga (nu i ÖLM). Även 1100-talskrucifixet från Väversunda (i SHM) är ålderdomligt och av en speciell typ, där Kristus är iklädd en fotsid dräkt, vilket visar att man velat efterbilda det undergörande krucifixet i Lucca i Italien. Ett annat tidigt krucifix härrör från Slaka (nu i ÖLM).

Romanska madonnor av hög kvalitet från Appuna (i SHM) och Klockrike, båda troligen tillverkade under 1100-talets sista fjärdedel, ansluter nära till förebilder i Tyskland. Ett ursprung i Östergötland är däremot sannolikt för den berömda madonnan i Heda, besjungen av Verner von Heidenstam som ”Himladrottningens bild”. En Mariabild från Västra Skrukeby (i SHM) har förmodligen snidats under 1200-talets tredje fjärdedel, kanske i England eller Frankrike.

Det är dock framför allt hög- och sengotiska bilder som bevarats. En vacker madonna från Väversunda (i SHM) har troligen snidats vid 1300-talets början. Ovanligt säker på dateringen kan man vara när det gäller Olovsbilderna i Östra Ny (fig. 33) och från Vånga (i SHM), eftersom de har kunnat tidsfästas till cirka 1310–20 med hjälp av dendrodatering. Båda helgonbilderna är av hög kvalitet och har stilistiska likheter med domkyrkans monumentala triumfkrucifix samt de mindre triumfkrucifixen i Skönberga och Rystad. Mycket talar för att dessa tillverkats i samma verkstad och med anknytning till domkyrkohyttan.

Fig. 33. Bilden av S:t Olov i Östra Ny har troligen tillverkats i en verkstad med nära anknytning till domkyrko-hyttan. Skulpturen har tidfästs till cirka 1310–20 med hjälp av dendrodatering. Foto Henrik Hultgren, ATA.

Även en del senare bilder kan förmodas ha tillverkats i en verkstad vid domkyrkan. Några årtionden yngre och av lite stramare utformning är en skulptur av den heliga Katarina i Björkeberg, två Kristusbilder i Grebo samt en stående Kristus i Slaka. Enligt dendrodatering är den sistnämnda bilden visserligen tillkommen omkring år 1282, men den visar tecken på att ha omarbetats, troligen cirka 1335. Andra bilder av hög kvalitet från 1330-talet är triumfkrucifix i Östra och Västra Husby, från Östra Tollstad (i ÖLM) och i Risinge.

Under 1300-talets senare hälft och slut anses få skulpturer ha tillverkats beroende på den allmänna nedgången i samband med digerdöden. En tillkomst i Italien vid 1300-talets slut har dock av historiska skäl antagits för den ena av de berömda Birgittabilderna i Vadstena, "den porträttlika", som bör ha utförts till helgonförklaringen 1391. En madonna och en Olovsbild i Östra Stenby, två eleganta verk som visar sengotiska drag, kan också ha snidats vid århundradets slut eller cirka 1400.

Även 1400-talets bilder håller ofta en hög kvalitet. En Kristusbild på ett triumfkrucifix i Söderköpings stadskyrka har benen fästade på ett sätt som anknyter till den heliga Birgittas uppenbarelser och har troligen tillkommit under århundradets första fjärdedel, kanske i Vadstena. Av samma ålder men importerad från Lübeck är madonnan från Skänninge (i SHM). Andra importarbeten av hög internationell klass är en vacker madonna i Vadstena och triumfkrucifixet i Askeby (fig. 28), båda troligen tillverkade i Flandern vid 1400-talets mitt (krucifixet eventuellt något senare). Klosterkyrkan i Vadstena har ännu kvar en stor mängd förnämlig träskulptur från det sextioal altaren som fanns under medeltiden, bland annat ett magnifikt triumfkrucifix (356 centimeter högt!) som troligen utförts cirka 1420 i det böhmiskt-preussiska konstområdet. En annan berömd bild, ”den extatiska Birgitta” med blicken riktad mot himlen och klädd i en böljande veckrik klädnad, kommer från en nordtysk verkstad och har invigts år 1435, medan en bild av Anna-självtredje från ungefär samma tid troligen har sitt ursprung i Lübeck. Bland altarskåpen kan nämnas ett stort Birgittaskåp, färdigställt i Lübeck av Johannes Stenrat och invigt 1459, samt ett flandriskt skåp från cirka 1520 med jungfru Marie förhållande som motiv. Även i Skärkind finns ett stort flandriskt skåp, med Marie död och himmelfärd i mittpartiet.

Avslutande kommentar

Vid medeltidens slut fanns fortfarande träkyrkor i flera socknar, bl.a. i Björsäter, Horn, Malexander, Oppeby och Svinhult, men endast timmerkyrkan i Tidarsrum är bevarad. Av landskapets stenkyrkor har drygt en tredjedel börjat som romanska kyrkor under 1100- och 1200-talen. De äldsta byggdes i västra delen av Vadstenaslätten och runt Täkern, där också många finns kvar. En kulturgräns tycks ha gått ett stycke öster om Linköping och visar sig genom skillnaderna i ålder och utformning av kyrkorna. Även övergångstidens dopfuntar återfinns främst i den västra hälften av landskapet.

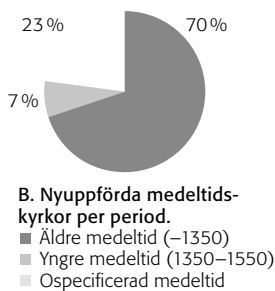
Högmedeltidens arkitektur är inte bevarad i samma utsträckning och hade troligen inte heller någon större omfattning. Under senmedeltiden inhämtade dock de stora skogssocknarna försprånget från slättbygdens socknar och investerade i stora stenkyrkobyggen och rik utsmyckning. Några av landets finaste träskulpturer, både importerade och inhemska, anskaffades till de östgötska kyrkorna under 1400-talet.

Källor och litteratur

- Ahnlund, Nils: ”Vreta klostrets äldsta donatorer”, i *Historisk tidskrift* 1945.
- Anderson, Iwar: *Vadstena gård och kloster*, 1–2, KVHAA, Monografier 50, 1972.
- Andersson, Jessica: *I eskilstunakistornas trakter. Ett perspektiv på Östergötlands kristnande*, uppsats i arkeologi, Uppsala universitet, 1995.
- Bonnier, Ann Catherine: ”Kyrkorna i Dals härad. Några av landets äldsta kyrkobyggnader”, i *Östergötland* 1996.
- Eriksson, Jan: ”Två arkeologiska kyrkundersökningar i Bjälbo”, i *Meta* 1983.
- Ersgård, Lars: ”Medieval Östergötland”, i *Urban diversity. Archaeology in the Swedish province of Östergötland*, 2002.
- Feldt, Ann-Charlott m.fl.: *Kyrkoarkeologi i Östergötland 1986–1996*, Östergötland fakta nr 2, ÖLM, 1996.
- Gardell, Sölve: *Gravmonument från Sveriges medeltid*, 1–2, 1937.
- Hedvall, Rikard: ”Clastadh rundkyrka”, i *Hemmet, trakten, världen*, 2001.

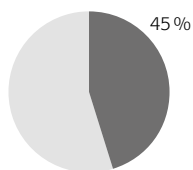

A. Nybyggda kyrkor.

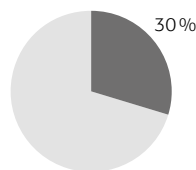

B. Nyuppförda medeltidskyrkor per period.

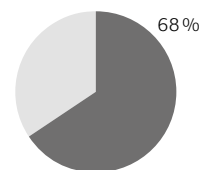
■ Äldre medeltid (~1350)
 ■ Yngre medeltid (1350–1550)
 ■ Ospecificerad medeltid

C. Andel nyuppförda medeltidskyrkor med smalare kor.

D. Andel kyrkor med salformad plan vid medeltidens utgång.

E. Andel kyrkor med murade valv vid medeltidens utgång.

MEDELTIDENS KYRKOR I SIFFROR

Diagrammen avser huvudkyrkor i 153 medeltida socknar eller stadsförsamlingar, inklusive Askeby och Vreta klosterkyrkor, som under medeltiden även fungerade som sockenkyrkor, samt Linköpings domkyrka. I underlaget för diagrammen ingår dessutom Vadstena klosterkyrka, som från 1500-talet sporadiskt och från slutet av 1700-talet stadigvarande använts som församlingskyrka, samt det äldsta träkapellet i Krokek, som under 1500-talet bildade egen församling (i Krokek fanns tidigare ett franciskanerkloster). Diagram A, B och C omfattar de 166 kyrkor som nyuppfördes under perioden (elva kyrkor kom alltså att ersättas med en ny kyrka redan under medeltiden, se nedan). I diagram D och E utgår siffrorna från de 155 kyrkor som fanns vid medeltidens utgång.

Tolv medeltida träkyrkor är belagda eller rimligen förmodade (A). Indirekta spår, framför allt av tidiga gravvårdar i landskapets centrala delar, antyder dock att de varit betydligt fler. Successionen mellan tidig träkyrka och därpå följande romansk stenkyrka är belagd bara i två fall, nämligen i Bjälbo och Klåstad (S:t Per). I Kättilstad, Skedevi och Torpa ersattes träkyrkor av stenkyrkor först under medeltidens senare hälft. Flera av socknarna hade kyrka av trä medeltiden igenom, nämligen Björsäter, Horn, Malexander, Oppeby, Svinhult och Tidarsrum (endast den sistnämnda alltjämt bevarad). Till gruppen medeltida träkyrkor hör i detta sammanhang även det äldsta träkapellet i Krokek, uppfört 1545.

Östergötlands medeltid dominerades helt av stenkyrkor uppförda före 1300-talets mitt (A, B). Flertalet av dem torde ha uppförts med långhus och smalare kor, antingen rakt avslutat eller absidförsett i öster. Många av kyrkorna har dock ombyggt eller rivits i senare tid, varför den ursprungliga korgestaltningen är okänd. Genom bevarade byggnader, byggnadsarkeologiska undersökningar och äldre arkivalier har ett smalare kor kunnat konstateras bland 74 (45 %) av de under medeltiden nyuppförda kyrkorna (C). I Östergötland finns några exempel som visar att denna plantyp förekom även bland de kyrkor som uppfördes under den yngre delen av medeltiden, däribland sockenkyrkorna i S:t Anna, Värna och Åtvid.

I sex socknar eller stadsförsamlingar kom de ursprungliga stenkyrkorna senare under medeltiden att ersättas med nya; detta gäller Linköpings domkyrka, Hov, Kristberg, S:t Per i Vadstena, Å och Östra Stenby. Beträffande Linköpings domkyrka och Hov skedde denna succession redan under äldre medeltid, för de resterande under yngre medeltid. De senare nybyggnaderna resulterade dock samtliga i ett öppet salformat kyrkorum, i vissa fall avdelat i skepp. Från 1200-talets mitt och framgent byggdes också många kyrkor om. Ofta revs då det ursprungliga koret och ersattes med ett korparti av långhusets bredd. Vid medeltidens utgång hade minst 47 av kyrkorna (30 %) denna plantyp (D). I denna siffra har också inkluderats de flerskeppiga kyrkorummen. Eftersom många kyrkor rivits är uppgifterna om murade valv i långhus/kor att betrakta som osäkra. För denna genomgång har murade valv i långhus/kor registrerats för 105 av kyrkorna (68 %). Sannolikt har ännu fler funnits.

- Hedvall, Rikard & Helmer Gustavson: "Rundkyrkan i Klosterstad – en presentation av ett pågående projekt", i *Fornvännen* 2001.
- I heliga Birgittas trakter. Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång", red. Göran Dahlbäck, 1990.
- Jacobsson, Carina: *Högotisk träskulptur i gamla Linköpings stift*, 1995. Diss.
- Karlsson, Lennart: *Romansk träornamentik i Sverige*, 1976. Diss.
- Karlsson, Lennart: *Medieval Ironwork in Sweden*, 2, 1988.
- Karlsson, Lennart: "Träskulpturen", i *Den romanska konsten*, Signums svenska konsthistoria, 1995.
- Karlsson, Lennart: "Träskulpturen", i *Den gotiska konsten*, Signums svenska konsthistoria, 1996.
- Lindberg, Markus: "Byggd till hans tempel i Norden". Om de tidiga kyrkorna på Östgötaslätten, uppsats i arkeologi, Uppsala universitet, 1995.
- Lindblom, Andreas: *Björösättersmålningarna*, KVHAA, Monografier 38, 1953.
- Lovén, Christian: "Romanska storkyrkor i Sverige", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20, 1990.
- Lovén, Christian: "Östgötagens bestämmelse om kyrkobygge", i *Historisk tidskrift* 2000.
- Lundberg, Erik: *Östergötlands romanska landskyrkor. Försök till gruppering*, Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och Museiförening 1927–28. Diss.
- Lundberg, Erik: "Medeltida kyrkokonst", i *Linköpings stift i ord och bild*, 1949.
- Malm, Gunilla: "Sockenkyrka – stadskyrka", i *Meta* 1983.
- Nielsen, Ann-Lili: "Kultplats och kungsgård", i *Hemmet, trakten, världen*, 2001.
- Nisbeth, Åke: *Sengotiska valv i Östergötland*, Antikvariskt arkiv 8, 1957.
- Nisbeth, Åke: *Bildernas predikan*, 1986.
- Nisbeth, Åke: Ordet som bild. Östgötskt kalkmåleri vid slutet av 1300-talet och början av 1400-talet, Runica et mediævalia, Scripta maiora 1, 1995.
- Redelius, Gunnar: *Kyrkobygge och kungamakt i Östergötland*, Antikvariskt arkiv 45, 1972.
- Schück, Herman: *Ecclesia lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*, Stockholm Studies in History 4, 1959. Diss.
- Sjömar, Peter: "Romanska takkonstruktioner – ett värdefullt och utforskat källmaterial", i *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*, 1992.
- Sveriges Kyrkor, Östergötland*, 1921–2001. Se *Litteratur om Östergötlands kyrkor*, nedan s. 136.
- Tagesson, Göran: "Var låg Linköpings franciskankonvent?", i *Fornvännen* 2000.
- Tängeberg, Peter: *Mittelalterliche Holzskulpturen und Altarschreine in Schweden*, 1986.
- Tängeberg, Peter: *Das "Schöne Kruzifix" in Vadstena und Nussbaumholzskulpturen aus dem Deutschordensland*, Antikvariskt arkiv 75, 1993.
- Ullén, Marian: *Medeltida träkyrkor*, 1, *Småland samt Ydre och Kinda härad i Östergötland*, SvK vol. 192, 1983.
- Ullén, Marian: "Stavkyrkan i Björösäter", i *bikuin* 17, 1990.
- Ullén, Marian: "Gotikens kyrkobyggande", i *Den gotiska konsten*, Signums svenska konsthistoria, 1996.
- Ullén, Marian & Sune Ljungstedt: *Östergötlands medeltida dopfuntar*, Studier till Sveriges Kyrkor 1, 2003.

Kyrkorna 1550–1760

av Göran Lindahl

Reformationsskedet och dess betydelse

Vid 1500-talets början framstod Linköpings stift som medeltidskyrkans starkaste fäste i landet. Stiftets utsträckning var en annan än i dag, det omfattade större delen av Småland och också Öland och Gotland. Dess kärnområde utgjordes dock av Östgötaslätten, där låg stiftscentrum med biskopssäte, domkyrka och domkapitel, och där återfanns också de för svenska förhållanden både talrika och förmögna klostren.

Med sin gård i Linköping nära domkyrkan, sitt stora godsinnehav, sin borg Munkeboda och därtill flera fasta hus var biskopen väl rustad att driva sin egen politik som en kyrkans ledare. Också domkapitlet förfogade över egna jordegendomar. Alla dess 16 ledamöter residerade inte i Linköping, men flertalet kan ha ägt gårdar i domkyrkans närhet. Tvåvåninga stenhus avsedda som bostäder har bevarats. De låg ursprungligen inte vid en gata utan inne på stora tomer, omgivna av timrade byggnader. För domkyrkans räkning fanns en särskild byggnadsfond, som under åren möjliggjort en följd av utbyggnader och till sist bekostat det storslagna koret i öster.

Utmärkande för det medeltida Östergötland var de starka kvinno-klostren. Birgittinernas i Vadstena spelade en huvudroll som det största och rikaste av dem, men också cisterciensernunnornas Vreta förfogade över betydande resurser. Deras historia sträckte sig längre tillbaka i tiden och förknippade dem med kungasläkter. Från Vreta hade klostret i Askeby grundats. S:ta Ingrids kloster i Skänninge framstod som en mer lokal stiftelse med personliga band till borgare i staden. Cisterciensermunkarnas Alvastra, i ålder och anor jämförbart med Vreta, tillhörde också de godsägande klostren, medan tiggarmunkarna i Linköping, Skänninge och Söderköping, sina ordensregler likmätigt, litade till gåvor, hopsamlade under vandringarna.

Vadstena kloster hade karaktär av en riksinstitution. De övriga var i hög grad integrerade i stiftet och i landskapet Östergötland och förenade med dess ledande släkter. Biskopen intog en central ställning också inom kloster-väsendet genom sina nära band med både Vadstena och Vreta, där han disponerade ett gästhus. Kanske det kan sägas att hela Östergötland var tätare invävt i kyrkans verksamhet än något annat landskap inom riket.

GUSTAV VASAS REFORMATION

Gustav Vasa såg två skäl att betvinga dessa krafter, rotade i en rik provins. Biskopsmakten, i denna tid förkroppsligad av Hans Brask, utgjorde en stat i staten, ett sannolikt motståndsnäste med både andliga och militära resurser.

Klostrens jordegendomar borde kunna utnyttjas för det nya statsbygget, och klosterfolk förmås att nöja sig med något slags existensminimum.

Med riksdagen i Västerås 1527 nåddes båda dessa syften. Brask gav slaget förlorat och lämnade landet. I hans gård i Linköping installerade sig kungen, som också omedelbart försäkrade sig om Munkeboda. I detta första skede gällde förändringarna främst ekonomin. Snart följdes de av en organisatorisk omdaning. Domkapitlet skars ned drastiskt och kanikgårdarna kom i andra händer. Domkyrkan övergick till att bli stadens församlingskyrka och planer övervägdes att degradera biskoparna i Linköping liksom i andra stift, till lokala företrädare för en central statlig kyrkostyrelse. Dessutom minskades stiftet i omfång genom beslut 1555. Det skulle dock dröja till 1602 innan de slutliga gränserna bestämts och de två superintendentier bildats, som sedan skulle bli Visby och Kalmar stift.

Vad gäller klostren drabbades tiggarmunkarna tidigast och hårdast. De disponerade inga större egendomar, men uppfattades som en politisk fara, som agitatorer i följe med upprorsmän. Inskränkningar i munkarnas vandringar omöjliggjorde konventens existens. De tömdes också snart och byggnaderna revs till största delen ned.

Nunnorna utgjorde inget politiskt hot, men deras mängder av gårdar med räntebetalande landbor utgjorde ett begärligt byte. Profana förvaltare tillsattes, som såg till att huvuddelen av inkomsterna gick klostren förbi. Självständigheten förvandlades till ett beroende av fogdarnas godtycke och eventuella givares frikostighet. Antalet nunnor i Vadstena minskade – i de 59 cellerna bodde snart bara något tiotal. De blev också ensamma kvar sedan munkklostret upplöstes. Då stadskyrkan i Vadstena skadats av brand installerade sig församlingen i huvuddelen av klosterkyrkan, medan nunnorna hänvisades till det övergivna munkkoret, en ringa del av det stora rummet. Sedan både Askeby och S:ta Ingridis kloster avvecklats, återstod bara Vadstena och Vreta med få nunnor och mörka framtidsutsikter.

Den totala förändring som skett åskådliggjordes av det 1545 inledda slottsbygget i Vadstena, en väldig fästning, bemannad med yrkessoldater, som i nästa byggnadsetapp förändrades till en befäst furstebostad. Själva storleken innebar något nytt, en förkrossande överlägsenhet jämförd med biskopens Munkeboda eller hans gård i Linköping. Från rivna byggnader fördes sten och tegel till byggplatsen i Vadstena. Alvastra kloster drabbades men främst Skänninge. Rivningarna genomfördes så grundligt att det för nutida forskare varit förenat med stora svårigheter att rekonstruera det medeltida Skänninge.

Kring 1550 hade således den östgötska medeltidskyrkan förlorat sin makt, sina ekonomiska resurser och möjligen också något av sin tro. Biskoparna hade länge varit föremål för en kritisk agitation, egentligen inledd redan före Gustav Vasas tid. Att brännmärka deras lyxtillvaro blev ett sätt att överhuvud underkänna deras maktanspråk. Söderköping, som länge legat i fejd med biskopen i Linköping om tiondemedlen, etablerade sig tidigt som den lutherska staden och förenade därmed världsliga argument med andliga. Reformatorernas röster kan också ha trängt genom klostermurarna när de underkände hela klosterväsendets religiösa mening. Inget stöd fanns i Bibeln och ute i världen lockade giftermål och praktiska uppgifter. Maktövergreppen av Gustav Vasa och hans män kan ha sammanfallit med inre tvivel och begynnande upplösning av motståndet.

JOHAN III:S MOTREFORMATION

Med Johan III inleddes en kyrklig återuppbyggnad, men främst i organisatorisk mening. Han tycks själv ha tvekat om den religiösa innebörden i

sina handlingar, men uppenbarligen aldrig avsett någon rekonstruktion av medeltidskyrkan. I den kyrkliga organisation, som kodifierades i 1571 års kyrkoordning, återupprättades biskopsämbetet. Biskoparna fick visserligen inte sina gods tillbaka eller sina maktmedel återställda men väl en roll som stiftschefer med andlig auktoritet. Domkapitlen återfick inte heller sina rikedomar men bemannades väl och tilldelades viktiga organisatoriska och pedagogiska uppgifter. Lokalt såg Johan till att den av brand och krigshandlingar skadade domkyrkan i Linköping sattes i stånd. Helgonkulten återkom inte – till det enda altare som behövdes, inköptes från Holland Maerten Heemskercks väldiga altarskåpsliknande målningssvit med scener ur Jesu liv. Korskrank, predikstol och bänkar byggdes upp, det hela avsett för en församlings gudstjänstliv.

Till dessa positiva insatser bör också läggas det kapell Johan lät bygga i Vadstena slott, som kröner och samlar hela komplexet arkitektoniskt. Kapellet består av ett enda rum, upplyst av stora fönster och täckt av ett stjärnvalv med den imponerade spännvidden 14 × 16 meter.

Allt detta tydde på beslutsamhet. När det gällde klostren framträdde en mer vacklande hållning. En kort tid kan det ha förefallit som om Vadstena kloster skulle bli basen för en katolsk återkomst. Antalet nunnor ökade något, men det var aldrig tal om ett återupprättande till tidigare styrka eller att återge klostret hela dess forna godsinnhav. Sedan stadskyrkan i Vadstena reparerats lämnade församlingen klosterkyrkan. Det betydde inte att byggnaden på nytt togs i bruk för den liturgi, som Birgitta föreskrivit – nunnorna var få och munkarna återkom inte för att svara för sin del av kulten. Det väldiga rummet kom till stor del att stå tomt, under Johans tid kanske reserverat för den typ av kloster som föresvävade honom, men som aldrig förverkligades, kloster som fristad eller som skolor.

Med Johans död förändrades situationen. Stödd av det lutherska prästerskapet beslöt hertig Karl 1595 att förbjuda all katolsk religionsutövning i riket. Det blev slutåret för Vadstena kloster. Långt dessförinnan hade den sista nunnan lämnat Vreta.

DEN LUTHERSKA KYRKAN

Det är vanskligt att bedöma vad medeltidskyrkans undergång kan ha inneburit för landskapet Östergötland. Att städerna drabbades är dock sannolikt. De hade ju hyst institutioner med stundom betydande ekonomisk kapacitet, som nu upplösts och i flera fall helt utplånats genom rivning. Vadstena, Skänninge och Söderköping återkom aldrig som viktiga städer. De stora förändringarna i jordägandet berörde hela landskapet. Kyrkan hade förlorat sina positioner och skulle inte återfå dem. I den nya tiden handlade det om kronan, adeln och bönderna.

Biskoparnas ställning och de arbetsuppgifter de nu ägnade sig åt åskådliggör den förändring som skett. Här kan nämnas Johannes Botvidi, biskop i Linköping 1630–35 och tidigare Gustav Adolfs bikt-fader och hovpredikant. Inga ekonomiska tillgångar att bygga och utsmycka stod till hans förfogande, inte heller någon politisk makt på riksplånet. I sitt numera förminskade stift representerade han dock den lutherska enhetsstaten med dess sammanflöde av andlig och världslig makt; det gav honom obestridd auktoritet och ett avsevärt handlingsutrymme. Under ständiga visitationer bemödade han sig att reorganisera del efter del av stiftet. Det handlade om kyrkobyggnader, kyrkoinventarier och kyrkogårdar, men mer om de människor som skulle svara för verksamheten. Sockenprästerna måste ges en bättre utbildning men de måste också ha bostäder, inkomster och en säker ställning för att kunna leda sina församlingar. Så grundmurades den

Fig 34. Jonsbergs kyrka byggdes 1726 av timmer, som sedan panelades. Den fick korsformad plan, en typ som under 1600-talet blivit vanlig i landskap där timmer utgjorde det naturliga byggnadsmaterialet. Klockstapeln är äldre, byggd 1692 och då tillhörig den träkyrka från 1609, som revs i samband med nybygget. Det missprydande koppartaket tillkom vid en restaurering avslutad 1961. Foto Carl Fredrik Mannerstråle 1961, ATA.

lutherska kyrkan i Linköpings stift liksom på andra håll i landet. Starka stiftschefer såg till att allt fanns på plats, utbildade, så småningom lärda präster i både moderförsamlingar och annex, klockare, sexmän och kyrkvårdar. Och därtill deras materiella miljö med alla dess tillbehör, kyrka med ny inredning, skrudar, böcker och klockor, prästgårdar med tillräcklig jord och sockenstugor för att avhandla vad som inte hörde hemma i gudstjänstrummet.

De nybyggda kyrkorna

De nya kyrkor som tillkom i Östergötland under åren 1550–1760 kan indelas i två grupper, de som utgjorde den första kyrkan på platsen, och de som hade medeltida föregångare.

Den förstnämnda gruppen har en mycket heterogen prägel. Ovan har nämnts den kyrka Johan III lät uppföra i Vadstena som ett krönande torn över slottet. På sitt sätt märkligt var också det åttkantiga träkapell som Johans änka Gunilla Bielke, bosatt på Bråborg, lät bygga 1594 i Krokek vid Bråviken. Blygsammare blev Rönö kyrka på Vikbolandet, byggd 1641–42 av pfalzgreven Johan Kasimir, som förutom sitt huvudsäte Stegeborg också innehade Rönö slott.

I sammanhanget bör också nämnas några icke-furstliga privatkapell, som av lokala skäl också hade en offentlig uppgift. Vid Grensholms gård tillkom ett kapell 1590, som skulle komma att användas under lång tid. Församlingskyrkan i Östra Skrukeby socken låg på andra sidan Roxen och var tidvis svår att nå. Vid Stjärnorps slott, som började byggas 1654, inreddes ett kapell för gårdens folk, men dit också andra hänvisades som hade lång väg till Vreta kyrka. Kapell tillkom också vid de nygrundade brukena. Det gällde Gusums mässingsbruk, där ett kapell byggdes 1658, och Finspång, vars kapell i en slottsflygel kunde avlasta Risinge kyrka. Ytterligare ett par fall hade snarast karaktär av gårdskyrkor. Jonsbergs kyrka, byggd 1609, tillkom på initiativ av ägarna till Broxvik; kyrkobyggnaden förnyades helt 1725–26 (fig. 34, 38). När Trehörna kyrka tillkom 1647 spelade det intilliggande säteriets ägare en huvudroll; han tilldelades också patronatsrätt. Börrums kyrka, byggd 1718, hade föregåtts av ett till utseendet okänt gudstjänstrum vid Börrums gård.

Fig 35. Timmerkyrkan i Ulrika, byggd på lokalt initiativ av byggfolk från trakten och invigd 1737. Kyrkan fick en snarast medeltida form. Klockstapeln restes 1752 av byggmästaren Gabriel Bragner från Linköping. Klockstaplar av denna typ är kända från 1500-talet. Foto Erik Fant 1924, ATA.

Kyrkorna i Simonstorp och Ulrika, liksom de två stadskyrkorna i Norrköping, tillkom däremot utan feodal inblandning och som resultat av kyrklig organisation. Simonstorps träkyrka byggdes 1650 för att möta behovet i en avlägsen del av Kvillinge socken. Kyrkan i Ulrika tillkom på initiativ av befolkningen i en skogsbygd med mycket lång kyrkväg. En ny församling bildades, drottning Ulrika Eleonora bidrog med sitt namn och tillsammans med sin förtrogna hovdam Emerentia von Düben med gåvor till den enkla timmerkyrka, som kunde byggas 1736–37 (fig. 35, 38).

Det för framtiden viktigaste tillskottet var dock de båda kyrkorna i Norrköping, en stad som nu inledde sin industriella utveckling med grundande av ett mässingsbruk och ett gevärsfaktori. S:t Olai, den svenska församlingens kyrka, invigdes 1626, en treskeppig byggnad av betydande storlek med smalare halvrunn kor; planens huvuddrag har överlevt senare bränder. Den tyska församlingens kyrka Hedvig, uppkallad efter änkedrottningen Hedvig Eleonora, kunde tas i bruk 1673. I storlek (fig. 38) är den jämförbar med S:t Olai och var från början också treskeppig. När byggnaden reparerades efter branden 1719 slopades emellertid pelarna, som sannolikt var av trä, och rummet täcktes med ett enda treklöverformigt buktande trätunnvalv.

Fig. 36. Kimstads kyrka, patronat till Löfstad slott, stod färdig 1734. Det breda, ljusa rummet täcks av vackra men för tiden något ålderdomliga tegelvalv. Predikstolen utfördes på 1660-talet för den gamla kyrkan. Andra inslag speglar tydligare den aktuella smaken. Altartavlan i sin klassiska inramning målades av Guillaume Taraval, orgelfasaden ritades av Carl Fredrik Adelcrantz. Foto Göran Lindahl 1998.

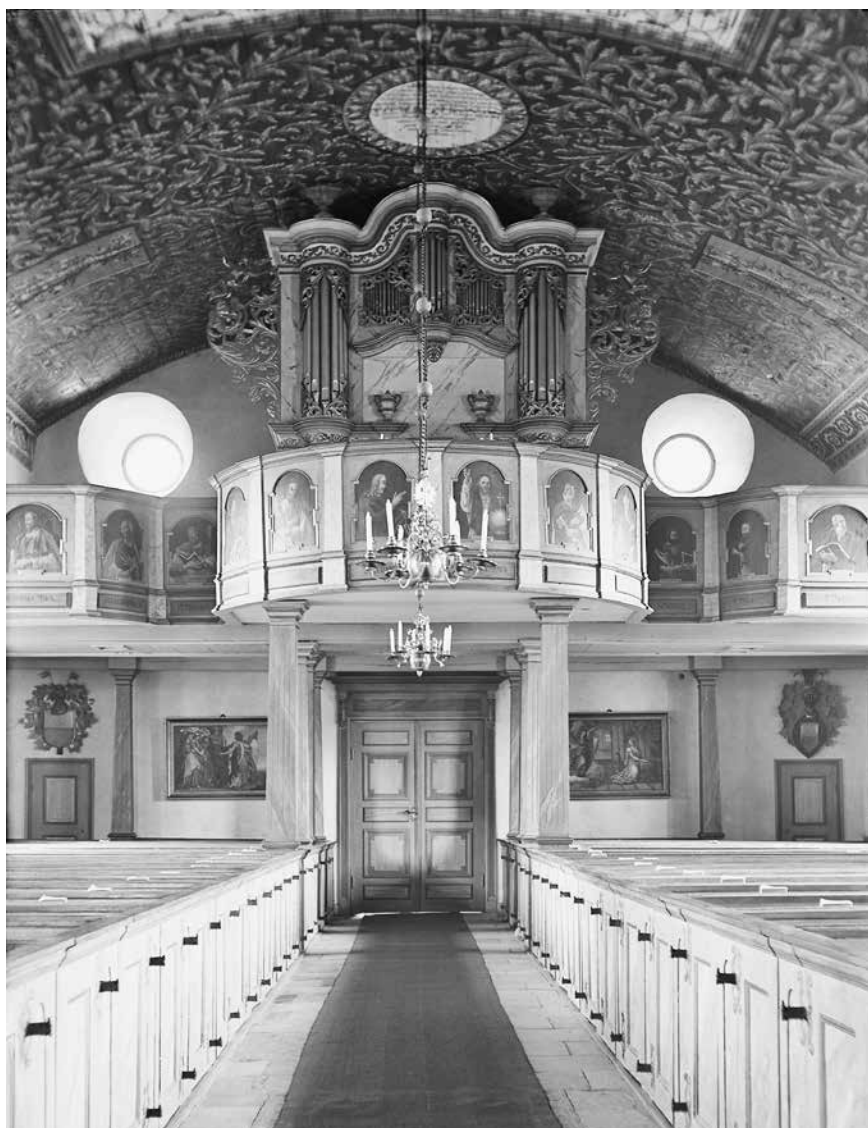
Dess spännvidd är hela 18 meter, vilket räckte till för att ge plats för den riksdag, som hölls i Norrköping 1800.

De kyrkor som nybyggdes utan medeltida föregångare utgjorde som sagt en brokig samling. Slottskapell och gårdskyrkor utgjorde ett dominerande inslag. Med undantag av de två stadskyrkorna i Norrköping handlade det också om perifert belägna anläggningar.

Också den andra typen av nybyggen, de som ersatte medeltidskyrkor, var till antalet jämförelsevis få. Den medeltida träkyrkan i Malexander brann 1587 och fick en efterträdare i samma byggnadsmaterial. En märkligare byggnad utgör kyrkan i Skällvik, en självständig socken men belägen intill det furstliga Stegeborgs slott. Den medeltida kyrkans yttermurar behölls delvis men i dess inre murades 1590–93 ett kupolliknande mittvalv stött av fyra omgivande tunnvalv. Det är skickligt gjort av en okänd murmästare med arkitektonisk skolning. Någon speciell liturgisk mening är dock svår att finna, vare sig i Johan III:s eller hans vedersakares teologi.

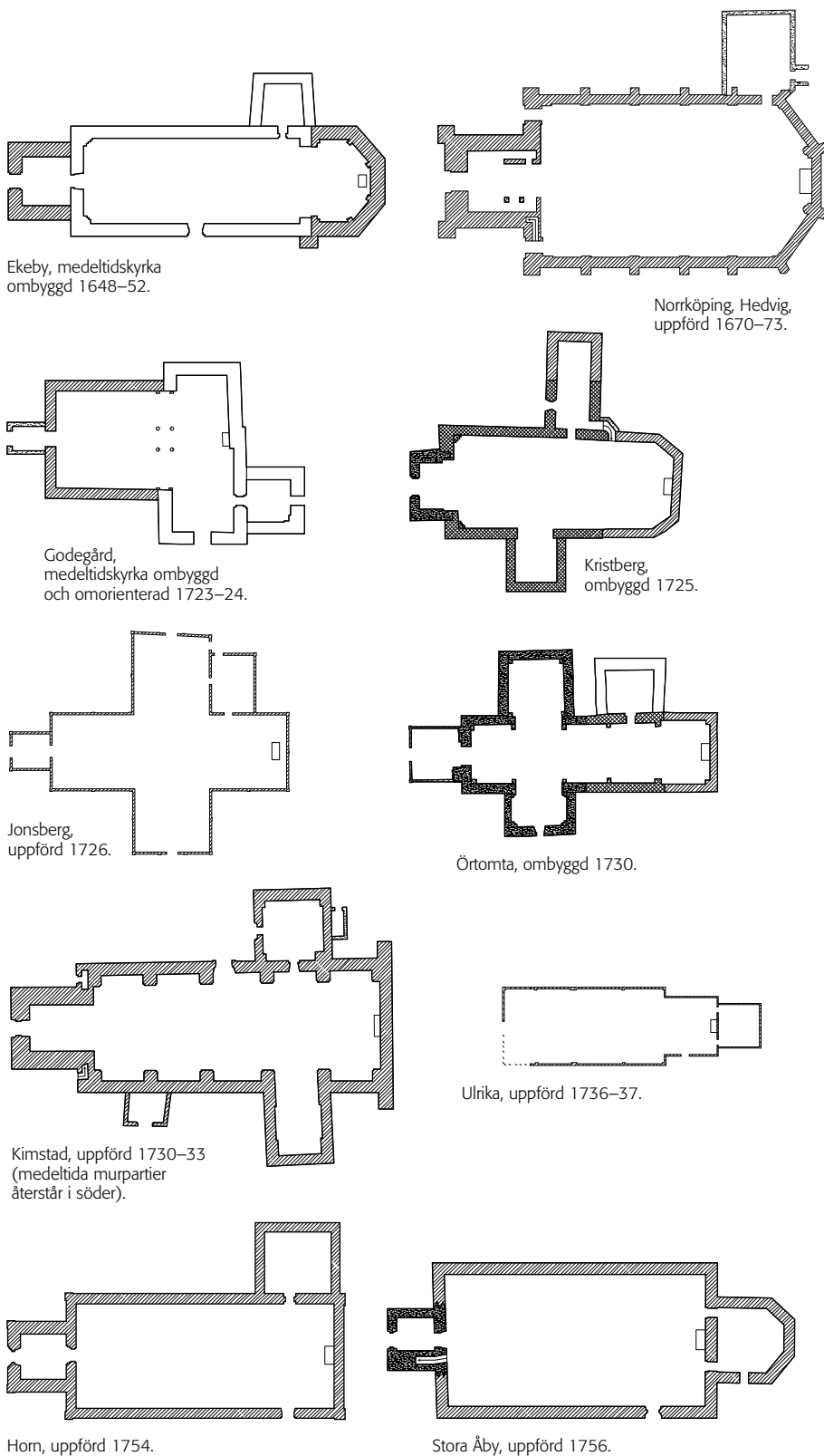
De två här nämnda exemplen har en mera udda prägel. Det skulle dröja till början av 1700-talet innan det blev fråga om rivning och nybyggnad som ett medvetet arbetsätt. Det första fallet gällde Kimstad, där medeltidskyrkan revs och ersattes med ett praktbygge, invigt 1733 (fig. 36, 38). Aktörer var ägarna till Löfstad slott, som fått patronatsrätt 1699. Kvalitetsnivån var den högsta. Kyrkorummet har likheter med de tessinska slottskyrkorna i Stockholm, både den som förstördes i branden 1697, och den nya, där arbetet just återupptagits. För inredningen anlätades samma personer som var verksamma i Stockholm. Mer provinsialt blev resultatet i Väst. En nybyggnad ansågs angelägen och socknens tre änkegravinnor, av vilka Christina Piper blivit den mest kända, åtog sig att bekosta nybyggnaden. De tillerkändes patronatsrätt som skulle alternera mellan det Piperska Sturefors, och de två övrigas Bjärka-Säby och Stavsätter. Den gamla kyrkan

Fig. 37. Orgel och orgelläktare i Vists kyrka, båda vackert samkomponerade. Orgelns verk och fasad byggdes 1746 av den i socknen födde Jonas Wistenius. Också fönstren över läktaren har formats för att passa in i helheten. Bilden ger också en uppfattning om de målningar som täckte valvet. Bladdekor förgrenade sig över stora ytor och omgav tavlor med figurscener. Kyrkan förstördes av en brand 1961. Foto Einar Erics 1938, ATA.

revs och en ny byggdes som stod färdig 1745. Ritningen sades ha gjorts upp i domkapitlet i Linköping, d.v.s. av dåvarande domprosten och mångsysslaren Andreas Rhyzelius. Kanske var det han som bestämde att sakristian skulle bli ovanligt rymlig. I motsats till de eleganta stenvälven i Kimstad fick Vists kyrka ett tunnvalv i trä, som dekorerades av en skråmästare från Vadstena, konterfejaren och kyrkomålaren Sven Gustavsson Stoltz. Orgeln byggdes och försågs med fasad av en bondson från socknen, Jonas Wistenius (fig. 37). I Kimstad anlätades Carl Fredrik Adelcrantz för att rita orgelfasaden. Vists kyrka brann ned i juni 1961.

Med dessa byggnadsföretag på hög samhällsnivå demonstrerades således alternativet att riva och bygga nytt. Det följdes snart på flera håll. Än så länge handlade det om spridda företag men de framstår ändå som en början till den stora förändring, som följde under senare delen av århundradet. Under 1750-talet revs och nybyggdes tre kyrkor belägna nära varandra kring sjön Åsunden i Kinda härad, således i skogsbygden i södra Östergötland. Det började i Horn, där den gamla träkyrkan ersattes med en ny av sten 1753 (fig. 38–39). Byggmästare var Petter Frimodig, som krönte sitt verk med en hög, nålvass spira, ett verkligt virtuosnummer i denna traditionsrika och snart utrotningshotade konstart. Exemplet följdes i Oppeby, där likaledes en träkyrka 1760–61 ersattes med en ny av sten. Byggmästare

var klockaren Anders Hansson, som föredrog blygsammare spiror på tornen. Samma år revs den närbelägna stenkyrkan i Kättilstad och en ny byggdes under ledning av Petter Frimodig.

De återstående tre kyrkorna låg däremot alla centralt i landskapet. Landeryds medeltidskyrka på slätten sydost om Linköping revs delvis 1753 och fick en ersättare, byggd av den nämnde klockaren Hansson. Landeryd var prebende åt en av lektorerna vid Linköpings gymnasium, en

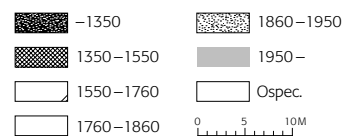

Fig. 38. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1550-1760 återgivna i skala 1:800.

Fig. 39. Horns kyrka, byggd 1753, fick formen av en enkel salkyrka. Sakristian dimensionerades för skriftermål med många deltagare, som därefter gemensamt deltog i nattvardsfirandet. Den rationella planen kontrasterar mot byggmästaren Petter Frimodigs extravaganta spira. Foto Göran Lindahl 2003.

omständighet som kan ha spelat en roll. Nära Landeryd ligger Svinstad, nu omdöpt till Bankekind, vars långhus från medeltiden ersattes med ett nytt, uppfört av samme Hansson. I detta fall fälldes antagligen avgörandet av ägaren till Grävstens gård, biskopssonen och kammarherren Johan Steuch, som sades ha gjort upp ritningen och som med sina insatser förvärvade patronatsrätt. Den nya kyrkan invigdes 1758 av biskop Rhyzelius, som ju redan tidigare framträtt som en nybyggandets påskyndare.

Det tredje av de här aktuella nybyggena gällde Stora Åby kyrka i övergångsbygden närmast söder om Vadstenaslätten (fig. 38, 40–41). Ritningen gjordes upp av biskopen själv, kyrkoherden i socknen bidrog med en summa pengar, Petter Frimodig tillkallades för att leda arbetet och 1757 kunde kyrkan invigas. Det är en byggnad som förtjänar att beskrivas närmare. Det drygt 15 meter breda kyrkorummet täcks av ett tunnvalv av bräder. Dess kurva är inte särskilt elegant, men den reser sig högt och bidrar till att skapa en stor rymd. Två dörrar på ömse sidor om altaret leder till den omfångsrika sakristian. Den är så bred att korväggens båda fönster trängts ut ända till hörnen – effektivt men inget tidens klassiskt skolade arkitekter skulle haft lätt att smälta. Det jämförelsevis smala tornet i väster understryker den mäktiga volym kyrkan bildar med sitt höga, brutna tak. Tornspirans form är mer återhållen än Frimodigs tidigare verk; han har synbarligen dämpat den till större likhet med de huvar som nu började rekommenderas. Några år efter invigningen kom altaruppsatsen på plats, utförd av ”provinzialbildhuggaren” Johan Ullberg, bosatt i Finja socken i Skåne. Tydligt ville man ha just den typ av uppställning över altaret, som Ullberg tidigare

Fig. 40. Stora Åby kyrka, invigd 1757, interiör mot öster. Över altaret reser sig Johan Ullbergs altaruppsats. I dess stora Nattvardsscen sträcker Kristus kalken högst påtagligt rakt ut i rummet. Det kan ha passat de masskommunioner som här skulle äga rum. Valvet har vid en restaurering i sen tid målats i en mörkare ton än den ursprungliga. Foto Göran Lindahl 2003.

producerat i flera varianter, och som gjort honom känd också uppåt landet – annars fanns ju bildhuggare på närmare håll att vända sig till. Altaruppsatsen i Stora Åby har väldiga mått men består egentligen bara av två kompositioner i tavelform, där måleri, fri skulptur och reliefkonst samverkar med varandra. Nederst ses Nattvarden, som vanligen brukar ingå i helheten som en målning i liten skala, men som här vuxit till en stort tilltagen scen, omramad av draperier. Avsatsen däröver domineras av Kristus på korset, utförd som friskulptur och omgiven av fyra målade bibeltexter, hämtade ur Gamla och Nya testamentet. På gängse sätt avslutas kompositionen högst upp av den uppståndne Kristus med segerfana i handen. Ytterligare några år senare beställdes en orgel för läktaren i väster hos orgelbyggaren Lars Strömblad, organist i annexförsamlingen Ödeshög. Liksom den ovan nämnde Wistenius komponerade Strömblad själv sina orgelfasader. De innehöll bara ljudande pipor fördelade efter olika stämmor. Till sist, 1787, kompletterades interiören med en monumental predikstol, nu i korrekta gustavianska former. Det kan kanske sägas att den nya kyrkan i Stora Åby på ett genuint sätt åskådliggör vad östgötska präster och församlingsbor vid denna tid önskade sig. Samtidigt måste deras strävanden och preferenser ha stuckit i ögonen på den smakelit som höll på att formera sig i Stockholm: här fanns mycket att göra.

Vad som sagts om nybyggandet ger en uppfattning om dess drivkrafter. De personliga initiativen framträder, både från den lokala adeln och från stiftets präster. Det framgår också att antalet fall ökade mot 1700-talets mitt, samtidigt som också mer centralt liggande socknar berördes. Här handlade det verkligen om en upptakt till vad som komma skulle. En mer oviss faktor är församlingarnas storlek: var det befolkningstillväxten som tvingade fram nybyggandet? Av de här nämnda socknarna var Stora Åby omkring 1750 den folkrikaste med 1 690 invånare, en siffra som säkert väl

Fig. 41. Stora Åby kyrka, interiör mot väster. Läktare och orgel bildar en monumental komposition, mer voluminös än rummets övriga inventarier. Orgeln, både verk och fasad, byggdes av organisten Lars Strömblad och togs i bruk 1779. Foto Göran Lindahl 2003.

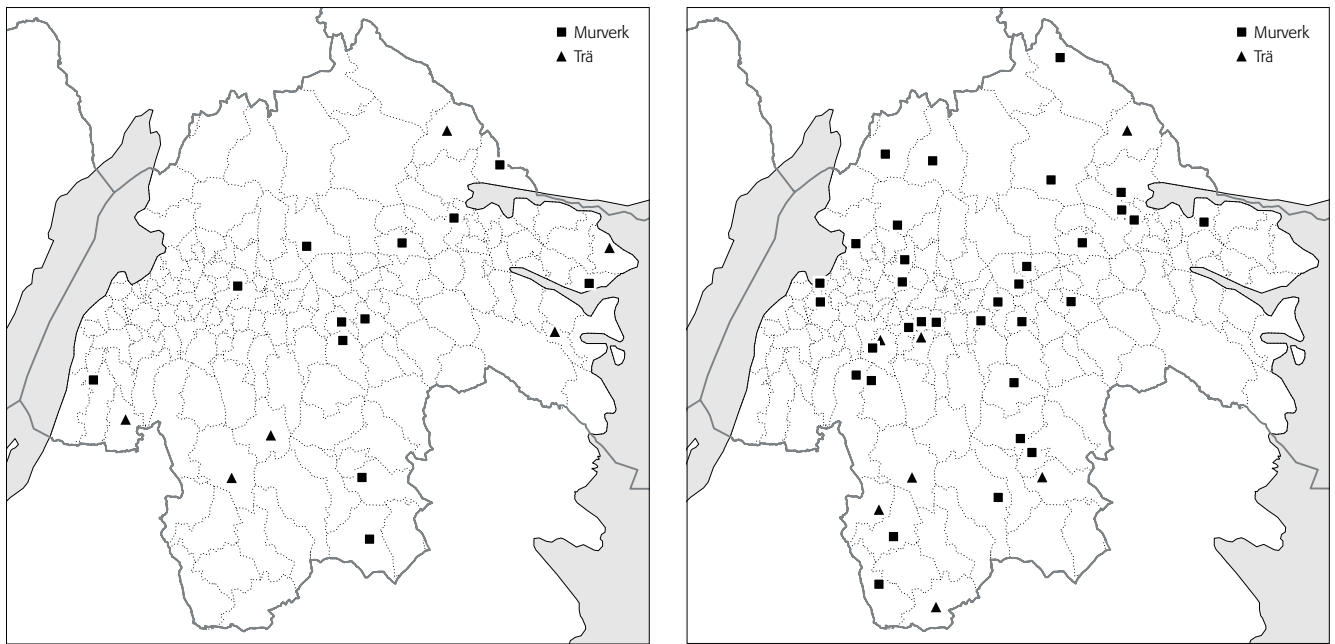

motiverade rivning och nybyggande. Kättilstad hade vid samma tid 844 invånare, Landeryd omkring 700 och Oppeby 580. För de högsta siffrorna i landskapet vid 1700-talets mitt svarade Ringarum med 2 500 invånare och Gryt med 2 260. I Ringarum skulle det inte dröja längre än till 1777 innan kyrkan förnyades, i Gryt ända till 1799.

Mot dessa jämförelsevis fåtaliga nybyggen under åren 1550–1760 skall ställas de fall då nästan ingenting skedde. Därmed avses de kyrkor av medeltida ursprung som stod kvar 1760, och som varken byggts om eller utvidgats genom någon tillbyggnad, och där dessutom en medeltida skulptur, målning eller ett helt altarskåp fortfarande intog platsen över altaret. Då handlar det om 54 sockenkyrkor. Möjligen kan ytterligare sju läggas till, kyrkor där korväggen upptogs av ett fönster, och plats inte fanns för något mer än själva altaret. För belysningen inte bara av koret utan också av kyrkorummet som helhet kunde fönstret inte täckas över eller förminskas.

Också om man räknar in den sistnämnda gruppen låg nästan samtliga inom den centrala slättbygden. De bildar således ett sammanhängande band från Vikbolandet över trakten kring Linköping mot Skänninge och Vadstena. Helt utanför detta stråk faller bara tre kyrkor, Värna och Gryt, som båda hade fönster i öster utan plats för mer än altare, och vidare Hycklinge, annexförsamling till Horn längst ned i Kinda härad i Stångåns dalgång.

De 54 socknarna liknade varandra i fler avseenden än belägenheten. Flertalet var små både till ytvidden och invånarantalet. I 30 fall rörde det sig 1750 om färre än 600 personer. Några socknar avvek dock markant. Vånga, som ligger i gränsen till den norra skogsbygden, hade 1 300 invånare, Skärkind 1 230. Likheter fanns också i socialt avseende. I flertalet fall dominerade krono- och skattejorden, uttryckt i hemmantal, medan frälsejorden hade mindre omfattning. Undantag förekom dock. I Ljungs socken hade

frälsejorden en betydande övervikt. Man kunde ha väntat sig att innehavarna av det stora Fersenska fideikommisset hade förvärvat patronatsrätt och initierat en förändring av kyrkan. Så var dock inte fallet och det skulle dröja till 1790-talet innan medeltidskyrkan revs och en ny uppfördes.

Något helt statistiskt tillstånd kan det ändå inte ha varit fråga om. Varje kyrka var dock försedd med predikstol och bänkar, oftast från 1600-talet, några också med orgel. Fönster hade förstörats, murade gravar tillkommit inne i kyrkorummet. Det handlade ändå om ett minimum. Helhetsintrycket blir att det bondedominerade Östergötland, d.v.s. den centrala slättbygden med dess övergångszoner i norr och söder, höll fast vid gamla former längre och mer konsekvent än de mer perifera delarna av landskapet.

Om- och tillbyggnader

Den bild som tecknats ovan måste dock nyanseras. Om hänsyn tas till de om- och tillbyggnader som gjordes under åren 1550–1760 blir intrycket delvis ett annat. Det handlade om ett 40-tal fall (tab. 3, fig. 43). Hela landskapet, slätten, övergångsområdena, skogsbygden i söder och i detta fall också bergslagsdelen, d.v.s. skogarna i norr, berördes. Flera olika metoder kom till användning. Med tillbyggda korsarmar kunde församlingens utrymme ökas. I Östergötland, liksom på andra håll, blev det ett vanligt tillvägagångssätt som kunde praktiserats med både sten- och träkyrkor. Man tycks inte ha varit så noga med valet av byggnadsmaterial. Det förekom att kyrkor i sten försågs med en tillbyggd korsarm i trä, en åtgärd som kanske sågs som ett provisorium i väntan på mer genomgripande åtgärder. Påfallande är att arbetet med att vidga kyrkan ofta inleddes med att en korsarm lades till på norrsidan. Det hände att man nöjde sig med en sådan åtgärd. I andra fall fullföljdes arbetet ett antal år senare med en motsvarande korsarm på sydsidan. Att bygga ut norr om kyrkan framstod som ett enklare företag – där fanns få gravar eller inga alls. På sydsidan kunde läget vara ett helt annat. Kyrkorna kunde också förlängas åt öster med ett nytt kor. Det kunde avslutas tresidigt men oftare med en rak korvägg. Östergötland har ingen motsvarighet till den i Västergötland nästan allena rådande metoden att förlänga kyrkorna med nya tresidiga kor. Möjligen framträder här

Fig. 42. Kyrkor uppförda under perioden 1550–1760. Flera av församlingarna var nytillkomna och kyrkan därmed den första på platsen. I några församlingar uppfördes ny kyrka två gånger under perioden. Jonsberg byggde bägge gångerna i trä. I Krokek, Norrköpings S:t Olai och Oppeby ersattes träkyrkor av kyrkor av sten.

Fig. 43. Kyrkor som genomgått viktigare planförändringar under perioden 1550–1760. Många kyrkor berördes av flera planförändringar under perioden, däribland Norrköpings S:t Johannes, Risinge gamla, Simonstorp, Strå, Tjällmo och Veta. Den medeltida stenkyrkan i Asby tillbyggdes med korsarmar i trä i två etapper samt förlängdes senare i väster.

olika praktiska sätt att ordna nattvardsfirandet. Trånga kor betydde färre samtidiga deltagare, och att mindre grupper följde efter varandra. Vanligt var också att förbättra kyrkorna med nya eller ombyggda sakristior. De kunde få anmärkningsvärt stora mått, troligen för att användas då många i skriftermål skulle förberedas för nattvarden. Kyrkorummen kunde också byggas ut åt väster. Fanns där ett torn högs en bred öppning upp för att förena tornrummet med kyrkan i övrigt.

Ytterligare karaktäristiska drag kan urskiljas. Om- och tillbyggnader praktiserades innan de första nybyggnaderna genomfördes. Bortsett från några tidigare ströfall var verksamheten i gång på 1670- och 80-talen. Flertalet insatser gjordes dock efter 1700 och med en tydlig koncentration till tiden omkring 1750. Vid det laget framstod ju också rivning och nybyggnad som ett möjligt alternativ. Om- och tillbyggnader utfördes ofta i etapper, en åtgärd i taget. Ett nytt kor och kanske i samband därmed en ny och större sakristia, sedan, flera år senare, en korsarm mot norr och till sist en motsvarande på sydsidan. Det var ett tillvägagångssätt som svarade mot resurserna och också mot att flera aktörer kunde vara i verksamhet. Någon ur den lokala adeln kunde bidra med ett nytt kor, som under golvet rymde en murad grav för donatorn och hans familj. Så skedde i Östra Stenby 1682–84 genom riksrådet Gustav Kurck på Ållonö. Brukspatron Gabriel Bergensträhle på Karlströms bruk bekostade en likartad utbyggnad av Kristbergs kyrka 1725 (fig. 38). Kyrkans trävalv täcktes samtidigt med målningar. Arbetet utfördes av den i övrigt föga kände målaren Anders Wikström. Också en korsarm av sten eller trä kunde doneras av någon enskild, en åtgärd som församlingen sedan fullföljde genom att bygga ytterligare en arm.

Patronatsrättsinnehavarna i Kimstad, Vist och Trehörna har tidigare nämnts som initiativtagare till nybyggen. Landskapets övriga patroni nöjde sig med mer begränsade åtgärder. Ekeby kyrka (fig. 38) byggdes ut med nytt kor 1652 genom Peder Ribbing på Boxholm. Samma släkt lät hundra år senare Petter Frimodig bygga ett torn med vacker spira. Den korsarm mot norr som patronus Johan De Geer lät föga till Godegårds kyrka 1724 var så omfattande att det blev lämpligt att ändra kyrkorummets riktning till norr-söder (fig. 38). Åsbo kyrka byggdes ut 1749 med en korsarm på norrsidan av ägarna till Strålnäs gård. Örtomta kyrka (fig. 38) vidgades med både ett nytt kor och en korsarm av innehavarna av Ekenäs slott. Alldeles självklart var det inte att patronus agerade på ett sätt som motsvarade församlingens förväntningar. Generalmajoren Axel von Schaar hade fått patronatsrätt till Norra Vi kyrka 1689. Predikstolen reparerades och ny altarpopsats anskaffades, men i övrigt bestod insatserna inte i mer än ett släktens gravkor, utbyggt på sydsidan, och en läktare inne i kyrkan för eget bruk. Efter församlingens klagomål beslöts 1740 att rätten skulle alternera och pastoratet således varannan gång uppfattas som patronellt och varannan gång som konsistoriellt. I sistnämnda fall, som ju var det vanliga, tillsatte församlingen präst i samråd med biskop och domkapitel. I Östra Ryd, där patronatsrätten innehades av släkten Rålamb på Björkvik, nöjde man sig med långvariga förberedelser, som till sist, 1775, resulterade i en genomgripande ombyggnad.

Kyrkorummets inredning

Bilden av ökande aktivitet fram mot 1700-talets mitt stämmer inte helt med hur kyrkorna inreddes. Då avses särskilt predikstolarna som kom på plats långt tidigare. Det är inte förvånande – ända från reformationens början

Norrköping, S:t Johannes	Omb. av långhus/kor (*)	1567	Murverk
Norrköping, S:t Olai	Nybyggnad (*)	1567	Trä
Rystad	Omb. av långhus/kor	1580-tal	Murverk
Malexander	Nybyggnad (*)	1587	Trä
Krokek	Nybyggnad (*)	1594	Trä
Hägerstads gamla	Omb. av långhus/kor	1602	Murverk
Jonsberg	Nybyggnad (*)	1609	Trä
Norrköping, S:t Olai	Nybyggnad (*)	1614-26	Murverk
Lönsås	Tillb. av korsarmar (*)	1618	Murverk
Norrköping, S:t Johannes	Tillb. av korsarmar (*)	1630-tal	Murverk
Landeryd	Omb. av långhus/kor (*)	1637	Murverk
Risinge gamla	Omb. av långhus/kor	1638	Murverk
Strå	Omb. av långhus/kor	1640-tal	Murverk
Rönö	Nybyggnad	1641-42	Murverk
Trehörna	Nybyggnad (*)	1643-47	Trä
Ekeby	Omb. av långhus/kor	1648-52	Murverk
Simonstorp	Nybyggnad	1649-50	Trä
Stjärnorp	Nybyggnad	1658-62	Murverk
Kimstad	Omb. av långhus/kor	1660	Murverk
Motala	Omb. av långhus/kor	1670-tal	Murverk
Simonstorp	Omb. av långhus/kor	1670-tal	Trä
Norrköping, Hedvig	Nybyggnad	1670-73	Murverk
Torpa	Tillb. av korsarmar	1674	Trä
Östra Stenby	Omb. av långhus/kor	1682-84	Murverk
Mjölby	Tillb. av korsarm (*)	1686	Trä
Asby	Tillb. av korsarm	1687	Trä
Veta	Tillb. av korsarm	1687	Murverk
Slaka	Omb. av långhus/kor	1689	Murverk
Vadstena, S:t Per	Omb. av långhus/kor (*)	1696	Murverk
Simonstorp	Tillb. av korsarm	1697	Trä
Strå	Omb. av långhus/kor	1703	Murverk
Tjällmo	Omb. av långhus/kor	1704	Murverk
Tjällmo	Tillb. av korsarm	1704	Murverk
Svinhult	Omb. av långhus/kor (*)	1708	Trä
Börnum	Nybyggnad	1718	Trä
Godegård	Omb. av långhus/kor	1723-24	Murverk
Kristberg	Omb. av långhus/kor	1725	Murverk
Jonsberg	Nybyggnad	1726	Trä
Östra Eneby	Omb. av långhus/kor	1727-33	Murverk
Kimstad	Nybyggnad	1730-33	Murverk
Örtomta	Omb. av långhus/kor	1730	Murverk
Östra Tollstad	Tillb. av korsarm (*)	1730	Trä
Asby	Tillb. av korsarm	1733	Trä
Tjärstad	Tillb. av korsarmar (*)	1733	Murverk
Linköping, S:t Lars	Omb. av långhus/kor (*)	1736	Murverk
Linköping, S:t Lars	Tillb. av korsarmar (*)	1736	Murverk
Ulrika	Nybyggnad	1736-37	Trä
Risinge gamla	Tillb. av korsarm	1738	Murverk
Vårdnäs	Omb. av långhus/kor (*)	1738-39	Murverk
Vist	Nybyggnad	1745	Murverk
Krokek (ruin)	Nybyggnad	1747	Murverk
Kvillinge	Omb. av långhus/kor	1748	Murverk
Asby	Omb. av långhus/kor	1749-51	Murverk

Tab. 3 (s. 76-77). Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1550-1760, i kronologisk ordning. Endast kända årtal.

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smala kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar. Det redovisas då som separat åtgärd. Tillbyggnad av torn, sakristior och annat som i regel inte berört kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

Åsbo	Tillb. av korsarm	1749-52	Murverk
Sjögestad	Omb. av långhus/kor (*)	1751	Murverk
Östra Harg	Omb. av långhus/kor	1751	Murverk
Landeryd	Nybyggnad	1753	Murverk
Malexander	Tillb. av korsarm (*)	1753	Trä
Sörby	Omb. av långhus/kor (*)	1753	Murverk
Horn	Nybyggnad	1754	Murverk
Kisa	Omb. av långhus/kor	1754	Murverk
Stora Åby	Nybyggnad	1756	Murverk
Ålvestad	Nybyggnad	1756	Murverk
Skeppsås	Tillb. av korsarm	1757	Murverk
Bankekind	Nybyggnad	1758	Murverk
Tjällmo	Tillb. av korsarm	1758	Murverk
Veta	Tillb. av korsarm	1759	Murverk
Oppeby	Nybyggnad	1759-64	Murverk

hade det inskräpts att prästens viktigaste uppgift var att predika. Landskapets samtliga kyrkor bör ha varit försedda med predikstolar före 1600. Från Hogstads och Normlösa kyrkor har två tidiga exemplar bevarats; de har närmast sengotisk prägel och kan mycket väl härstamma från mitten av 1500-talet. Säkra dateringar visar att flertalet av dessa tidiga predikstolar ersattes med nya och rikare utstyrda pjäser under 1600-talets lopp. Förnyelsen inleddes på 1640-talet och fortsatte sedan i något avtagande takt till seklets slut. 1700-talets början innebar en svacka, men sedan ökade åter antalet nya predikstolar som installerades. Det rörde sig dock om färre än under 1640- och 1660-talen, de årtionden som tycks ha varit mest aktiva i detta avseende.

En mängd snickare och skulptörer måste ha varit verksamma. Flera verkstäder är också kända, även om ämnet inte är lika studerat som vad gäller delar av Norrland. Samma drag som i landet i övrigt möter också i det östgötska materialet. Också de mer utsmyckade predikstolorna från slutet av 1600-talet är bildmässigt enkla med små skulpturer av de fyra evangelisterna men gärna desto mer dekorerade. Från den verkstad i Vadstena, som leddes av bröderna John och Lars Gabrielsson, härrör ett verkligt praktnummer, predikstolen i S:t Laurentii i Söderköping. Dekoren täcker varje ledig yta, men där finns ändå en snarast renässansmässig ordning. Skulptören Niclas Österbom i Norrköping, som 1730-32 var gesäll i Stockholm hos Gabriel Beutin, gick ett steg längre. Domkyrkans predikstol, utförd 1745, har visserligen en korg i jämförelsevis strama former, men på båda sidor om den predikande prästen svävar två änglar med vitt utbredda vingar och trumpeter i händerna. Över alla tre reser sig ett snarast tornliknande ljudtak. Här möter ett exempel på den barockkonst, som i sent 1600-tal lanserades av Nicodemus Tessin och Burchardt Precht i samarbete och som Beutin senare kunde förmedla. Österbom skattades högt av de tongivande. Biskop Rhyzelius utnyttjade honom också för sin prebendekyrka Vårdsberg liksom också Johan Banér på Ekenäs för sin patronatskyrka Örtomta.

Liksom i andra landskap tillhör de nya altaruppsatserna i flertalet fall ett senare skede än predikstolorna. Det är inte så förvånande. Ett rikt bestånd av medeltida altarskåp eller liknande fanns att tillgå och kom också till användning. Ur luthersk liturgisk synpunkt utgjorde inte heller altaruppsatsen något alldeles nödvändigt inslag i kyrkorummet. Några tidiga efterreformatoriska altarbilder har bevarats, bl.a. i S:t Anna nya

Fig. 44. Kristbergs kyrka, interiör mot öster. Sedan valvet över koret målats fortsatte målaren Anders Wikström 1728 med långhusvalvet. Scenen med Jakobs stegen omges av ramverk och akantusslingor. I koret ses den 1731 tillkomna altaruppsatsen med en Kristusbild i centrum. Eftersom där inte fanns plats för den annars nästan obligatoriska Nattvardsbilden har den i stället målats på altarets framsida. Foto Marianne Bratt Gustafsson, ATA.

kyrka, daterad till 1590. Däremot är 1600-talet anmärkningsvärt sparsamt företrätt. Östergötland har således ingen motsvarighet till den omfattande produktionen t.ex. i Hälsingland. Först kring 1700 började kyrkorna förses med altaruppsatser i den vid denna tid ännu självklara formen med våningsvis uppställda skulpturer och målningar. Ett påfallande stort antal tillkom omkring 1700, något färre 1710–20, men därefter ett ökande antal 1720–50. Flera verkstäder var i arbete. Rådmannen i Söderköping Ramund Bangelius och bildhuggaren Olof Wiström i Vadstena tillhör de få som blivit identifierade och omtalade. Också västgötska bildhuggare anlätades, bl.a. Bengt Wedulin i Hjo, som utfört den väldiga uppställningen i Hovs kyrka 1719. I hans uppdrag ingick att infoga ett befintligt medeltida altarskåp i den nya lutherska kompositionen. Ovan har också nämnts Johan Ullberg från Skåne och hans altaruppsats i Stora Åby kyrka (fig. 40).

Av annat slag är den altaruppsats brukspatronen Johan Victorin på Kvarns bruk donerade till Kristbergs kyrka 1731 (fig. 44). Han vände sig till den Prechtska verkstaden i Stockholm, där redan vid seklets början en ny typ utvecklats, annorlunda än de gängse våningsvisa uppställningarna. En enda gestalt dominerar, Kristus som segrare, framställd i klassisk kontraposto och omgiven av praktfull arkitektur. Flera varianter förekommer spridda i en rad kyrkor. Skulptören Caspar Schröder har utfört några av dem och möjligen har Nicodemus Tessin bidragit med ritningar till den arkitektoniska formen. Efterföljare har sedan fortsatt i deras spår.

Dopet utgjorde ett viktigt inslag i den lutherska gudstjänsten. Det borde ske inför församlingens ögon och flyttades således till koret eller dess närhet. Nya funtar tillkom i påfallande stor omfattning i Östergötland (fig. 46), lättare och enklare än de medeltida och utan alla exorcistiska inslag. Nyförvärven bestod vanligen av en i förhållande till de medeltida dopfuntarna liten cuppa, buren av ett skaft med fot. Stenfuntar av denna typ kom i bruk

Fig. 45. Dopfunten i Västerlösa kyrka, signerad av Michael Hacke i Skänninge 1659. Hacke, som dog 1673, introducerade denna dopfuntstyp i Östergötland och ett tjugotal av de bevarade dopfuntarna kan hänföras till hans verkstad. Foto ÖLM.

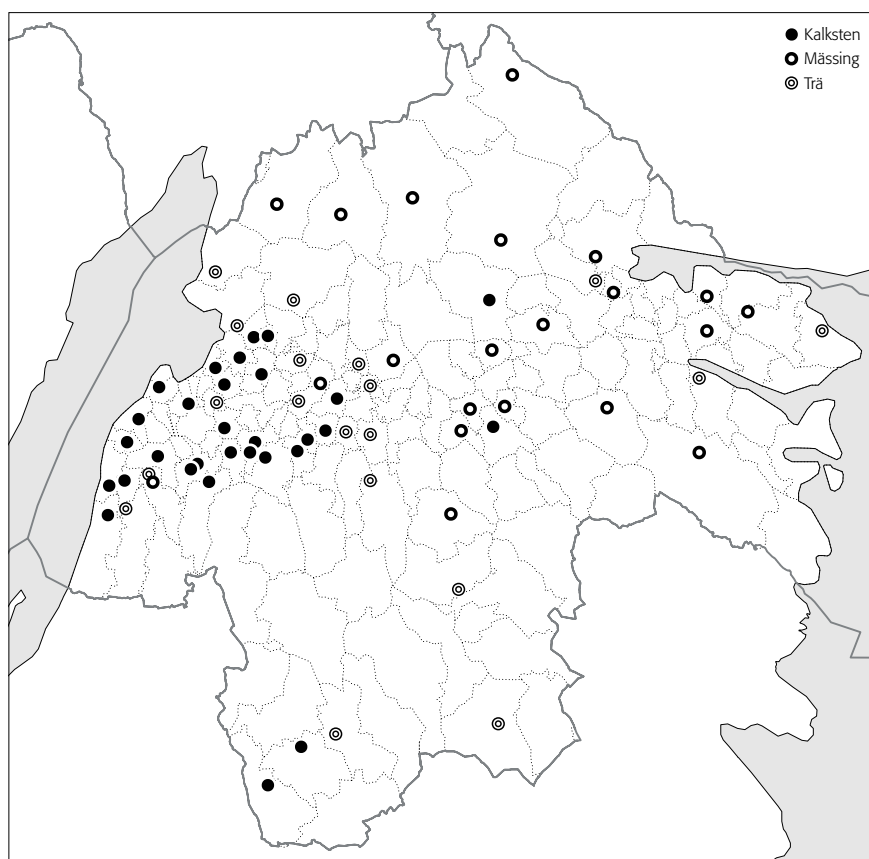
från mitten av 1600-talet, de äldsta av dem från den i Stockholm utbildade Michael Hackes verkstad i Skänninge (fig. 45).

Till interiörernas karaktär bidrog också valvmåleriet. Här möter vi två helt olika traditioner. Målningssviten i Vårdsbergs kyrka, daterad 1615, kan ses som en fortsättning av det senmedeltida måleriet. Mängder av scener, som med ovanlig systematik parallelliserar Gamla och Nya Testamentet, har sin egen tids prägel men har grupperats på hävdvunnet sätt i stenvälvens kupor. I fortsättningen tycks seden att måla de murade valven ha upphört – nybyggandet under 1600-talet var ju också av ringa omfattning. Trävalven ställde helt andra krav. Då handlade det inte bara om andra färger och annan målningsteknik utan också om stora sammanhängande ytor, som måste disponeras till en helhetskomposition. Från början av 1700-talet härrör flera valvmålningar av detta slag. Som nämnts pryddes valven i Kristbergs kyrka av målaren Anders Wikström; det skedde åren efter kyrkans utbyggnad 1725 (fig. 44). Han löste sin uppgift på samma sätt som flera andra inom det vittförgrenade västsvenska kyrkomåleriet, inlett i sent 1600-tal med Göteborg som ursprungligt centrum. Figurscener bildar tavlor omgivna av en rik dekor, mest i form av akantusslingor. På samma sätt gick Sven Gustavsson Stoltz tillväga då han målade valvet i Vists kyrka 1745 (fig. 37). Om honom är känt att han varit gesäll i Göteborg hos kyrkomålaren Alexander Fox.

Redan kring mitten av 1700-talet var tiden ute för detta slag av måleri i de östgötska kyrkorna. När nybyggandet kom i gång med stenvägg och trävalv som en snarast självklar kombination fanns inget behov längre av kyrkomålarnas bildberättelser och akantusrullar. Väggar och tak lämnades vita och odecorerade. Intresset riktades mot ett helt annat inslag i kyrkorummet, orglarna.

När det gäller anskaffandet av de sedvanliga inventarierna skiljer sig inte Östergötland på något avgörande sätt från andra landskap. Så förhåller det

Fig. 46. Mellan 1600-talets mitt och 1700-talets början ersattes de medeltida dopfuntarna i mycket stor utsträckning av nya, lokalt tillverkade dopfuntar i sten, mässing eller trä. Ett trettiotal av de för Östergötland karaktäristiska nya dopfuntarna av kalksten återstår, utförda dels i Michael Hackes verkstad i Skänninge, dels i Johan Andersson Silfverlings verkstad i Vadstena. Ett tiotal dopfuntar av samma modell och från samma verkstäder återfinns i omgivande landskap. Dopfuntarna av driven mässing, av vilka ett tjugotal har bevarats i området, inköptes vanligen från mässingsbruken i Norrköping och Gusum. Även ett stort antal dopfuntar i trä utfördes för de östgötska kyrkorna. Flera av dessa kan tillskrivas bilduggarna Henrik Werner och Johan Larsson Wimmer, verksamma under 1600-talets senare hälft. Sammanställning gjord av Sune Ljungstedt.

sig inte med orglarna; i det fallet var Östergötland och hela Linköpings stift länge unikt inom det svenska väldet, inklusive Finland. Enligt Abraham Hülphers bok om orglar från 1773 fanns då i stiftet orglar i 113 kyrkor, vilket var tio gånger så många som i det stora Skara stift. Små orgelverk med få stämmor fanns under medeltiden för att stödja prästen då han sjöng mässan. Tillskotten under 1500-talet och början av 1600-talet kan ha varit av samma slag. Storleken ökade efter hand, samtidigt som orgeln flyttades till en läktare i väster. Uppgiften blev då en annan, med sin orgelmusik skulle organisten leda och berika församlingens sång både när den sjöng psalmer och när den svarade prästen. Det var en långsam process i flera steg. Om Fivelstads kyrka berättas att där fanns en orgel om tre stämmor. Den hade köpts 1639 av församlingen, som för ändamålet måst bottenskrapa sin kassa trots bidrag från prästen och flera andra. År 1702, då en ny altarpuppats placerats i koret, fanns inte längre plats för orgeln, som flyttades till ”drängläktaren”, där den 1760 fortfarande hade sin plats. Vid det laget framstod annars orglar i denna storlek som helt otillräckliga, de klarade inte den nya uppgiften. Från en rad kyrkor omtalas i slutet av 1600-talet både nyinköp och flyttning av äldre orglar till en läktare i väster. Orglar med många stämmor kostade mycket, mer än altarpuppats och betydligt mer än predikstolar. Donatorer framträdde som med sina bidrag också förvärvade en gravplats i kyrkan. Så gjorde överstelöjtnanten vid Östgöta kavalleriregemente Johan Gripenwalt 1689; han skänkte både predikstol, orgel och orgelläktare till Veta kyrka. Slaka kyrka fick ny orgel 1691 genom riksantikvarien Johan Hadorph, som också där fick sin grav. Om Torpa kyrka i Ydre härad, en bygd av många små herrgårdar, berättas om ett sammanskott till en ny, stor och dyrbar orgel 1725 (Broocman, s. 80 f.):

”Orgelverket om 11 stämmor beprisar likaledes Herrskapernas givmildhet, ity att Hovmarskalken, Överkammarherrn och Riddaren av Nordstjärneorden, Baron Axel Lindehielm därtill förärat 924 Daler, Captain Carl Fahnehielm 186 Daler och Löjtnanten Göran Armsköld 724 Daler, varförutan Kyrkoherden vid församlingen Petrus Löfgren givit därtill 186 Daler och av kyrkans medel blivit påkostat 803 Daler, tillsammans 2823 Daler kopparmynt, som för orgelverket är betalt 1725. Då sammanskottet för orgelverket gjordes, ville även och Major Drakes Fru Hedvig Golts till Hollma, giva en summa penningar; men som förenämnda medel voro tillräckelige, så användes hennes gåva till en dopskåls inköpande av silver, som nu är i bruk i kyrkan.”

Det fanns flera skäl till att Linköpings stift visade ett sådant intresse för orglar i kyrkorna. En allmän bakgrund, som inte bara gäller detta stift, utgjorde tillkomsten av 1695 års psalmbok med dess rika innehåll av texter och melodier; den spreds också i massupplaga. En av dess främsta tillskyndare, Haquin Spegel, innehade biskopsstolen i Linköping i 20 år, 1691–1711. Viktigare på ett praktiskt plan var nog att orgelbyggare fanns till hands på nära håll. Föregångare fanns under 1600-talet men den för framtiden mest betydelsefulla verkstaden etablerades i Linköping omkring 1740. Dess innehavare var Jonas Wistenius från Vist, som efter långa utlandsresor kom tillbaka 1738 och började bygga orglar av hög kvalitet; fram till hans död 1777 skulle det bli 93 stycken. Han utformade själv fasaderna utslutande med ljudande pipor. En lärjunge till honom var den ovan nämnde organisten i Ödeshög Lars Strömblad, som byggde orgeln i Stora Åby kyrka (fig. 41). För dem som önskade rikare fasader fanns också en specialist till hands, bildhuggaren Niclas Österbom. Hans fasader befolkas av små änglar med musikinstrument i händerna, en vink om att denna samlade ängelmusik nog borde förstås som en försmak av paradiset. Flera sådana fasader

har bevarats bl.a. i domkyrkan, som fick ny orgel 1733. För orgelverket gick man utanför stiftet och anlätade Johan Niclas Cahman, som hade sin verkstad i Stockholm. Fasaden beställdes däremot av Niclas Österbom. Den nya orgeln invigdes av dåvarande domprosten Rhyzelius med ett berömt, i tryck bevarat lovtal till orgelmusikens roll i gudstjänsten.

Till de stora orglarna hörde också läktare, uppbyggda så att de sträckte sig över hela västväggen. I många fall tycks de på ett genomtänkt sätt ha komponerats samman med orglarnas fasader. Här kunde också kyrkomålarna få en blygsam uppgift, att förse läktarbarriärens fältindelning med små målningar. Den nämnde Sven Stoltz kom att specialisera sig på sinbilder, hämtade ur äldre emblem böcker, och som åskådliggör den sanna fromhetens villkor och egenskaper.

Så fick då kyrkorummen sin form. Altaruppsats, dopfont, predikstol och bänkkvarter utgjorde inga nyheter men i väster bildade läktare och orgel en helhet av större mått än något av de äldre inslagen. Det är framme från altaret de skall ses och uppfattas som en församlingens bakgrund och stöd i dess deltagande i gudstjänsten.

Källor och litteratur

- Berntson, Martin: *Klostren och reformationen. Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596*, 2003. Diss.
- Broocman, Carl Fredric: *Beskrifning Öfver the I Öster-Götland Befintelige städer, Slott, Sokne-kyrkor, Soknar... med mera*, 1760.
- Cnattingius, Bengt: ”Kyrklig konstodling under nyare tid”, i *Linköpings stift i ord och bild*, 1949.
- Erici, Einar: ”Orglar och orgelbyggare”, i *Linköpings stift i ord och bild*, 1949.
- Hülphers, Abraham: *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks-Inrättningen...*, 1773.
- Johansson, Karl Herbert: *Svensk sockensjälstyrelse 1686–1862. Studier med särskild hänsyn till Linköpings stift*, 1937.
- Johansson, Karl Herbert: *Kyrkbruk och gudstjänstliv under 1700-talet*, 1938.
- Karlson, William: ”Johan Ullberg”, i *Fornvännen* 1929.
- Lindgren, Mereth: *Att lära och att pryda. Om efterreformatiska kyrkmålningar i Sverige cirka 1530–1630*, 1983. Diss.
- Lindblom, Andreas: *Johan III och Vadstena nunnekloster*, 1961.
- Lindblom, Andreas: *Kult och konst i Vadstena kloster*, KVHAA, Antikvariska serien 14, 1965.
- Ljungstedt, Sune, ”Dopfontar och andra verk av Michael Hacke”, i *Östergötland* 1996.
- Nisbeth, Åke: ”Gabriel Beutin. En bildhuggare i Stockholm under 1700-talets första hälft”, i *Fornvännen* 1958.
- Rasmusson, Ulla: ”En praktpredikstol i senbarockstil. Linköpings domkyrkas predikstol”, i *Östergötland* 1996.
- Ridderstad, Anton: *Östergötlands beskrivning med dess städer samt landsbygdens socknar och alla egendomar*, 1–2, 1917–18.
- Rääf, Leonard Fr.: ”Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad”, i *Östergötland* 1865.
- Schück, Herman: *Ecclesia lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*, Stockholm Studies in History 4, 1959. Diss.
- Sveriges Kyrkor, Östergötland*, 1921–2001. Se *Litteratur om Östergötlands kyrkor*, nedan s. 136.
- Tagesson, Göran: ”Kyrkan och det urbana rummet – exemplet Linköping”, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 42, 2001.
- Tisell-Carlsson, Birgitta: ”Hjärtats ikonografi och målarmästare S. G. Stoltz’ verksamhet”, i *Östergötland* 1996.
- Unnerbäck, Axel: ”Utsikt från Väderstads kyrka”, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 17–18, 1989.
- Westling, Gunnar: ”Om Linköpings stift under förra hälften af 1600-talet”, i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1914.

Kyrkorna 1760–1860

av Ingrid Sjöström

Östergötland är efter Småland och Västergötland det landskap där det byggdes flest nya kyrkor under tiden 1760–1860. Behovet av fler och större kyrkor hade ackumulerats under stormaktstiden, och nybyggandet tog som vi sett fart redan kring 1750. Det blev särskilt intensivt under 1700-talets senare decennier för att sedan avta något, till skillnad från i de flesta andra landskap, där 1830–40-talen utgör kulmen på nybyggandet. De nya kyrkorna utmärks som regel av mycket hög konstnärlig och hantverksmässig kvalitet. Många av dem hör till landets allra vackraste kyrkor från tiden.

Nybyggda och ombyggda kyrkor

De flesta av periodens kyrkor finns på slättlandet, där de ligger tätt i de rika jordbrukssocknarna, i ett brett öst-västligt diagonalstråk (fig. 4, område 2, 3 och 4). De ersatte många av medeltidskyrkorna, som om- och tillbyggts under 1600-talet men till sist blivit alltför trånga. I norr ligger de nya kyrkorna glesare utspridda i de stora skogssocknarna Regna, Skedevi och Risinge, liksom längst i söder i Sund, Norra Vi och Hycklinge och ytterst i skärgården, i Gryt och S:t Anna.

Det totala antalet helt nybyggda kyrkor 1760–1859 är 53 (tab. 4, fig. 47). Oppeby, som började byggas 1759 och invigdes 1760, räknas till föregående period (tab. 3). Ett tiotal äldre kyrkor har ombyggts och planförändrats samt fått inredningar huvudsakligen under perioden (tab. 4, fig. 48). Dessutom har flera kyrkor, uppförda före 1760, byggts om och fått ny inredning efter 1760. Dit hör Häradshammar (återuppförd efter brand 1806), Skeda (ombyggd 1794), Stjärnorp (ombyggd efter brand 1789), Svanshals (ombyggd 1844) och Västra Ny (ombyggd 1766). Härtill kommer de nybyggda brukskapellen i Medevi, Gusum och Rejmyre. Drygt 70 kyrkorum i Östergötland är därmed helt eller huvudsakligen präglade av periodens insatser.

Av dessa kyrkor och kapell är samtliga utom de båda kapellen i Medevi och Rejmyre byggda i sten. Murverk var det material som påbjöds för kyrkobyggnader i en Kungl. förordning från 1776, men i många andra landskap fick man dispens, om man kunde hänvisa till svag ekonomi eller brist på tjänlig sten. I Östergötland fanns både tillgång på material och kompetens, samt biskopar och landshövdingar med täta förbindelser till huvudstadens överhet och därmed oftast positiva till påbud därifrån. Många församlingar hade också sedan lång tid samlat stora tillgångar i kyrkokassorna, och hade råd att satsa på stenbygge.

Befolkningen i Östergötland, som år 1700 låg kring 90 000 invånare,

Kättilstad	Nybyggnad	1760	Murverk
Värna	Omb. av långhus/kor	1764	Murverk
Vikingstad	Nybyggnad	1765-68	Murverk
Västra Ny	Omb. av långhus/kor	1766	Murverk
Normlösa	Nybyggnad	1766-67	Murverk
Norrköping, S:t Olai	Nybyggnad	1766-67	Murverk
Norra Vi	Nybyggnad	1771-74	Murverk
Grebo	Nybyggnad	1772-73	Murverk
Motala	Nybyggnad	1772-74	Murverk
Mjölby	Nybyggnad	1772-75	Murverk
Sya	Nybyggnad	1774	Murverk
Tjärstad	Nybyggnad	1775-78	Murverk
Ringarum	Nybyggnad	1776-77	Murverk
Viby	Nybyggnad	1776-77	Murverk
Lönsås	Nybyggnad	1777	Murverk
Ödeshög	Omb. av långhus/kor	1777-81	Murverk
Hycklinge	Nybyggnad (*)	1778	Murverk
Västra Eneby	Nybyggnad	1778-80	Murverk
Rystad	Nybyggnad	1780-83	Murverk
Slaka	Nybyggnad	1781-83	Murverk
Styrstad	Nybyggnad	1782	Murverk
Kvillinge	Omb. av långhus/kor	1784-85	Murverk
Nykil	Nybyggnad	1784-86	Murverk
Regna	Nybyggnad	1785-87	Murverk
Bjälbo	Omb. av långhus/kor	1786-88	Murverk
Norrköping, S:t Johannes	Nybyggnad	1788-89	Murverk
Täby	Nybyggnad	1788-89	Murverk
Hycklinge	Nybyggnad	1792	Murverk
Sund	Nybyggnad	1793-94	Murverk
Västerlösa	Nybyggnad	1795-96	Murverk
Herrberga	Nybyggnad	1795-97	Murverk
Ljung	Nybyggnad	1795-98	Murverk
Vårdnäs	Nybyggnad	1796	Murverk
Ulrika	Omb. av långhus/kor	1797	Trä
Gryt	Nybyggnad	1798-99	Murverk
Yxnerum	Nybyggnad	1798-1802	Murverk
Björnsäter	Nybyggnad	1799-1801	Murverk
Gammalkil	Nybyggnad	1799-1801	Murverk
Linköping, S:t Lars	Nybyggnad	1799-1801	Murverk
Rappestad	Nybyggnad	1800-02	Murverk
Rinna	Nybyggnad	1800-03	Murverk
Konungsund	Nybyggnad	1801-02	Murverk
Borg	Nybyggnad	1801-03	Murverk
Skedevi	Omb. av långhus/kor	1803-07	Murverk
Skedevi	Tillb. av korsarmar	1803-07	Murverk
Östra Husby	Nybyggnad	1806-09	Murverk
Västra Stenby	Nybyggnad	1811-12	Murverk
Törnevalla	Nybyggnad	1813-17	Murverk
Västra Harg	Nybyggnad	1814-15	Murverk
Västra Husby	Nybyggnad	1816-17	Murverk
S:t Anna nya	Nybyggnad	1819-22	Murverk
Östra Ny	Omb. av långhus/kor	1821-22	Murverk
Klockrike	Nybyggnad	1825-26	Murverk

Tab. 4 (s. 84-85). Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1760-1860, i kronologisk ordning. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 76.

Kuddby	Nybyggnad	1828	Murverk
Väderstad	Nybyggnad	1828–37	Murverk
Kärna	Ombyggnad	1831–34	Murverk
Vallerstad	Nybyggnad	1832–33	Murverk
Skärkind	Nybyggnad	1832–36	Murverk
Västra Tollstad	Nybyggnad	1840–43	Murverk
Mogata	Nybyggnad	1842–44	Murverk
Rök	Nybyggnad	1842–45	Murverk
Å	Nybyggnad	1845–46	Murverk
Risinge nya	Nybyggnad	1845–49	Murverk
Ledberg	Nybyggnad	1849–51	Murverk
Heda	Omb. av långhus/kor	1852–58	Murverk
Heda	Tillb. av korsarmar	1852–58	Murverk
Östra Stenby	Omb. av långhus/kor	1858–59	Murverk

hade 1750 ökat till 127 000 och steg till 223 000 hundra år senare. Trängseln i de befintliga kyrkorna var påtagligt märkbar redan från 1700-talets mitt. På 1760-talet byggdes fem nya kyrkor, och byggandet ökade sedan kraftigt under de följande fyra decennierna, då i medeltal en ny kyrka per år tillkom. Samtidigt pågick en livlig om- och tillbyggnadsverksamhet. Tio äldre kyrkor blev kraftigt ombyggda och fick ny inredning 1760–1800 medan 14 fick nya torn eller tornkrön 1760–80.

Efter finska kriget avtog byggandet markant – endast fyra nya kyrkor tillkom 1810–19. Inte fler än 12 nya kyrkor tillkom 1820–60. De ombyggnadsarbeten som då gjordes gällde vanligen begränsade ingrepp som större fönster och ändrade ingångar. Större åtgärder företogs endast i Heda och Svanshals. Av allt att döma var behovet av större gudstjänstrum mättat.

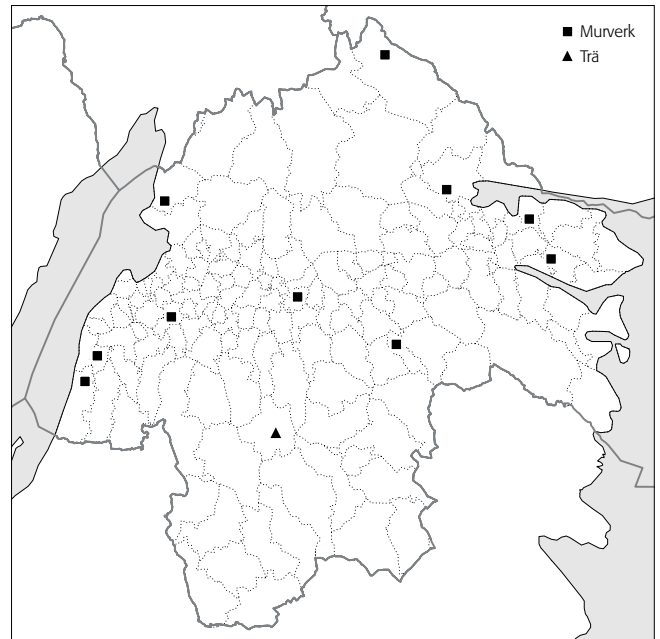
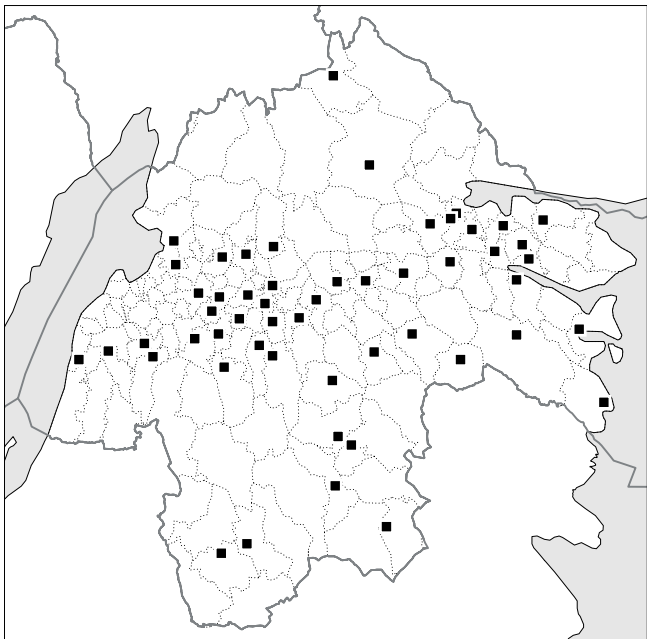
Närmare 70 medeltida kyrkor revs under perioden. De allra flesta ersattes av större stenkyrkor på samma tomt. Som regel utnyttjades delar av den medeltida grunden och vissa mursträckningar i nybygget. I minst 13 fall ingår det medeltida tornets nedre delar i det nya. Endast 15 av de nya kyrkorna byggdes på ny tomt, oftast belägen inom synhåll från den gamla. I dessa fall har den medeltida kyrkan i några fall bevarats som stående byggnad, som ödekyrka eller använd som gravkapell, till exempel i Risinge, Gryt, S:t Anna och Skärkind.

Kyrkobyggandets aktörer

LINKÖPINGSSTIFTETS BISKOPAR

Biskoparna i stiftet intresserade sig alla livligt för kyrkobyggandet. Andreas Rhyzelius, biskop 1743–61, ritade själv flera kyrkor, bl. a. Södra Vi och Stora Åby (jfr föregående kapitel) och förordade praktiska kyrkor utan flärd. Han var konservativt ortodox i trosfrågor och oemottaglig för nymodigheter från Stockholm. Petrus Filenius (1761–80) stod däremot i nära kontakt med skeendet i huvudstaden som universitetsman och som prästerskapets talman i riksdagen. Han engagerade sig aktivt för att få fram dugliga byggmästare och utnämnde stiftsbyggmästare och stiftsmurmästare som hade förtur till uppdrag i stiftets församlingar.

De två följande biskoparna blev bägge ärkebiskopar efter en lysande akademisk och politisk karriär. Linköping blev ett centrum för neologin, upplysningstidens rationalistiska teologi. Den lärde neologen Uno von Troil

(biskop 1780–86) var kungens biktfa-der och hovpredikant. Under sin korta biskopstid hann han uträtta mycket i stiftet. Jakob Axelsson Lindblom (biskop 1786–1805) var landets mest framstående och inflytelserike neolog. Han drev, minst lika aktivt som senare kollegan Esaias Tegnér i Växjö, propaganda för rivning och nybyggande. 22 kyrkor ny- eller ombyggdes under Lindbloms tid. Han verkade även för sammanbyggande, och lyckades få grannförsamlingar att bygga gemensam kyrka i sju fall.

Periodens följande fyra biskopar var också framstående och lärda upplysningsmän och politiskt aktiva, dock mindre engagerade i kyrkobygandet. Carl Rosén von Rosenstein blev ärkebiskop 1819 efter tio år som biskop, då han bl. a. ivrat för jordbrukets effektivisering i stiftet. Även efterföljaren Marcus Wallenberg (biskop 1819–33) sökte främja landsbygdens näringar, bl. a. genom länets hushållningssällskap.

BRUKSPATRONER OCH GODSÄGARE

Liksom under föregående perioder präglades Östergötland av den stora mängden gods och gårdar tillhöriga landets främsta adliga ätter. Många av dessa ståndspersoner hade Stockholmspalats och ett rikt utvecklat nätverk i huvudstaden och dess politiska och kulturella liv. De flesta godsen var etablerade sedan 1600-talet, däribland de stora bruken vid Finspång, Boxholm och Åtvidaberg. Många av dem ny- eller ombyggdes under 1700- och 1800-talen.

De drygt hundra större herrgårdar som i dag finns kvar ligger spridda i landskapets alla delar, även i skogsområdena i norr och söder. Till de största herresätena hörde under denna period Adelnäs (Åtvids socken), Bjärka-Säby (Vist), Boxholm (Ekeby), Finspång (Risinge), Fyllingarum (Ringarum), Godegård (Godegård), Hulterstad (Mjölby), Hylinge (Västra Husby), Lambohov (Slaka), Ljung (Ljung), Löfstad (Kimstad), Regnaholm (Regna), Ribbingshof (Norra Vi), Ribbingsholm (Kullerstad), Schedevi (Östra Husby), Sonstorp (Hällestad), Stjärnorp (Stjärnorp), Sturefors (Vist), Thorönsborg (S:t Anna) och Ulfåsa (Ekebyborna).

Kontakterna mellan den östgötska adeln och hovet var särskilt täta under frihetstiden och under Gustav III:s tid. Nils Bielke på Sturefors och Fredrik Carl Sinclair och hans söner och döttrar på Lambohov hörde till

Fig. 47. Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860, samtliga i murverk. Hycklinge byggde ny kyrka två gånger under perioden.

Fig. 48. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1760–1860.

de kungligas förtrogna och mottog dem som gäster på sina gods, liksom Axel von Fersen d.ä. och d.y. på Löfstad och Ljung. Riksdagen och hovet samlades år 1800 i Norrköping, då Gustav IV Adolf kröntes i S:t Olai och riksdagen hölls i Hedvigs kyrka.

Några av landets förnämsta inredningar tillkom på Lambohov, Löfstad, Sturefors och Finspång, och på många av de mindre gårdarna. Jean Eric Rehn anlätades både som arkitekt och inredare. Dessa utsökta miljöer i rokoko och gustavianskt var endast tillgängliga för en begränsad krets, men bland dessa fanns också lokalt verksamma konstnärer. Välkänt är hur Pehr Hörberg som ”hovkonstnär” fick delta i sällskapslivet på Finspång. Länsbyggmästarna Casper Seurling och Abraham Nyström emottogs också i sin stora beställarkrets på herrgårdarna.

När det gällde att bygga och inreda kyrkor är det de lokala konstnärerna som dominerar. Adeln har i ringa utsträckning påverkat församlingarna att utnyttja de ledande arkitekter och konstnärer från Stockholm som de anlätade på sina egna gårdar. Det låg i tiden att manifesteras sin ställning genom nybyggen, dyrbara sällskapsrum och parkanläggningar, snarare än genom dominerande inslag i sockenkyrkan. Dock bör kvaliteten i de profana miljöerna ha verkat förebildlig och bidragit till att kyrkorna utformats med så höga ambitioner.

Gods- och bruksägarnas ansvar för sina sockenkyrkor var som tidigare formaliserat som patronat i elva fall i Östergötland. Till de större patronaten hörde det lönsamma Boxholms bruk med de tre sockenkyrkorna i Ekeby, Rinna och Blåvik. Liksom tidigare gav även åtskilliga ståndspersoner utan patronatsrätt samt förmögna storbönder bidrag till sina sockenkyrkor. Lika många påkostade och spektakulära donationer som under 1600-talet finner man dock knappast efter 1760.

Patronus till Rinna, brukspatron på Boxholms bruk, skänkte tegel från gårdens tegelbruk samt takspån och kontanter, ägaren till Ljungs slott bekostade som naturligt är det Fersenska gravkoret under kyrkans kor, ett av de ganska få gravkor som inrättades under perioden. Thorönsborgs ägare donerade marken där S:t Annas nya kyrka byggdes.

Gods- och bruksägarnas donationer till kyrkorna – både till de äldre och till nybyggda – utgjordes liksom på 1600-talet till största delen av inventarier. Den vanligaste gåvan var altarprydnader. Av de många altartavlorna av Pehr Hörberg i östgötska kyrkor (fig. 57) är ett tjugotal skänkta. Konstnären själv har donerat altartavlan i kyrkan i Risinge socken, dit han flyttat från Småland. Donatorerna var oftast adliga, eller ofrälse ståndspersoner med titlar som brukspatron, lagman eller rusthållare eller dessas hustrur. Även prostar och enklare folk finns bland givarna; i Kville socken t.ex. en grupp barn och tjänstefolk. Ett tiotal altartavlor av andra mästare finns noterade som donationer under perioden.

Även predikstol, en stor och dyrbar gåva, skänktes av godsägare under perioden till minst tio kyrkor. I patronatskyrkan Rinna var det dock församlingen som bekostade predikstolen. En av de mest påkostade donationerna under perioden var orgeln och orgelläktaren i Kimstads kyrka, ritade av Carl Fredrik Adelcrantz och skänkta av Axel von Fersen d.ä. Ekeby kyrkas patronus skänkte orgel, kyrksilver och kyrkliga textilier till sin kyrka. Nattvardstyg, ljusredskap och mäss- och altarklädsel var som tidigare vanliga gåvor, där de adliga givarna tävlade med ofrälse. Slaka kyrka invigdes 1783 i närvaro av prinsessan Sofia Albertina, gäst på det närbelägna Lambohov. Församlingen fick av henne mottaga silverkärl och ett dyrbart – men omodernt – sidentyg i rokokomönster, vävt i Stockholm 1765, som syddes upp till diverse mässkläder och antependier.

Fig. 49. Herrberga kyrka sydöst om Skänninge byggdes 1795–97 av byggmästaren Petter Lindstrand, som gjort ritningen, eventuellt med hjälp av Casper Seurling. Den klockformade huven är tidstypisk. Foto Albin Dahlström 1994, SvK:s arkiv, RAÄ.

BYGGMÄSTARE OCH ARKITEKTER

Som i landet i övrigt dominerade de lokala byggmästarna kyrkobyggandet in på 1790-talet, då Överintendentsämbetets inflytande successivt ökade. Ett stort antal skickliga östgötska yrkesmän var verksamma. I föregående kapitel har vi mött Petter Frimodig, känd för sina originella tornspiror (fig. 21, 39), varav sex byggdes efter 1760. Han uppförde även Kättilstads kyrka 1760. Hans efterföljare, stiftsbyggmästare Anders Hansson i Kärna, byggde 16 kyrkor, varav tre efter 1760, alla i en enkel, flärdfri stil.

Petter Andersson Lindstrand och Måns Månsson Lindgren arbetade ofta tillsammans, och utsågs kring 1775 av biskopen till stiftsbyggmästare respektive stiftsmurmästare. De anlätades gemensamt vid sju kyrkobyggen (fig. 49), Lindstrand på egen hand vid ytterligare fem. Även landshövdingen kunde utse läns- eller provinsialbyggmästare, som gynnades med uppdrag i länet. En sådan var Magnus Olof Beurling (1747–96), anlita vid fyra kyrkobyggen. Aktiva vid samma tid var även Abraham Pousette och Johan Fehmer.

På 1790-talet utsågs Casper Seurling (1757–1808) till både stifts- och länsbyggmästare. Han var fram till 1803 oerhört verksam, även inom den profana byggnadskonsten. Hans namn är knutet till ett tjugotal av periodens nybyggda kyrkor i Östergötland, som arkitekt och/eller byggmästare. Från Närke kom Johan Holmberg (1774–1837), även han länsbyggmästare och knuten till sju kyrkobyggen. Både Seurling och Holmberg fick i ökande grad bygga efter ritningar från Överintendentsämbetet, eller efter egna ritningar som justerats vid ämbetet av de olika konduktörerna där.

Redan från 1770-talet var Olof Tempelman (1745–1816) anställd vid Överintendentsämbetet och blev 1779 professor i arkitektur vid Konstakademien. Han var ofta engagerad i kyrkoprojekt i Östergötland, där han var född och uppvuxen i en prästsläkt. Totalt har han utfört ritningar till tretton kyrkor i landskapet. Tempelmans kyrkor kännetecknas ofta av innovativa och ovanliga drag både i plan och utformning. Man kan i Tempelmans östgötska kyrkor följa stilutvecklingen i hans långa yrkesbana, från Hycklinge 1778, gustaviansk i nära anslutning till Carl Fredrik Adelcrantz, till en allt strängare nyklassicism fr.o.m. 1780-talet, under påverkan av en studieresa 1780 till Italien och Frankrike, samt av Gustav III:s smakdirektiv. I flera av de senare kyrkorna experimenterade han med originella former, särskilt i korets och tornkrönets gestaltning (fig. 51–52). I Östra Husby lanserade han 1806 ett effektivt korarrangemang med en halvcirkel av kolonner

som bär en halvkupol, en lösning som togs upp i flera senare östgötakyrkor (fig. 50, 55). Unik är också Skedevi kyrka, ombyggd 1803–07, med korta korsarmar och kupolvalv över korsmitten (fig. 50). Tempelman ritade även ett flertal predikstolar och orgelfasader.

Andra konstruktörer vid ämbetet som var aktiva i landskapet var bl.a. Jacob Wulff, Per Wilhelm Palmroth, Samuel Enander och Carl Gustaf Blom Carlsson.

Under 1800-talets förra hälft framträdde den lokala byggmästar-dynastin Nyström, med verkstad i Kristberg: Abraham Bengtsson Nyström (1789–1849) och sönerna August och Johan Robert, som fortsatte verksamheten in på 1880-talet. Mellan åren 1836 och 1851 stod de för sju nybyggen av kyrkor, bl.a. Rök (fig. 53), och nio ombyggnader samt talrika inredningsuppdrag. De utförde vanligen ritningar själva, men fick stundom acceptera ändringar från Överintendentsämbetet. Karakteristiskt för klanen Nyströms stora och välproportionerade empirekyrkor är dekoren, bestående av fint utsirade gjutna terrakottaornament i form av blommor, stjärnor och listverk, tillverkade i den egna verkstaden av hantverksspecialister. En annan aktiv byggmästare under denna tid var Jonas Jonsson (1806–85).

Kyrkornas utformning

PLANFORMER

Det övervägande antalet nya kyrkor är salkyrkor med västtorn (fig. 50). Ett trettiotal kyrkor har rak korvägg, med kor av kyrkorummets bredd. I ungefär lika många kyrkor är korväggen tresidig eller rundad. Olof Tempelman sökte som nämnts ofta variera den från Överintendentsämbetet rekommenderade normalplanen på olika sätt.

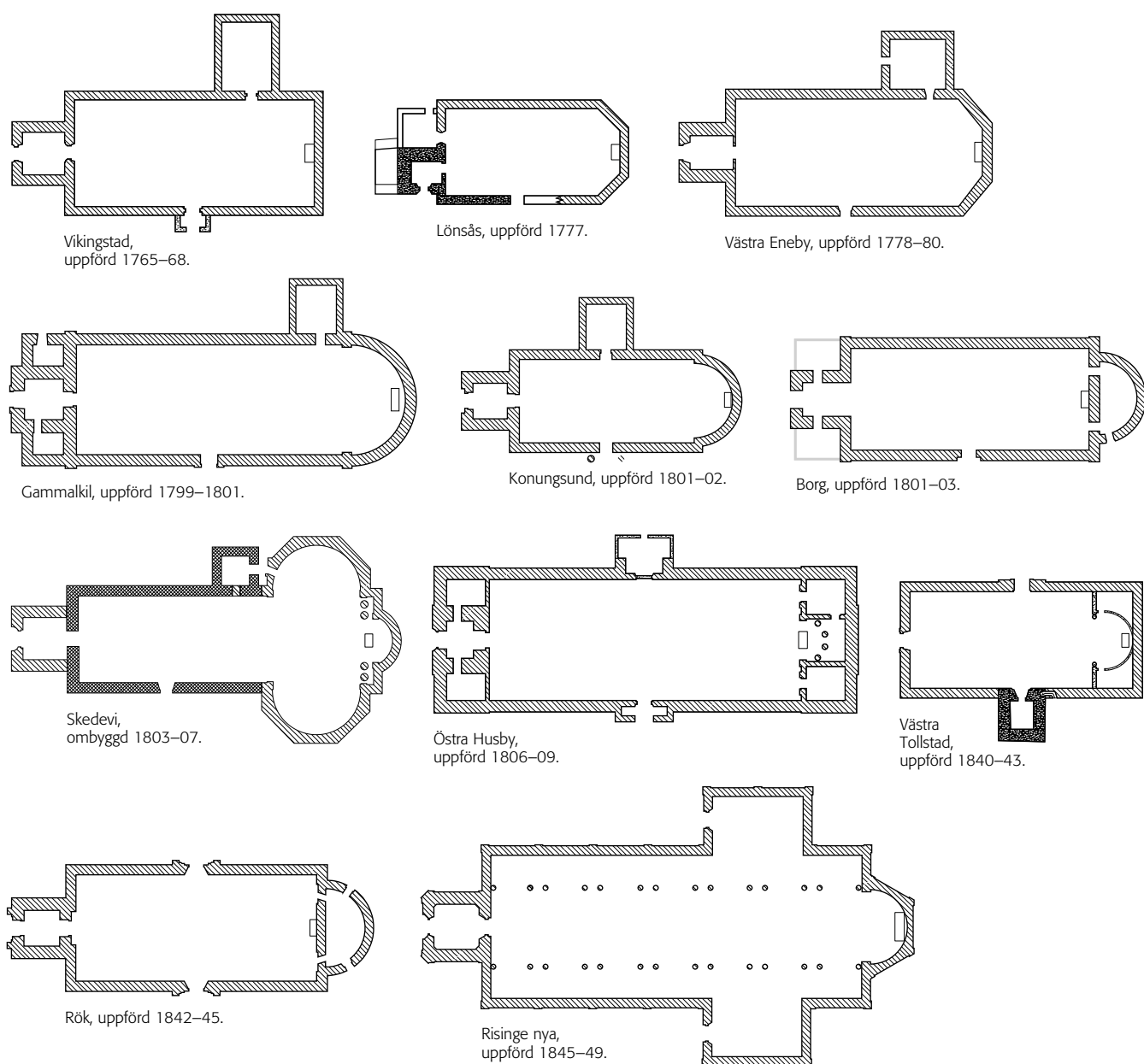
Sakristian var till en början traditionellt placerad på nordsidan, men förlades efter sekelskiftet vanligen i mittaxelns förlängning bakom korväggen. Långhuskyrkorna är ofta proportionerade så att breddmättet är exakt eller ungefär halva längdmättet. Det tillhörde det klassicistiska regelverket både att iaktta absolut symmetri i planformen och att arbeta med kvadraten som grundmodul för att uppnå harmoni i kyrkorummet.

Majoriteten kyrkor är orienterade i öst-västlig riktning. Några undantag är Väderstad och Skärkind från 1820–30-talen, där koret ligger i söder. Västra Tollstad, byggd 1840–43, har samma orientering men med tornet placerat mitt på östra långsidan, med sakristia i bottenvåningen. I tornet ingår murverk från det medeltida tornet, vilket eventuellt påverkat placeringen. Symmetriskt sidoställda torn av denna typ förekommer sparsamt i hela landet under det nyklassicistiska skedet, särskilt i Nedre Norrland.

Två kyrkor, Risinge nya och S:t Olai i Norrköping, är treskeppiga. Korta korsarmar har utom Skedevi även S:t Johannes och S:t Olai, bäge i Norrköping, samt Skärkind.

Periodens nybyggda kyrkor är till övervägande delen små eller medelstora, anpassade till socknarnas befolkningstal. Det gäller i synnerhet kyrkor byggda före 1820 i de små medeltida socknarna på slättbygden. Till de allra minsta kyrkorna hör Lönsås, med ett långhusmåt på 13 × 20 meter (fig. 50). Församlingen hade då kyrkan byggdes 1777 under 500 invånare. Ett trettiotal kyrkor har längdmått mellan 20 och 30 meter. Sådana mått återfinns även i stora men befolkningsglesa socknar utanför slättbygden, t.ex. i Norra Vi, Oppeby, Yxnerum. Befolkningstalen år 1805 i dessa socknar låg mellan 600 och 1 000 invånare.

Ett tjugotal kyrkor har längder på mellan 30 och 40 meter. Några av dem ligger på slätten, som Borg, Klockrike, Rök, Rystad, Skärkind och Skeda,

alla små socknar med växande befolkning. De flesta ligger utanför slättbygden, i större socknar i skogsbygderna och vid skärgårdskusten (fig. 4, område 1, 5, 6 och 7), t.ex. Gryt, Kvillinge, Kättilstad, Mogata, Motala, Ringarum, S:t Anna, Tjärstad och Vårdnäs. De flesta i denna grupp socknar hade omkring 1 500–2 000 invånare år 1805.

Tre kyrkor har långhus på kring 40 meter. Då Skedevi kyrka ombyggdes 1803–07 låg befolkningstalet kring 2 000. Kyrkan ligger vid gränsen mot Södermanland, nära Katrineholm. Östra Husby kyrka med 40 meters längd byggdes 1806–09, då befolkningstalet var 1 600. Socken ligger på Vikbolandet nära Bråviken och överfarten till Kvarsebo. Periodens längsta långhus, 49 meter, har Risinge kyrka, byggd 1845–49 som sockenkyrka för det snabbt växande brukssamhället Finspång. Församlingen hade redan 1805 över 3 000 invånare, och över 7 000 år 1900.

EXTERIÖRER

Det stora flertalet nya kyrkor är alltså långhuskyrkor med västtorn. De är i allmänhet vitputsade och försedda med sadeltak, oftast valmade över

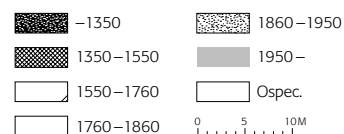

Fig. 50. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1760–1860 återgivna i skala 1:800.

Fig. 51. Ritning av Olof Tempelman 1795 för Konungsunds kyrka (utsnitt). Foto Kurt Eriksson, RA.

Fig. 52. Kyrkan i Konungsund på Vikbolandet byggdes 1801–02 av byggmästare Casper Seurling efter ritningar av Olof Tempelman. Den kraftfulla pyramidhuv på tornet och den stramt klassicistiska sidoportalen är typiska för arkitekten. Foto Albin Dahlström 1994, SvK:s arkiv, RAÄ.

koret. Endast en handfull kyrkor, alla före 1800, har brutet tak, övriga har sadeltak. Fasaderna är återhållsamt livade med listverk och klassicistisk ornamentik koncentrerad till ingångsdörrarna. I några fall framhävs portalerna med fronton buren av fristående kolonner, som i Konungsund, ritad av Tempelman och byggd 1801–02 (fig. 51–52).

Det är särskilt tornet och dess krön som ger exteriören karaktär. De särpräglade spirorna av Petter Frimodig-typ, uppbyggda i trä i flera våningar och med partier målade i svart och vitt i dekorativ kontrast, förekom på 1750- och 60-talen: Skeda 1752, Horn 1753 (fig. 39), Nykil och Vårdsnäs 1763. Ytterligare fem äldre kyrkor fick sådana spiror. Tornkrön i Frimodigs art har även Vikingstad, uppförd 1765–68.

Därefter dominerade tornhuvorna som tornavslutning. Ett drygt tjugotal hovar tillkom mellan 1762 (Kättilstad) och 1828 (Väderstad), varav de flesta med en liten lanternin som krön. Vanlig är en låg huv med utsvängt brätte och hög, ofta åttkantig trälanternin med egen huv. Den mer klockformade, Härlemaninspirerade huvorna med eller utan liten lanternin förekom parallellt (t.ex. i Normlösa 1767 och Herrberga 1795, fig. 49). Den höga huvorna

i Väderstad kröns av ett litet rundtempel. Den av Hårleman ritade låga, liksom tillplattade huv som man försåg Linköpings domkyrka med 1758 och som fanns kvar till 1877, har däremot knappast avsatt spår i sockenkyrkornas utstyrelse, möjligen med undantag av S:t Anna (1819–22).

Tornkrön med avvikande formspråk förekom parallellt i några kyrkor, t.ex. de pyramidliknande huvorna i Lönsås 1799 och Konungsund 1802 (fig. 51–52), den konvexa huven i Rystad 1783, den kraftigt artikulerade i Borg 1802. Tempelman har varit engagerad i flera av dessa experiment.

Kring 1815 finner man de första nyklassicistiska lanternintornen, som behöll sin popularitet perioden ut. Tolv av de nya kyrkorna i landskapet har sådant tornkrön. De följer den av Överintendentsämbetet rekommenderade typen som spreds över hela riket. De flesta har lusthusliknande, fyrsidiga öppna eller slutna lanterniner som står på de flacka torntaken. En ovanligt hög lanternin, ritad 1830, bar Skärkinds kyrktorn före branden 1906. En större lanterninmodell med tre öppningar nyttjades i Rök 1845 (fig. 53) och en trevåningslanternin från 1846 pryder Å kyrka.

Korta spiror placerades ibland som krön på lanterninerna (bl.a. i Östra Ny 1821–22 och Sund på 1830-talet). Höga smala spiror förekommer från 1840-talet (t.ex. i Motala). Först i Risinge och Ledberg, kring 1850, finner man spiror med nygotiska drag. Från 1860-talet finns exempel på mer genomförd men ännu måttlig nygotik både i exteriör och inredning, t.ex. i Varv 1861.

Inredning

Det omfattande och arkitektoniskt högtstående kyrkobyggandet motsvaras av en lika ambitiös satsning på inredning och inventarier. Få landskap kan mäta sig med Östergötland vad gäller mängden av genomarbetade och utsökta kyrkointeriörer från det gustavianska skedet.

Altaruppsatser och predikstolar med rokokodekor och buktande former

Fig. 53. Röks kyrka på Östgötaslättens västra del är en av landskapets bäst bevarade empirekyrkor. Den uppfördes 1843–45 efter ritningar av byggmästare Abraham Nyström, reviderade av Carl Gustaf Blom Carlsson vid Överintendentsämbetet. Kyrkan ersatte en romansk stenkyrka som revs 1843. Intill kyrkan står den berömda Rökstenen. Foto R. Axel Unnerbäck 1989, SvK:s arkiv, RAÄ.

Fig. 54. Västra Eneby i södra Östergötland nära Kisa byggdes 1778–80. Den välbevarade interiören pryds av predikstol och altarpuppställning från 1781–84, tillskrivna Jonas Berggren. Den öppna bänkinredningen är från 1912. Foto Albin Dahlström 1994, SvK:s arkiv, RAÄ.

kom tidigt till Östergötland genom herrskapsdonationer. Endast få av dessa tillhör tiden efter 1760. Till Kimstads kyrka skänktes en Taravalmålning i vacker rokokoram redan på 1730-talet. Från 1770-talet slog de gustavianska inredningsidealerna igenom, med tunnvalvda, ljusa kyrkorum och återhållsam dekor koncentrerad till altarpuppställning och predikstol. Upplysningstidens förnuftsbaseerade teologi och liturgi stämde väl med dessa ljusa kyrkorum, predikosalar där ordet framhövs väl så mycket som altartjänsten.

Träinredningens färgsättning övergick från blågrå marmorering till pärlgrått och vitt, med förgyllda ornament. I några fall är den tidstypiska men ovanligare färgställningen svart och guld bevarad (Nykil, Östra Ryd). Väggar och valv är i allmänhet sobert ljusgrå eller vitputsade. Draperimålningar och skenperspektiv på korväggen är ovanliga i de östgötska kyrkorna. Pehr Hörberg målade 1803 en skenperspektivisk fond till altarpredikstolen i Björsätters kyrka, jämte två omgivande tavlor.

Ofta var kyrkkassan tömd efter byggnadsföretaget och det kunde gå flera år efter invigningen då man hade enkla provisorier i väntan på nyförvärv. I kyrkor byggda före 1760 gjordes också en del nyinvesteringar. Framför allt anskaffades nya altartavlor av Pehr Hörberg till en rad kyrkor under perioden 1790–1815. En handfull nya predikstolar tillkom, särskilt före 1800, bl.a. en altarpredikstol till Yxnerum. Orglar beställdes kontinuerligt under perioden, dels till de nybyggda, dels till nio äldre kyrkor.

Linköpings domkyrka fick en nyklassicistisk inredning åren 1812–13, kompletterad med skulpturer av Johan Niclas Byström 1831–32. De stod kvar till 1926. Interiören vitkalkades, något som skedde även i flera mindre kyrkor.

ALTARPRYDNADER

1760- och 70-talens altarpuppställningar utfördes i många kyrkor av Jonas Berggren (1715–1800) från Småland, verksam som både målare och bildhuggare.

Hans tidigaste verk från 1760-talet har rokokokaraktär, de senare gustavianska (fig. 54). Tidigt formades den typiska klassicistiska altaromfattningen med kolonner eller pilastrar med överstycke som återfinns i ett drygt fyrtiotal av de nybyggda kyrkorna under hela perioden. Pehr Hörberg och Olof Tempelman har bägge del i typens utformning och spridning. I några fall växer uppsatsen ut över korväggen med flera fält och kolonner (Sund, Häradshammar, Östra Husby, fig. 55).

Smålänningen Pehr Hörberg (1746–1816), utbildad hos dekorationsmålaren Johan Christian Zschotzscher i Växjö och därefter i några korta perioder vid Konstakademien i Stockholm, flyttade 1788 till Risinge socken i Östergötland och utförde samma år altarmålningen i Kvillinge. Totalt utförde han 54 altartavlor i Östergötland (fig. 57) och 87 i hela landet. Karriären befordrades av både Olof Tempelman och biskop Lindblom, som gynnade honom med uppdrag och rekommendationer. Att han hade meriter från Konstakademien i Stockholm bidrog också till de många beställningarna. Som vi sett ovan kom uppdragen ofta från ståndspersoner, som sedan donerade altartavlan till sin sockenkyrka.

Hörbergs målningar bygger motiviskt ofta på kända förlagor, men han valde även ovanligare ämnen, t.ex. Jesus som lärare. De väldiga dukarna ges stadga av ett fast komponerat scenrum med ståtlig klassisk arkitektur, som knyter an till kyrkorummets inredning, även om målningens dunkla, med tiden också mörknade färgskala bryter av. Hörberg har i många fall själv ritat altartavlornas klassicistiska ramverk och andra inredningsdetaljer, som mycket starkt bidrar till kyrkorummets harmoni och svala elegans. Även altarring och läktarbarriär pryddes ofta med Hörbergs målningar. Hans ytmässigt största figurativa målning är kormålningarna i Östra Husby från 1814 (fig. 55). Bengt Frökenberg (1776–1845), som

Fig. 55. Kyrkan i Östra Husby på Vikbolandet byggdes 1806–09 av Casper Seurling, vars ritningar bearbetades av Olof Tempelman. Anordningen i koret med kolonnomgiven nisch användes här för första gången. Korväggens verkan förstärks av Pehr Hörbergs väldiga målning från 1814. Mittpartiet föreställer Kristi Himmelsfärd. Den omgavs från början av korläktare, som borttogs 1908, då sidopartiernas målningar av K. R. Forslund tillfogades, liksom korfönstrets glasmålning. Även målningarna över dörarna är utförda av Hörberg. År 2002 togs korvalvets målning av Hörberg fram. Foto Albin Dahlström 1994, SvK:s arkiv, RAÄ.

Fig. 56. "Jesus bär sitt kors", laverad teckning 1791 av Pehr Hörberg, skiss för altartavla i Tingstads kyrka. Teckningen är rutindelad för att kunna överföras till duken. Ingår i den stora samling av skisser som skänktes till Konstakademien av Hörberg 1812. Foto Konstakademien.

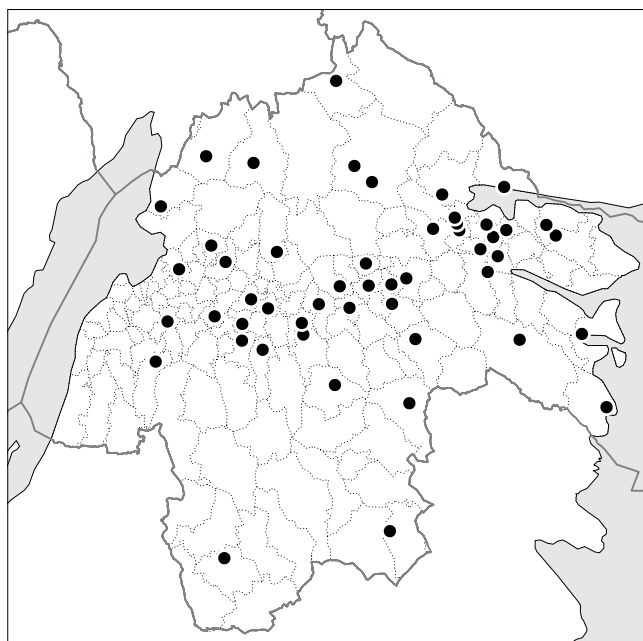

Fig. 57. Kyrkor med altartavlor av Pehr Hörberg (1746–1816). Den helt övervägande delen av Hörbergs stora produktion av altartavlor utfördes för de många nybyggda eller ombyggda kyrkorna i Östergötland. Mellan åren 1788 och 1815 hade den då i Risinge bosatte konstnären uppdrag i 50 av de östgötska kyrkorna. I vissa fall, som i S:t Lars kyrka i Linköping, där korets altarpredikstol flankerades av två stora målningar, pryddes även altarringen och läktarbarriären med figurscener. Sammanställning efter Ullén 1998.

hade målarverkstad i Linköping, imiterade eller kopierade senare Hörbergs målningar i flera kyrkor.

Genom Hörbergs popularitet och produktivitet blev under perioden altartavlor den vanligaste altarprydnaden i Östergötland. Nära 70 altartavlor utförda 1760–1860 har förtecknats (Aldhagen 1969). Det på andra håll så spridda altarkorset förekom sällan. Sådana har funnits i ett tiotal kyrkor, men finns i dag kvar endast i två, Östra Husby och Mogata. Överintendentsämbetet föreslog altarkors i en rad projekt, men församlingarna genomdrev i de flesta fall altartavla. Inte heller altarpredikstolar var vanliga i landskapet; sju exempel är dokumenterade från tiden 1800–21, varav den i Björsäter återstår.

PREDIKSTOLAR

Nyanskaffning av predikstolar till de nybyggda kyrkorna skedde i allmänhet ganska omgående. I drygt femton nya kyrkor har man dock behållit – i några fall återinsatt – en äldre predikstol. I några kyrkor är den nuvarande predikstolen från tiden efter 1860.

Den produktive Jonas Berggren utförde även ett par predikstolar i Östergötland, de första i rokoko med buktande korg, t.ex. Oppeby 1763, senare i stramare gustaviansk stil, t.ex. Västra Eneby 1781 (fig. 54). Ledande predikstolsmakare under en lång följd av år var Carl Fredric Beurling (1755–1853). 17 predikstolar har Inga-Lisa Emitslöf attribuerat till honom, varav 11 i Östergötland. Förnämliga exemplar finns i Gammalkil och i S:t Olai i Norrköping (fig. 59). Beurling både ritade och snidade, men utförde även arbete efter andras ritningar. En skicklig efterföljare var Anders Malmström (1756–1826). De gustavianska predikstolarna har vanligen korg med raka sidor, prydd med emblem och enkla symboler.

Abraham Nyström med söner tillverkade ofta även predikstolar till sina kyrkor (t.ex. Rök). De valde företrädesvis en modell med cylindrisk korg med karakteristisk dekor i låg relief.

ORGLAR OCH ORGELLÄKTARE

Perioden 1750–1850 var en högkonjunktur för orgelbyggandet och verkstäderna i Östergötland var liksom tidigare jämte dem i Stockholm ledande

Fig. 58. Rappestadskyrka mitt på Östgötaslätten ritades och byggdes av Örebrobyggmästaren Erik Fredberg 1800–07. Den hör till de bäst bevarade nyklassicistiska kyrkorna i landet. Orgeln byggdes 1815–16 av Pehr och Jonas Fredric Schiörlin och är en av de största från perioden. Foto Albin Dahlström 1994, SuK:s arkiv, RAÄ.

i landet. Här fanns tidigt ett stort intresse och många välbärgade församlingar som kunde göra dessa kostsamma beställningar. Den verkstad som Jonas Wistenius grundat i Linköping 1738 övertogs 1777 av hans elev Pehr Schiörlin, en av landets mest framstående orgelbyggare, som drev den till sin död 1815. Abraham Hülphers konstaterade 1773 i sin bok om orglar att av de 495 orgelverk han funnit i landet fanns 113 i Linköpings stift, medan ärkestiftet hade 74, Växjö 38 och Skara 12.

Av Jonas Wistenius' ca 70 kända orglar finns endast fem bevarade. I Östergötland har han byggt orgeln i Skällvik 1762 och i Älvestad 1776. Även Schiörlin byggde ett sjuttiotal orglar, varav 14 finns kvar, de förnämsta i Östra Skrukeby 1794, Gammalkil 1806 och Rappestad 1815 (fig. 58). Många orgelfasader byggdes efter ritningar från Överintendentsämbetet, varav flera av Tempelmans hand, t.ex. för kyrkorna i Kärna, Kättilstad och Rystad.

Från 1820-talet var de ledande inom orgelbyggandet Per Zacharias Strand (1707–1844) med kompanjonen och efterträdaren Gustaf Andersson med verkstad i Stockholm. Ett tiotal östgötska orglar kom från deras verkstad.

BÄNKAR

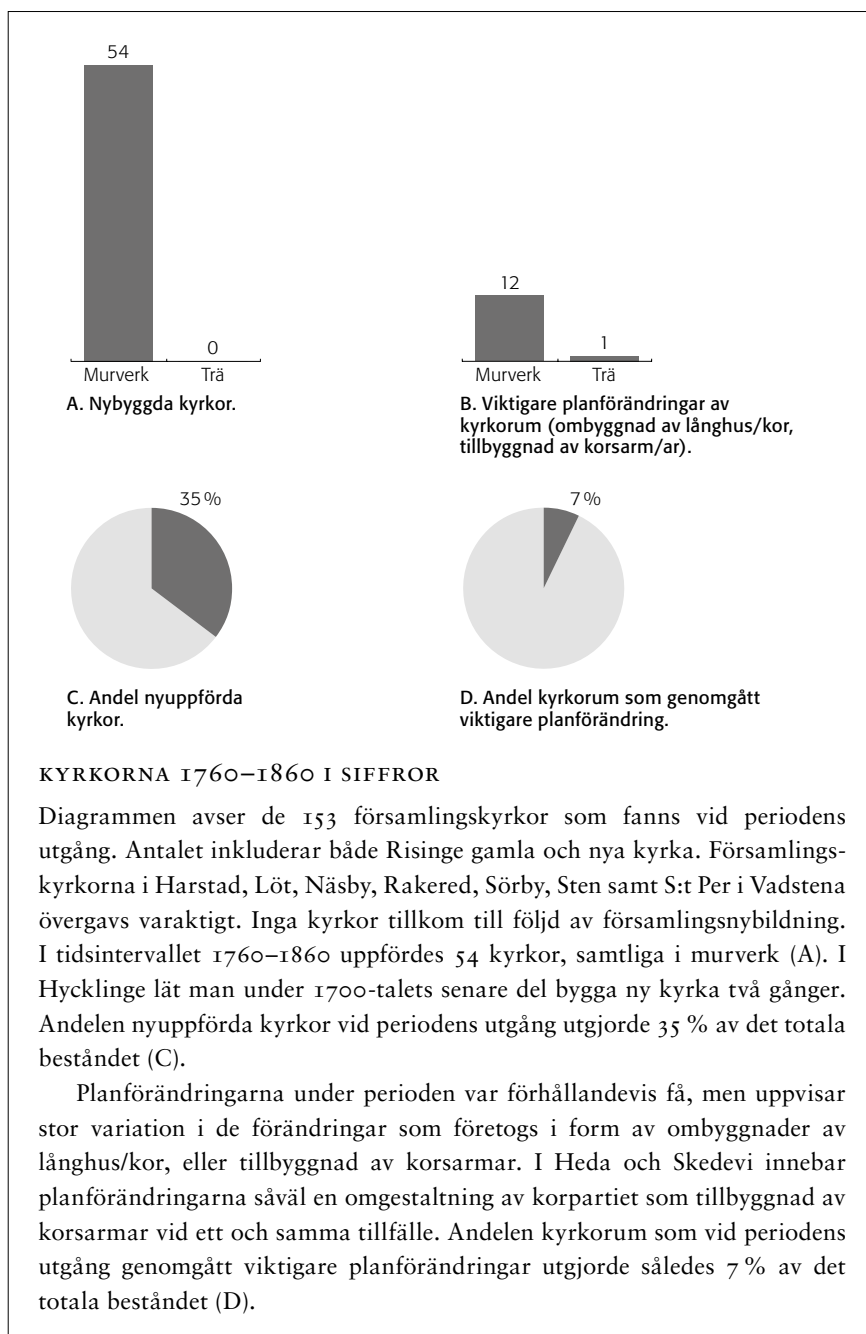
Bänkinredningen är i många fall förändrad i flera etapper; ofta har en ursprunglig sluten bänkinredning återställts efter en period kring sekelskiftet 1900 med öppen. En ovanligt rik bänkinredning med tolv större och mindre kvarter och väggbänkar finns i Norra Vi; den är till större delen bevarad (fig. 11). Även om bänkkvarterens form och bänkskärmar och bänkdörrar i många kyrkor bibehållits har utglesning ofta skett och färgsättningen förändrats.

Avslutande kommentar

Sett i stort hör periodens östgötska kyrkor samman med ett mellansvenskt kulturområde, där Södermanland, Närke och Småland också ingår, och där inflytandet från huvudstaden och Överintendentsämbetet är starkt, särskilt efter 1800. Stilutvecklingen följer utan eftersläpning högreståndskulturens, med stark dominans för gustavianskt och empire, avslutningsvis med några få inslag av nygotik under 1850-talet. Rokokon förmedlades

Fig. 59. I S:t Olai i Norrköping finns en praktfull predikstol från 1800, utförd av Carl Fredric Beurling och ritad av Jacob Wulff vid Överintendentsämbetet. Den nuvarande trappan tillkom vid 1800-talets slut. Foto Albin Dahlström 1994, SuK:s arkiv, RAÄ.

tidigt till Östergötland från hovkulturen i Stockholm i form av donationer från ståndspersoner; de relativt fåtaliga rokokoinslagen hör mestadels till perioden före 1760.

Den stora mängden östgötakyrkor från perioden 1760–1860 hör både kvantitativt och kvalitativt till landets främsta. De imponerar genom den höga hantverkarskunnigheten och den skickliga tillämpningen av klassicistiska regler, som yttrar sig i välavvägd proportionering och ljusföreling. Kyrkorna utstrålar harmoni och värdighet, de är omsorgsfullt och genomtänkt utformade från helhet till minsta detalj. Östgötakyrkorna överraskar sällan genom ovanliga eller originella lösningar, med några undantag: dels de fantasifulla tornspirorna av Petter Frimodig vid periodens början, dels Olof Tempelmans många originella lösningar av planer och tornformer. Speciella för Östergötland är också de många altartavlorna av Pehr Hörberg.

Källor och litteratur

Arkivhandlingar, foton och ritningar om respektive kyrka hämtade ur ATA och Kulturmiljövårdens bebyggelseregister, RAÄ.

Berg Villner, Lena: *Tempelman. Arkitekten Olof Tempelman, 1745–1816*, 1997. Diss.

Cnattingius, Bengt: ”Kyrklig konstodling under nyare tid”, i *Linköpings stift i ord och bild*, 1949.

Mörkfors, Gunnel: *Nyklassicistiska kyrkointeriörer. Utvecklingen i Östergötland 1760–1860*, uppsats i konstvetenskap, Stockholms universitet, 1997.

Mörkfors, Gunnel: ”Nyklassicistiska kyrkorum. Utvecklingen i Östergötland 1760–1860”, i *Östergötland* 1996.

Ullén, Marian: *Pehr Hörberg, kyrkomålaren*, Utställningskatalog, Konstakademien, 1998.

Unnerbäck, Axel: ”Utsikt från Väderstads kyrka”, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 17–18, 1989.

Östergötland behandlas utförligt i del 5 av *Kyrkobyggnader 1760–1860* som är under arbete vid Sveriges Kyrkor. Manuskript av Ingmar Brohed, Lars David Cnattingius, Inga-Lisa Emitslöf, Marian Ullén och Eva Vikström samt katalogtexter av Monica Ebeling och Britt-Inger Johansson har använts för detta kapitel.

Kyrkorna 1860–1950

av Britt-Inger Johansson

Nybyggda och förändrade kyrkor

NYBYGGANDET FÖRE 1890

Det fanns flera anledningar till att nya kyrkor uppfördes i Östergötland 1860–1950, men viktigast var den kraftiga befolkningsökningen i landsförsamlingarna. Bristande ekonomisk bärkraft ledde bara i ett par fall till församlingssammanslagningar, medan långa avstånd till kyrkan orsakade några få församlingsdelningar. Ökad urbanisering, som lett till nya tätorts- eller förortsbildningar, gav upphov till en del nya församlingar men inte i den omfattning man kunnat vänta.

Förnyelsetakten var störst före 1890, då nitton nya kyrkor uppfördes (tab. 5, fig. 60). Tre av nybyggena låg i tätorter och sexton på landet. De flesta av dem följde mönstret från föregående period och ersatte äldre kyrkor, vanligen medeltida, i redan etablerade församlingar. Orlunda – riven 1888 – var den sista medeltida stenkyrkan i Östergötland som fick skatta åt förgängelsen till följd av nybygge. De gamla träkyrkorna i Svinhult och Malexander revs också för att ge plats åt nybyggen i sten 1872 respektive 1881. Bara tre nygrundade församlingar byggde en kyrka som saknade föregångare under dessa tre decennier. Blåvik bildades som ny församling i de södra skogsbygderna på 1880-talet. Valdemarsvik i Ringarums socken fick egen kyrka 1875–77 när handelsplatsen utvecklades till tätort till följd av industrialisering. Matteus kyrka i Norrköping byggdes på 1880-talet till följd av stadens expansion.

NYBYGGANDET EFTER 1890

Efter 1890 byggdes betydligt färre kyrkor (tab. 5). De som uppfördes tillkom med långa mellanrum. På 1890-talet byggdes Hällestad och Krokek samt Boxholms brukskyrka, bekostad av Boxholms bruk och 1926 skänkt till Ekeby församling. Efter sekelskiftet tillkom endast en helt nybyggd församlingskyrka, Norrköpings S:t Johannes. Regna kyrka återuppfördes på 1780-talskyrkans grundmurar efter en förödande brand 1913. Även Hällestad, Krokek och Malexander drabbades av kyrkbränder. Hällestads medeltida kyrka, förändrad och tillbyggd under 1700-talet, brann 1893. Den nya kyrkan uppfördes 1893–95. Krokeks kyrka från 1747 brann 1889 och den nya byggdes 1895–96 på annan plats. I Malexander brann 1881 års kyrka 1929 och återuppfördes året därpå med vissa förändringar. Utöver dessa församlingskyrkor byggdes även tre kapell, Söderköpings brunnskapell, Stolplyckekapellet i Linköping samt Lindö kapell i Norrköping (fig. 62).

Att nybyggandet av kyrkor var så begränsat under 1900-talets första

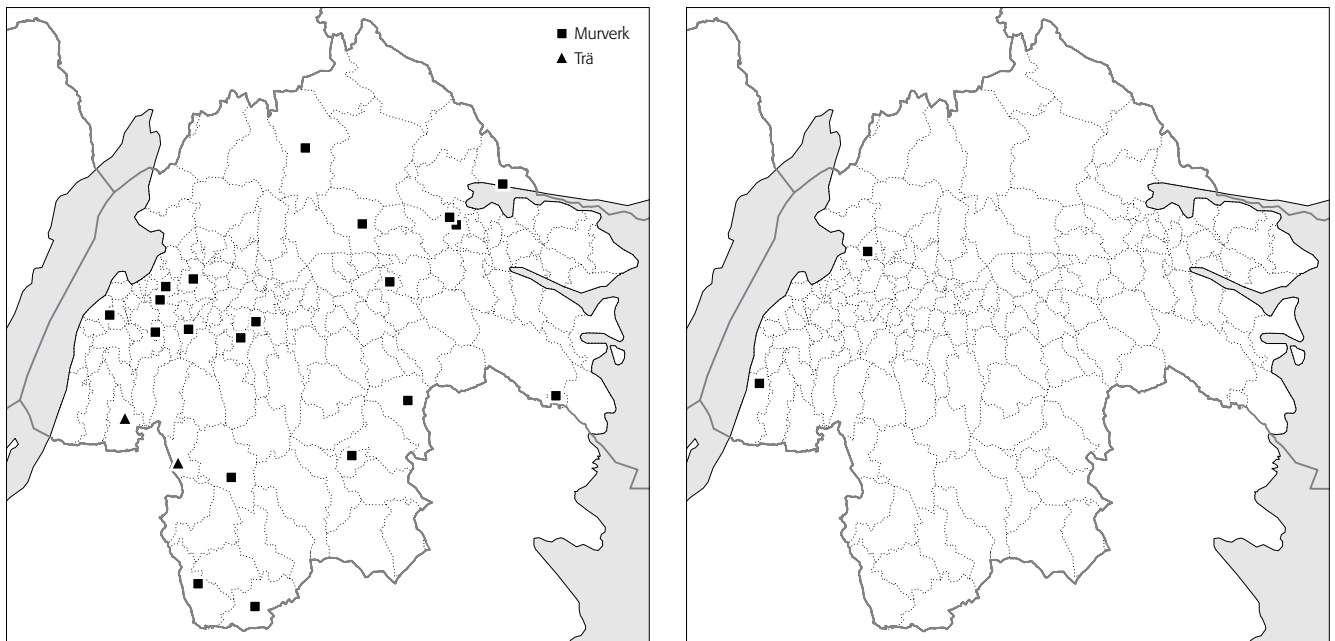

Fig. 60. Kyrkor uppförda under perioden 1860–1950.

Fig. 61. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860–1950, bägge i murverk.

hälft är inte unikt för Östergötland. En nedgång kan ses också i andra landskap och hänger samman med den allmänna samhällsutvecklingen och ökande sekulariseringen. Under de båda världskrigen uppstod brist på arbetskraft och material. I städerna fanns sedan tidigare ett flertal stora kyrkor, som länge räckte till för stadsborna. Invånarna i de nya stadsdelarna var i hög utsträckning arbetare med låga inkomster, som inte kunde erbjuda ett bärkraftigt ekonomiskt underlag för nya församlingsbildningar.

Växlingen från stark landsortsutveckling till begynnande tätortsdominans i kyrkobygandet är tydlig, trots det låga antalet nybyggen. Anledningen är urbaniseringen i industrialismens spår. Inte oväntat tillkom flest nya kyrkor i Norrköping med dess snabba ekonomiska expansion. Det kom att dröja innan motsvarande utveckling inträffade i Linköping, som behöll sin karaktär av mindre köpstad fram till 1950-talet. När högskolan inrättades och större industrier som Saab förlades till Linköping expanderade staden snabbt och anmärkningsvärt många nya kyrkobyggen genomfördes från 1960-talet och framåt.

FÖRSAMLINGSINDELNING

Få förändringar ägde rum i landsbygdens församlingsindelning under perioden 1860–1950. Varv och Styra församlingar byggde ny gemensam kyrka 1862, liksom Högby och Västra Skrukeby 1870–71. De förra förblev under hela perioden territoriellt och ekonomiskt sett separata enheter, medan de senare valde att gå samman 1890. De enda nybildade landsförsamlingarna var Blåvik, som bröts ut ur Ekeby och Torpa församlingar 1880, och Valdemarsvik som 1919 bröts ut ur Ringarum. Den enda nya stadsförsamlingen blev Norrköpings Matteus som avknoppades från S:t Olai 1885 med uppgift att sörja för själavården i de norra stadsdelarna. Därutöver byggdes också nya kyrkor i de industriellt präglade mindre tätorterna Valdemarsvik och Boxholm.

I Norrköping flyttade man ut S:t Johannes kyrka från centrum till en ny stadsdel 1905–06, medan den gamla kyrkobyggnaden med centralt läge vid nuvarande Drottninggatan såldes till staden. Från början avsåg man att riva den, men när rivningsförslaget stötte på motstånd omvandlades kyrkobyggnaden till offentlig hörsal i stället. Den nuvarande S:t Johannes kyrka

Tab. 5. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1860–1950, i kronologisk ordning. Förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 76.

Varv	Nybyggnad	1860–61	Murverk
Sjögestad	Nybyggnad	1860–62	Murverk
Trehörna	Nybyggnad	1861–62	Trä
Gistad	Nybyggnad	1863–64	Murverk
Hägerstads nya	Nybyggnad	1864–66	Murverk
Vånga	Nybyggnad	1864–66	Murverk
Källstad	Nybyggnad	1865	Murverk
Högby	Nybyggnad	1871	Murverk
Blåvik	Nybyggnad	1872–73	Trä
Svinhult	Nybyggnad	1872–76	Murverk
Valdemarsvik	Nybyggnad	1875–77	Murverk
Malexander	Nybyggnad	1878–81	Murverk
Västra Ryd	Nybyggnad	1880–82	Murverk
Åtvids stora	Nybyggnad	1880–84	Murverk
Fivelstad	Nybyggnad	1882–83	Murverk
Östra Tollstad	Nybyggnad	1885–86	Murverk
Appuna	Nybyggnad	1887	Murverk
Norrköping, Matteus	Nybyggnad	1887–92	Murverk
Orlunda	Nybyggnad	1888–90	Murverk
Ödeshög	Omb. av långhus/kor	1889	Murverk
Hällestad	Nybyggnad	1893–95	Murverk
Krokek	Nybyggnad	1895–96	Murverk
Vinnerstad	Omb. av långhus/kor	1897	Murverk
Norrköping, S:t Johannes	Nybyggnad	1906	Murverk

byggdes någon kilometer söder om det gamla läget. Därigenom förlades den centralt inom den växande församlingen i stadens södra delar.

Redan 1862 fattades ett lokalt principbeslut om att Norrköping skulle bestå av tre territoriella församlingar: Hedvig, S:t Olai och Norra församlingen, sedermera Matteus. S:t Johannes var annexkyrka till S:t Olai till år 1879. Missväxtår och svag stadsutveckling gjorde att planerna för Norra församlingen lades på is. Det kom sedan att dröja till 1885 innan den i realiteten började fungera självständigt och ännu något längre innan Matteus kyrka byggdes. Hedvigs församling bestod från 1660-talet fram till 1862 av stadens tyskspråkiga befolkning och var inte territoriell. Det var däremot S:t Olai alltsedan den grundades. Med sina två innerstadskyrkor, Hedvig och S:t Olai, och med utkantskyrkorna Matteus och S:t Johannes klarade den växande industristaden att sörja för behovet av gudstjänstlokaler.

BEGRAVNINGSKAPELL OCH ANDRA KAPELL

Brukssamhällenas och brunnsorternas storhetstid var snart förbi, men ett kapell i den traditionen tillkom 1898 vid Söderköpings brunnsshotell, ritat av arkitekten Werner Norrthun, Norrköping. Efter en varsam upprustning på 1960-talet tjänstgör det ännu som omtyckt bröllopskyrka.

Nya kyrkliga byggnadstyper uppstod under 1800-talets senare hälft, begravningskapell och krematorier. Flera sådana byggdes i Östergötland, när nya begravningsplatser anlades i tätorternas utkanter. Torben Gruts begravningskapell från tidigt 1900-tal på Norra kyrkogården i Norrköping förtjänar att lyftas fram – dess säregna form påminner om en bikupa. Det funktionalistiskt utformade krematoriet i Norrköping uppfördes 1938 efter ritningar av Kurt von Schmalensee, stadsarkitekt i Norrköping. I byggnaden ingår ett större och ett mindre kapell för själva begravningsakten.

På 1890-talet uppstod en småkyrkorörelse i Stockholm under inspiration

från Danmark. Den hade länge ringa inflytande utanför Stockholmstrakten. I Östergötland kan nog bara Stolplyckekapellet, ritat av Lars Murgård 1930, sägas vara ett exempel. Det är en enkel vitputsad byggnad med sadeltak och graciös takryttare på gaveln. En annan företeelse var den s.k. församlingshemsrörelsen, där Lindö församlingscentrum med en anspråkslös kyrksal från 1935–36, ritat av Kurt von Schmalensee, är en representant.

FÖRÄNDRINGAR AV ÄLDRE KYRKOR

Få kyrkor utvidgades eller fick tillbyggnader i Östergötland under perioden 1860–1950. Det är bara i Vinnerstad som utbyggnaden var till för att ge gudstjänstdeltagarna mer utrymme; däremot finns exempel på att sekundärutrymmen som inte tidigare funnits tillfogats eller att äldre byggnadsdelar ersatts med nya. I Ödeshög tillbyggde Ferdinand Boberg 1889 ett halvrunt kor i väster och gjorde det gamla koret i öster till vapenhus (fig. 70–71). Vanligast var att kyrkor som saknat torn fick ett nytt tillbyggt, t.ex. i Valdemarsvik och Yxnerum. Nästan alla tornbyggen genomfördes efter 1900, enda undantaget är 1700-talskyrkan i Sya som fick torn och sakristia 1863. I flera fall byggdes murade vapenhus, som för det mesta ersatte ett äldre i trä, exempelvis i Asby och Kullerstad. Nya sakristior tillkom också i Järstad och Torpa.

Utöver dessa finns också en handfull byggnadsförändringar av annat slag. Askeby f.d. klosterkyrka ansågs för stor. Därför revs den norra korsarmen tillsammans med en del smärre utbyggnader 1876–77. Samtidigt förminskades långhuset genom att västra delen avskärmades till sockenmagasin. Ekeby kyrkas kor byggdes om och förhöjdes 1894–95 samt försågs med takryttare.

Kyrkobyggandets aktörer

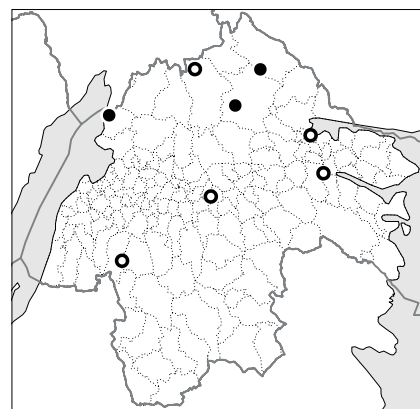
BYGGHERRAR

Patronatssystemet spelade en mycket liten roll i Östergötland under den här perioden. Bara tre av de nybyggda kyrkorna lydde under *jus patronatus* fram till dess systemet avskaffades 1921. Det var Trehörna, Blåvik och Åtvid. Ändå byggdes de till stor del av församlingarna själva med egna fonderade medel. Störst inflytande över kyrkbygget hade baron Axel Adelsvärd i Åtvidaberg, som utan ersättning åtog sig entreprenörskapet. Herrskapen i de andra patronatsförsamlingarna tycks däremot inte ha lagt sig i utformningen av sina kyrkor.

I bruksorten Boxholm avsatte bolaget och en av delägarna vinstmedel till en byggnadsfond 1890, trots att de inte var skyldiga att sörja för arbetarnas andliga välfärd. Inte heller begärde man patronatsrätt när kyrkan väl var byggd. Patronatsrätt eller ej, fanns det en godsägare eller betydande industriman i bygden kunde denne självfallet påverka beslutsfattandet på ett mycket långtgående sätt om han så önskade.

De flesta församlingar tycks ändå själva ha tagit initiativ till nytt kyrkbygge. Vanligen byggdes ny kyrka först efter anmodan från stiftsledningen. Det kunde ta tid att enas om ett genomförande av beslutet, eftersom de emotionella banden till äldre kyrkor var starka. Här och var förekom mer eller mindre hårt motstånd mot tanken att riva ”fädernas” kyrka. I de flesta fall lät man sig dock övertygas av de argument som biskopen framförde. Vanligast var att han hänvisade till den svåra trängseln i de små medeltidskyrkorna.

Församlingsborna hade inte sällan tydliga önskemål om den nya kyrkans blivande utseende. Ofta tycks man ha sneglat mot närliggande samtida kyrkobyggen för inspiration. Som modell för Trehörna nya kyrka 1861–62

● KAPELL UPPFÖRDA FÖRE 1860:

Risinge	<i>Finspångs slottskap.</i>	1742
Västra Ny	<i>Medevi brunnskap.</i>	1771
Skedevi	<i>Rejmyre brukskap.</i>	1837–43

● KAPELL UPPFÖRDA 1860–1950:

Hällestad	<i>Folkströms kapell</i>	1865
Ekeby	<i>Boxholms kyrka</i>	1896–97
Söderköping	<i>Brunnskapellet</i>	1898
Linköpings domkyrko	<i>Stolplyckekapellet</i>	1930
Norrköpings Hedvig	<i>Lindö kapell</i>	1935–36

Fig. 62. Bevarade kapell uppförda under perioderna 1760–1860 och 1860–1950, med 1950 års församlingstillhörighet. Boxholms kyrka var brukskapell till dess den 1926 skänktes till Ekeby församling.

Fig. 63. Orlunda kyrka, exteriör. Kyrkan som ligger mellan Vadstena och Skänninge hade en romansk föregångare, som revs på 1880-talet. Den nya kyrkan är ritad av Carl Möller och uppfördes 1888–90 i ljus putsad kalksten. Det är en centralkyrka som har grekisk korsplan och en hög takryttare över korsmitten. Både det yttre och det inre präglas av nygotik. Foto Rolf Hintze 1985, ATA.

föreslog församlingens kyrkan i grannförsamlingen Linderås i Småland. I det fallet förelåg ett personsamband, en tidigare kyrkoherde i Trehörna hade utnämnts till kyrkoherde i Linderås ett par decennier tidigare. Det finns också likheter, främst i snickeriinredningen, mellan de två kyrkorna.

I Västra Ryd angav församlingen till en början kyrkorna i Almesåkra i Jönköpings län och Västra Ed i Kalmar län som lämpliga förebilder. Flera ritningsförslag från Överintendentsämbetet ogillades av församlingensborna. Under diskussionernas gång fann man en ny förebild i den mer närliggande Högby kyrka, ritad 1860 av Albert Törnqvist. Västra Ryd byggdes 1880–82 efter närmast identiska ritningar, men gjordes något större än Högby och blev treskeppig.

Orlunda församling hade intresserat sig för Emil Langlets centralkyrka i Beateberg i Västergötland, efter att ha förkastat flera långkyrkoförslag. Langlet lämnade ett förslag som gillades av församlingen, men underkändes av Överintendentsämbetet, som notoriskt motarbetade Langlets centralkyrkoförslag. I stället ritade ämbetets arkitekt Carl Möller ett eget projekt till nygotisk centralkyrka, som församlingen till sist måste acceptera. Kyrkan stod färdig 1890 (fig. 63, 65). Dess kyrkorum betonar längdaxeln mer än Langlets centralkyrkor.

Fig. 64. Gistads kyrka, exteriör från väster. Kyrkan ligger öster om Linköping i Östergötlands odlingsbygd. Den ersatte en medeltida kyrka och ritades 1854 av Albert Törnqvist men uppfördes först tio år senare. Typiskt för tiden är att kvardröjande nyklassicistiska former kombineras med nygotiska inslag. Foto Jakob Lindblad 1998, SvK:s arkiv, RAÄ.

Ekonomiska överväganden var av stor vikt för församlingarna. Kyrkan skulle vara prydlig, billig och väl tjäna sitt ändamål. I första hand ville man ha en fungerande predikolokal. Stor vikt fästes vid att kyrkobesökarna skulle kunna höra och se bra. Församlingarna var sällan djärva. Mest nöjd blev beställaren om arkitekten föreslog en igenkännbar och väl beprövad arkitektonisk gestaltning.

ARKITEKTER OCH BYGGMÄSTARE

Stiftsbyggmästarorganisationen hade spelat ut sin roll vid mitten av 1800-talet. Nästan alla kyrkor ritades nu av Stockholmsbaserade arkitekter, i allmänhet med anknytning till Överintendentsämbetet.

Bara två arkitekter har ritat fler än en kyrka i Östergötland, Albert Törnqvist och Gustaf Petterson. Törnqvist ritade Gistad (fig. 64–65), Högby, Västra Ryd och Fivelstad. Han gjorde också det första förslaget till kyrka för Matteus församling i Norrköping på 1860-talet, men eftersom församlingen inte var nöjd med det blev det aldrig utfört. Törnqvists kyrkor uppvisar för tiden moderna dekorativa drag, men anknyter också till den

omedelbart föregående periodens former. Detta kan ha varit en orsak till att han blev så pass flitigt anlita. Gustaf Petterson ritade såväl Hällestad som Boxholms kyrka. Flera välbekanta namn återfinns annars bland kyrkoarkitekterna:

Per Ulrik Stenhammar (Varv 1860–61), Edvard von Rothstein (Sjögestad 1860–62), Fredrik Wilhelm Scholander (Vånga 1864–66), Carl Gustaf Blom Carlsson (Hägerstad 1864–66), Ernst Jacobsson (Malexander 1878–81), Adolf Emil Melander (Åtvids stora 1880–84, fig. 66), Fredrik Reinhold Ekberg (Östra Tollstad 1885–86), Helgo Zettervall (Norrköpings Matteus 1887–92), Carl Möller (Orlunda 1888–90), Fritz Eckert (Krokek 1895–96), Karl Flodin, stadsarkitekt i Norrköping (Norrköpings S:t Johannes 1904–06 samt Valdemarsviks kyrktorn 1905–06), Lars Murgård (Stolplyckekapellet 1930) och Kurt von Schmalensee (Lindö kapell, Norrköping). Schmalensee var stadsarkitekt i Norrköping 1929–61.

Om man därtill listade alla arkitekter som någon gång upprättat utförda förslag till ny kyrka eller kapell i Östergötland under 1800-talet skulle förteckningen bli ännu längre.

Det finns flera exempel på att valet av arkitekt styrts av någon socialt betydande person i bygden med kontakter i Stockholm. När Vånga församling skulle bygga nytt föredrog församlingen den regionale byggmästaren Jonas Jonsson. Greve Carl Erik Spens på Grensholm ansåg att man i stället skulle vända sig till en mer känd yrkesman för att få en stiligare kyrka. Hans åsikt kom att råda och Fredrik Wilhelm Scholander fick uppdraget.

Man kan förutsätta att många församlingar på vanligt sätt först beställde förslagsritningar till ny kyrka hos en lokal byggmästare. Därefter skickades förslaget in till Överintendentsämbetet, där någon av arkitekterna vid behov omarbetade ritningen. Denne har mestadels sedan ansetts som huvudarkitekt, även i de fall ändringarna varit obetydliga.

Byggmästarna har sällan självständigt uppfört kyrkor under den här perioden. I Valdemarsvik var dock byggmästaren E. Schütz av allt att döma ensam ansvarig för kyrkan, byggd på 1870-talet, liksom Gustaf Adolf Engstrand från Boxholms bruk för uppförandet av Blåviks kyrka. En byggmästare med efternamnet Stridsberg har stått för Källstads kyrka. Jonas Granqvist uppförde på 1860-talet Hägerstads nya kyrka efter Överintendentsämbetets Carl Gustaf Blom Carlssons ritningar. Det lyckade resultatet gjorde att Svinhults församling vände sig direkt till Granqvist som uppförde en snarlik kyrka också där.

De icke arkitekturritade kyrkorna ligger vanligen i periferin, i skogsbygden eller vid kusten. Den ende bytimmermannen som är känd var soldaten Carl Fröjd i Brickarp, som fick förtroendet att utforma Trehörna nya kyrka, som ersatte en äldre träkyrka från 1600-talet.

Av de byggmästare som förverkligat arkitekters ritningar bör P. A. Hallander från Varola i Västergötland nämnas. Han hade entreprenaderna på kyrkorna i Fivelstad, Orlanda och Boxholm. I övrigt har de olika byggmästare som omnämns bara ansvarat för enstaka kyrkor. Abraham Nyström, som hörde till den föregående periodens flitigaste kyrkobyggmästare, hade två söner, August och Johan Robert, som övertog faderns rörelse. De ansvarade dock bara för en entreprenad, Högby kyrka. Troligen innebar deras många herrgårdsbyggen – ett sextiotal efter 1860 – och deras medverkan vid Linköpings domkyrkas restaurering under ett flertal decennier att de helt enkelt inte hade tid för kyrkobyggen.

Hur stort inflytande byggmästarna hade på själva uppförandet varierade från fall till fall, men ritningsavvikelse var inte ovanliga. Jonas

Granqvist utförde exempelvis aldrig Blom Carlssons tornsadeltak med fyra hörntorn i Hägerstad, utan krönte tornet med en mer traditionell lanternin med låg spira i stället.

Kyrkornas utformning

BYGGNADSMATERIAL

Av alla de kyrkor som byggdes i Östergötland 1860–1950 var bara två av trä. Trehörna (1861–62) är timrad med yttre vitmålad panel. Blåvik (1872–73) är också timrad, men med reveterad, vitputsad exteriör. Materialet till trots är formspråket stenkyrkans i båda fallen. Övriga nybyggda kyrkor uppfördes antingen av fältsten eller tegel. Förbudet från 1776 att bygga i trä utan kunglig dispens gällde till 1857. Före 1880-talet var vitputsade fältstensskyrkor det vanliga.

De första kyrkor i landskapet som inte putsades vid uppförandet var Åtvids stora kyrka (1880–84) och Matteus i Norrköping (1887–92). Det är knappast en tillfällighet att denna nyhet introducerades på industriorter. Byggnadskommittéernas ledamöter på de större orterna tillhörde vanligen medel- eller överklassen. De kan antas ha varit väl informerade om nya trender och redo att följa dem. Som vi redan sett hade brukspatron i Åtvidaberg ett avgörande inflytande över kyrkbygget, och i Norrköping bestod byggnadskommittén av medlemmar i den högre societeten. Även ute i landsbygdssocknarna övergick man alltmer från att hämta material från socknen till beställningar från stenbrott och sågverk.

Flera kyrkor byggdes av blandat material från 1880-talet och framåt. I de fall det fanns någon användbar stenart i närheten av byggplatsen tillgrip man gärna den, annars användes mest tegel. I Åtvids stora kyrka utgör en lokal blåsvart skiffer kallad Bäckfallssten väggmaterial, medan strävpelare, hörnpelare, omfattningar och andra dekorativa detaljer utförts i tegel. Orlunda kyrkas fasader är av kalksten som vitputsats, men också här accentuerar tegel vissa detaljer som fönsterbågar m.m. (fig. 63). Helt i natursten och oputsad byggdes S:t Johannes i Norrköping. Ett intressant särfall är Boxholms kyrka (1895–97) som byggdes av formgjutet slaggtegel från ortens bruk i stället för lertegel. Matteus kyrka i Norrköping samt kyrkorna i Hällestad och Krokek byggdes däremot av rött lertegel kompletterat med kalksten som accentuerar omfattningar etc. Det blev nu vanligt att använda avvikande material dekorativt för att lyfta fram vissa byggnadsdetaljer; i naturstenskyrkorna får teglet den rollen och i tegelkyrkorna kalkstenen.

PLANFORMER OCH UTRYMMENAS DISPONERING

Med få undantag byggdes långhuskyrkor med eller utan markerat kor i Östergötland under tiden före 1890 (fig. 65). De knyter an till den äldre traditionen. Därefter blir mer varierade planformer brukliga.

Undantagen från långhusplanen är Vånga (1864–66), Hällestad (1893–95) och S:t Johannes i Norrköping (1904–06), som har latinsk korsplan. Matteus i Norrköping (1887–92) har mycket korta tvärramar. Hällestads plan är av mer ovanligt slag eftersom korsarmarna stegvis avtrappats mot korpartiet. Orlunda kyrka (1888–90, fig. 63, 65) är unik i landskapet med sin centralplan i form av ett grekiskt kors, med en tresidig sakristieutbyggnad bakom alturväggen i den östra korsarmen. Boxholms kyrka (1895–97) har bara en tvärrarm, som finns på långhusets vänstra sida nedanför koret. Utrymmet var menat som ett avskilt dopkapell. Västra Ryd (1880–82) är treskeppig; tredingstaket bärs upp av smala järnpelare. Landskapets andra treskeppiga kyrka är Matteus i Norrköping (1887–92).

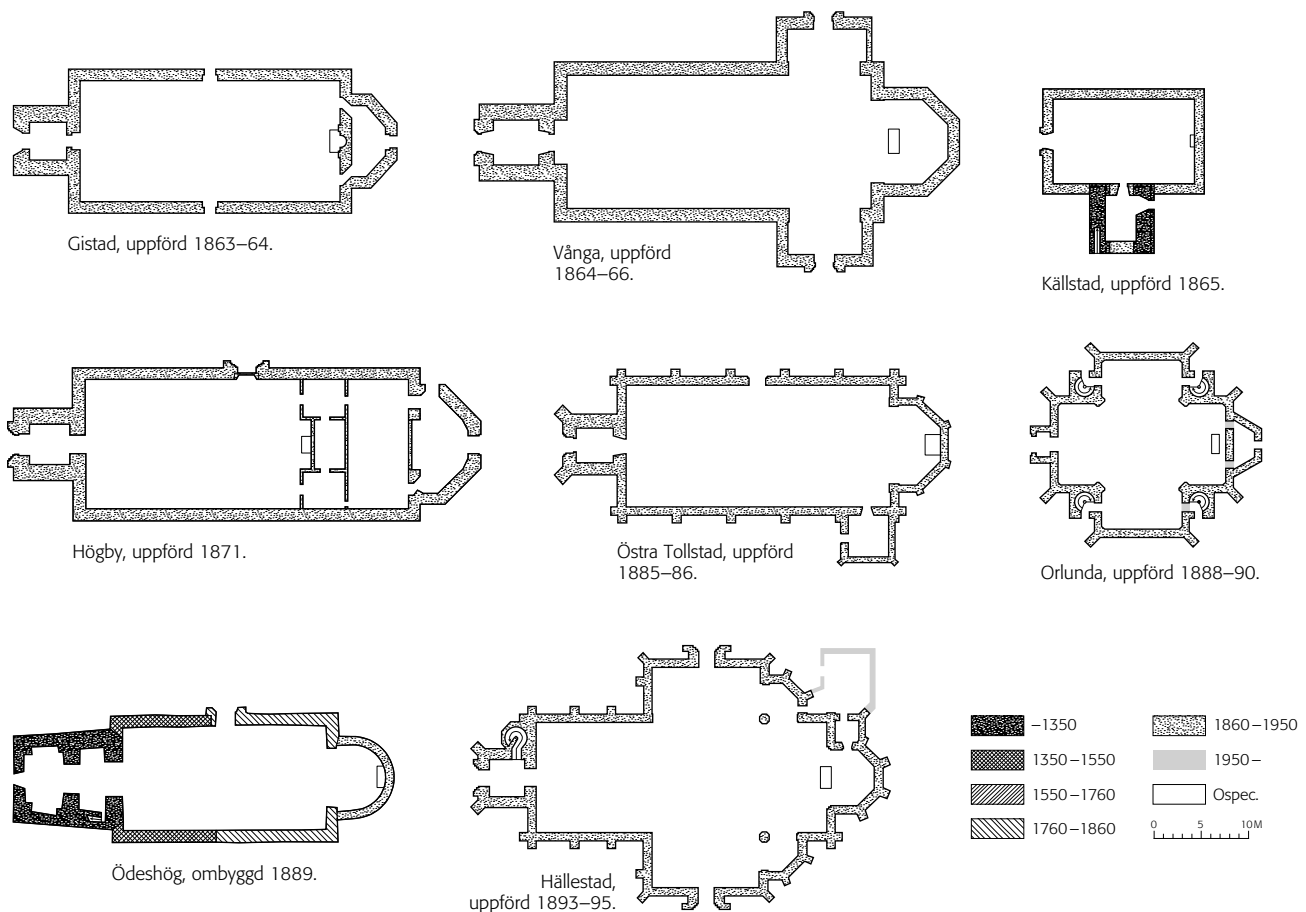

Fig. 65. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1860–1950 återgivna i skala 1:800.

Flertalet av kyrkoplanerna från 1860–80 består av ett rektangulärt långhus med torn vid ena gaveln och en tre- eller femsidig, smalare, utskjutande byggnadsdel för kor och eventuellt sakristia vid den andra. De få kyrkor som inte har korutbyggnad har i stället varit rakslutna, som t.ex. Blåvik. Något särskilt vapenhus brukade inte byggas utan tornets bottenvåning skulle tjänstgöra som entré.

Sakristian förlades normalt till en utbyggnad bakom altarväggen. Denna vägg var till en början ofta murad från golv till tak, raksluten och bärande, ibland försedd med en grund nisch. En nyhet som introducerades i de nybyggda kyrkorna vid 1800-talets mitt är att korparti och bakomliggande sakristia inte skildes åt av en mur, utan av en manshög rikt dekorerad skärmvägg av trä. Den bakomliggande sakristian hade då ofta en lägre golvnivå än altarplatsen. Dessa skärmväggar som balkade av sakristian har inte sällan i senare tid tagits bort. Utbyggnaden har då kunnat införlivas med koret, medan sakristian flyttats till annat utrymme. Så skedde t.ex. i Hägerstads nya kyrka 1930.

I Vånga kyrka 1864–66 (fig. 65) uppträder flera nyheter som togs upp i andra nybyggen först på 1880-talet. Kor- och sakristiutbyggnaden gjordes större än tidigare och fick fönster i samtliga fem väggar, elegant utformade och synliga för kyrkobesökarna ovan skärmväggen. Därmed var första steget taget mot det karakteristiska nygotiska femsidiga östpartiet. Altartjänstens betydelse framhävdes genom att korgolvet gjordes betydligt högre än långhusets.

I Åtvids stora kyrka (1880–84) förlängdes också korutbyggnaden, så att den femsidiga formen klart framträder (fig. 66). Mellan 1890 och 1910 blev denna utformning allena rådande vid nybyggen.

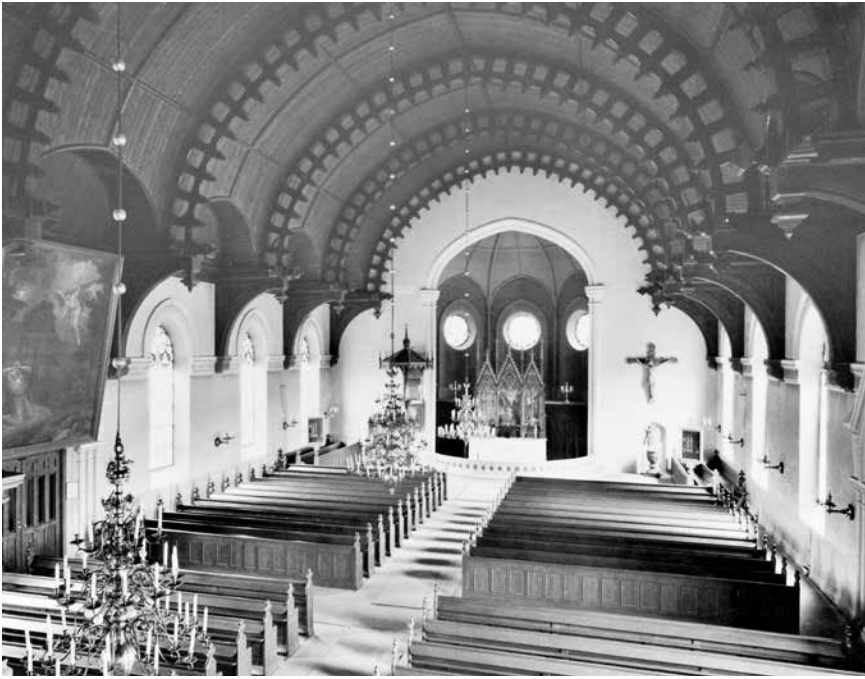

Fig. 66. Åtvids stora kyrka, interiör mot koret. I Åtvids socken i södra Östergötlands skogsbygd byggdes en ny kyrka 1880–85 efter ritningar av Adolf Emil Melander. Kyrkan är ett välbevarat exempel på nygotik med tydlig påverkan från England. Karakteristiskt i kyrkorummet är det mäktiga trävalvet med sina konsolburna bågar, samt altaruppsats, predikstol, orgel och dopfunt, som ritades vid Överintendentsämbetet av Gustaf Petterson. I altartriptyken insattes 1931 nya målningar utförda av Carin Adelswärd, en släkting till patronus på Adelsnäs. Foto Nils Lagergren 1957, ATA.

EXTERIÖRER

Hela perioden präglas av en historieromantisk arkitektursyn. Introduktionen av nygotiken skedde i två etapper i Östergötland. Under åren 1860–80 anknöt planformer och interiörer ännu till klassicismen, medan fasaddekoren mycket väl kunde vara medeltidsinspirerad. Gistads kyrka av Albert Törnqvist är ett gott exempel på denna blandstil (fig. 64). Under en övergångsperiod samsas sådana blandstilskyrkor med kyrkor som präglas av stringent katedralgotik av internationellt snitt. Från 1880-talet och framåt sekelskiftet blir denna internationella nygotik alltmer dominant. Sju kyrkor hör till denna grupp. Bara en ligger i lantlig miljö, Orlunda (fig. 63), medan de övriga byggts i tätorter. Variationsrikedomen i formspråk och planlösningar är betydligt större i dessa kyrkor än i de äldre.

Under 1860–80-talen är det framför allt exteriörerna som uppvisar en ny dekorativ rikedom. Fasadutsmyckningen är för det mesta koncentrerad till takfotsfriser, fönsterprofileringar, lisener och portalomfattningar. Den vanligaste utsmyckningen är dekorativa friser eller gesimser som placeras under takfoten på långhus och torn. De kan vara rundbågiga, sicksackformade eller bestå av konsoler. Därutöver förekommer i enstaka fall kraftiga hörnsträvpelare eller tunnare hörnlisener som fasadlivande element. Efter 1890 är katedralgotikens kännetecken som strävpelare, spetsbågar, blindingar och profileringar återkommande inslag.

Rundbågiga fönster dominerade länge och släppte in generöst med ljus i kyrkorummen. Vånga kyrka avviker med sina parställda smala rundbågsfönster. Spetsbågiga fönsterformer förekommer men är sällsynta i de vitputsade stenkyrkorna. De återfinns bara i kyrkorna i Hägerstad, Svinhult, Östra Tollstad och Orlunda, men är i gengäld typiska för de senare opputsade kyrkorna. Rundfönster är vanliga i tornen, men förekommer också på andra platser i kyrkan. Tornens ljudgluggar följer fönsterformerna och är merendels dubbelkopplade samt rikt dekorativt utformade. Det är inte ovanligt att kyrkor med rundbågiga fönster och dörröppningar har spetsbågiga vimperger över portalerna. Ibland har portalerna också små inramande toueller, som i Sjögestad, där tornportalen är ovanligt rikt utformad. Såväl rund- som spetsbågiga dörröppningar är i vissa fall

profilerade. På 1880-talet började yttre vindfång gestaltade som portiker förekomma, exempelvis i Västra Ryd och Orlunda.

Tornavslutningarna varierar betydligt under den här perioden. De tar upp spetsbågsmotiv och har i de fallen trekantsgavlar åt alla fyra väderstrecken. Lagbestämmelsen som föreskrev huvar som tornkrön avskaffades 1857. I Östergötland var man snar att tillämpa detta och tornen kröntes ofta med spiror efter 1860. Till en början var spirorna låga, kanske för att det dröjde innan byggmästarna tekniskt behärskade formen igen. Ibland vilar spiran på en lanternin, som t.ex. i Gistad (fig. 64). Med tiden blev man allt djärvare och de nya spirorna allt högre. Spiran på Åtvids stora kyrka är anmärkningsvärd i det att den är murad, annars har tornspirorna vanligen en plåtklädd träkonstruktion.

INTERIÖRER

Kyrkorummen fick länge behålla det tidiga 1800-talets vilande proportionering. Förändringen mot starkare betoning av vertikalitet i kyrkorummet gick steg för steg. Nya innertaksformer introducerades och kyrkorummen blev smalare och längre än förut. Murade valv var en sällsynthet nygotiken till trots, i stället var det trä som fortfor att vara det viktigaste materialet för innertaken. Under senare delen av perioden förekom det att långhuset fick innertak av trä, medan kor och sakristiutbyggnad försågs med murade valv, något som förordades av Överintendentsämbetet. Ett exempel är Norrköpings S:t Johannes. Vanligast var ändå hjälmvalv av trä över koret.

Tredingstak av trä blev vanliga i långhuset, till skillnad från föregående period då tunnvalv var det brukliga. Tredingstaket kunde vara slätputsat eller ha antydd eller synlig takstol. Som exempel kan nämnas Sjögestad och Varv. Andra modeller förekom dock. Hägerstads och Svinhults kyrkor har kölbågsformade valv. Båda kyrkorna hade uppförts av den regionale byggmästaren Jonas Granqvist, med Carl Gustaf Blom Carlsson som arkitekt för Hägerstad. Spetsbågiga valv hör till tiden efter 1890 och återfinns bara i Krokek, Boxholm och S:t Johannes i Norrköping.

Efter 1880-talets mitt inleddes ett större experimenterande med inner-taksformer, parallellt med att tredingstaket fortlevde. Det tycks som om arkitekterna sökte överträffa varandra i uppfinningsrikedom. Åtvids stora kyrka har ett ovanligt tunnvalv, med ett bågmotiv som påminner om hjul med ekrar, burna av kraftiga snidade sidokonsoler (fig. 66). I Hällestad har arkitekten skapat märkliga ribbade, korsande trätunnvalv som spänner över kyrkans kor och främre delen av långhuset. Orlunda har stjärnvalv i korsmitten och kryssvalv i korsarmarna.

Väggdekor blev vanligt efter 1880, ibland också i kyrkor som dessförinnan varit vitputsade – t.ex. dekorerade Allan Norblad Vånga kyrka 1908. I Appuna kyrka utförde Ludvig Frid 1898 muralmaleriet. I långhuset dekorerades ribborna med geometriska motiv medan korets hjälmvalv försågs med figurmåleri (fig. 67–68). Denna målade utsmyckning är tveklöst både den rikaste och elegantaste från tiden som bevarats i Östergötland. Orlunda kyrkas valvdekor hade Agi Lindegrens dekor i Johannes kyrka i Stockholm som förebild. Lindegren utformade under Helgo Zettervalls överinseende dekormaleriet i Matteus kyrka i Norrköping.

Endast en del av detta måleri är bevarat. Vånga brann och interiören förstördes. I Matteus och Orlunda kyrkor avlägsnades målningarna delvis under 1900-talet. Dessa och andra murala utsmyckningar som kyrkorna i Östergötland en gång uppvisade och som till stor del avlägsnats kan karakteriseras som ytterst märkliga.

Åtvids stora kyrka har också en ovanlig och väl bevarad inre utsmyck-

Fig. 67. Appuna kyrka, interiör mot koret. Kyrkan ligger strax öster om Tåkern på Vadstenaslätten och föregicks av en romansk kyrka, som revs 1886. Året efter invigdes den nuvarande kyrkan, vars arkitekt inte är känd till namnet. Kyrkorummet fick en omfattande målad dekor av den produktive konstnären Ludvig Frid. Den välbevarade dekoren hör till de förnämsta från tiden, inte bara i landskapet utan också nationellt sett. Foto Jakob Lindblad 1999, SvK:s arkiv, RAÄ.

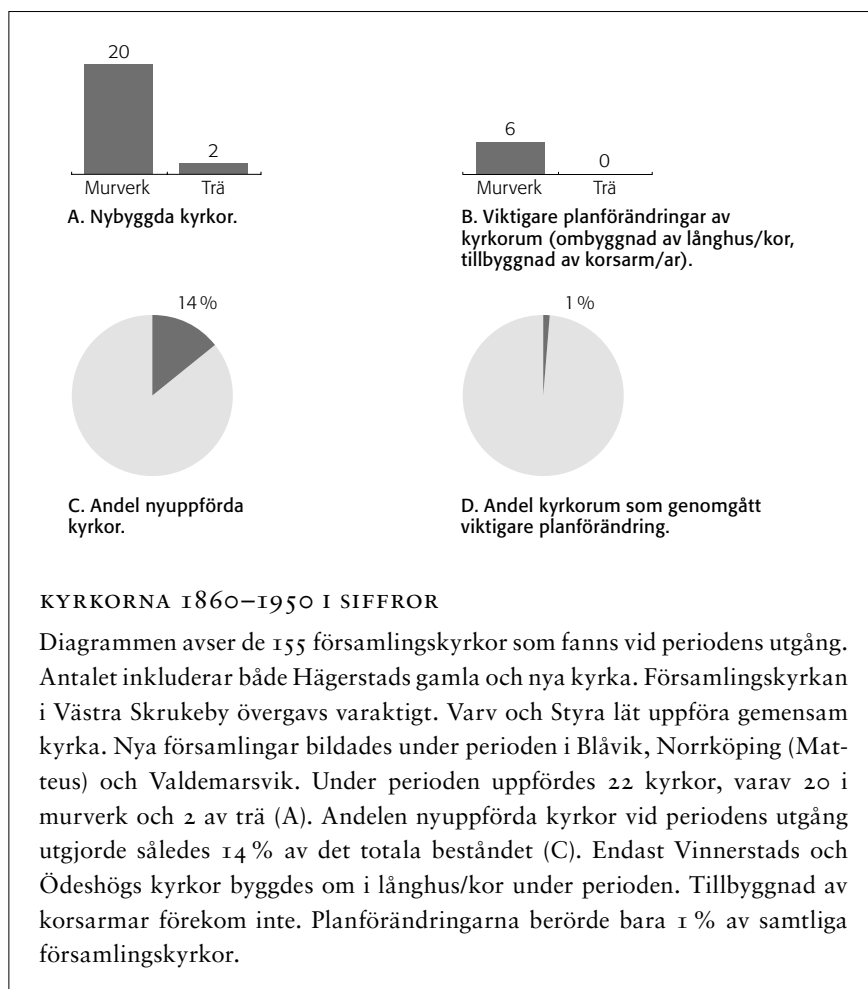
Fig. 68. Appuna kyrka, detalj av korets valvdekor av Ludvig Frid 1898. I mitten Pingstundret, omgivet av Jesu födelse t.v. och Uppståndelsen t.h. Foto Britt-Inger Johansson 1999.

ning. Arkitekten har valt att dekorera med listverk på väggarna och ovan fönstren (fig. 66). Hällestad kyrkas kor har ett av Johan Krouthén rikt dekorerat valv med både ornamentik och änglar i valvkapporna, medan Krokeks kyrka tycks ha haft en betydligt enklare korutsmyckning. I det senare fallet återstår ingenting av måleriet. S:t Johannes i Norrköping dekorerades av C. J. Forsslund. Den ursprungliga omfattningen är obekant men bevarade partier vittnar i dag om hans arbete.

Till detta slag av fast utsmyckning må även glasmålningarna räknas. Sådana fanns i flera av de senare kyrkorna, t.ex. i Matteus i Norrköping och i Hällestad. Typiskt för tiden är att glasmålningar ofta inköptes från kontinentala tillverkare. Så var det i Matteus där kartongerna ritats av Svante Thulin och glaset utförts av Tiroler Glasmalerei i München. I Hällestad vände man sig i stället till den i Stockholm etablerade firman Neuman & Vogel.

INREDNING

Slutna bänkkvarter, klassiserande orgelfasader och predikstolar i vitt och guld installerades i kyrkorna in på 1880-talet. Samtidigt förekom viss stilblandning med inslag av nygotik. Efter 1890 blev inredningar och

utsmyckningar stilmässigt mer samstämda med byggnaden. Att det blev så beror sannolikt på de *Allmänna anvisningar rörande kyrkobyggnader* som utgavs av Överintendentsämbetet 1887. Helgo Zettervall, chef på Överintendentsämbetet 1882–97, brukar på goda grunder tillskrivas publikationen. Denna skrift innehåller noggranna rekommendationer för hur ett värdigt och vackert kyrkorum skulle utformas i samklang med en förnyad och mer högkyrklig liturgi. Skriften följde här liknande anvisningar som givits ut på kontinenten, främst i Tyskland.

Brukligt var att kyrkans arkitekt inte bara ritade byggnaden utan också formgav den fasta inredningen. I en del fall var det någon annan arkitekt, oftast vid Överintendentsämbetet, som ritade den. Namnkunniga ornamentsbildhuggare av det slag som är kända från tidigare perioder saknas nu. I sockenkyrkorna hade man dock sällan råd att satsa på en konstnärligt genomarbetad inredning av det slag som arkitekten och *Allmänna anvisningar* förordade. Nya möjligheter att beställa fabrikstillverkade och därmed billigare inredningsdelar tedde sig mera lockande. Inventarierna i många kyrkor från tiden ter sig i jämförelse med äldre inredningar formmässigt enklare och mer schematiska. Detta gäller särskilt predikstol, altare och altarrundel. Textilrörelsens genomslag innebar dessutom att altaret inte behövde orneras, eftersom det skulle täckas av ett antependium.

Församlingarna nöjde sig ofta med en enkel altarprydnad. Förgyllda kors dominerade, medan arkitektoniskt uppbyggda altaruppsatser (s.k. altarädikulor) och målade altartavlor förekom mera sparsamt. Många kyrkor har fått nuvarande altarprydnad långt in på 1900-talet. I flera fall valde

man då att ta fram en äldre altarprydnad, som stått magasinerad. Det finns numera en brokig blandning av altarprydnader från olika tider i periodens kyrkor, och få har kvar den ursprungliga.

Traditionell sluten bänkinredning dominerade ännu på 1860-talet, medan öppen bänkinredning tog över i hela landet på 1890-talet. Bänkarna var fortfarande beställningsarbeten, men de behövde inte byggas på plats utan kunde framställas med hjälp av mallar i en verkstad.

När det gäller orgelfasaderna dominerade det klassiska formspråket till en början. Den rika regionala orgelbyggertraditionen i Linköpings stift försvagades dock under 1800-talets senare hälft. Sven Nordström i Flisby i Småland (1801–87) var den siste regionale traditionsbäraren och byggde bl. a. orglarna i Sjögestad och Hägerstad. Med tiden övergick initiativet till storstädernas orgelbyggerfirmor.

Källor och litteratur

Arkivhandlingar, foton och ritningar om respektive kyrka hämtade ur ATA och Kulturmiljövårdens bebyggelseregister, RAÄ.

Allmänna anvisningar rörande kyrkobyggnader på nådig befallning sammanfattade av Kongl. Öfverintendents-Embetet, 1887.

Brander Jonsson, Hedvig: "Altarbildens förvandlingar i Östergötlands kyrkor", i *Östergötland* 1996.

Edelsvärd, A. W.: "Om kyrkors inredning", i *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörvetenskap* 1859.

Gustafsson, Berndt: *Småkyrkorörelsen. Dess historiska bakgrund*, 1955.

Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser, 1860–1900.

Malmström, Krister: *Centralkyrkor inom svenska kyrkan 1820–1920. Med en byggnadsantikvarisk inventering*, 1990. Diss.

"Samling af Svenska byggnads-lagar", i *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörvetenskap* 1861.

Sälde, Ann-Marie: *Att hantera färgat glas*, Rapport från Konstvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 3, 2003.

"Öfver-Intendents-Embetets verksamhet under år 1866", i *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörvetenskap* 1867.

Restaureringar under 1800- och 1900-talen

av Britt-Inger Johansson

Kyrkorna i Östergötland har restaurerats de senaste 200 åren av ett femtiotal olika arkitekter. En handfull medeltidskyrkor som övergavs under 1800-talet har reparerats och tagits i bruk igen under 1900-talet. Eldhärjade kyrkor har återuppbyggts och då har exteriören rekonstruerats sorgfälligt medan det inre moderniserats. Eftersom flera restaureringsuppfattningar avlöst varandra och olika samtida arkitekturstilar påverkat restaureringsarkitekternas sätt att lösa uppgiften är kapitlet kronologiskt upplagt för att tydliggöra skillnaderna.

Tiden 1800–1860

Den kyrka i landskapet som tidigast genomgick en restaurering var Linköpings domkyrka. År 1811 vände sig domkapitlet till Överintendents-ämbetet med begäran om hjälp att iståndsätta fönster och interiör. Konduktör Jacob Wilhelm Gerss utförde ritningarna. Ett av domkyrkans medeltida fönster utgjorde i förenklat skick förebild för fönsterrestaureringen. Det är ett av de tidigaste svenska exemplen på nygotik. I stället för den ursprungliga kalkstenen användes dock det nya, förmodat mer slitstarka, materialet gjutjärn i masverk och omfattningar. När interiören året efter skulle rustas upp valdes dock den rådande empirestilen.

I övrigt är det svårt att finna restaureringar i egentlig bemärkelse före århundradets mitt. Domkyrkoarkitekten i Lund, Carl Georg Brunius, hade börjat tillämpa vetenskapligt grundade restaureringsprinciper. År 1848 konsulterade stiftet Brunius för domkyrkans del. Det blev början till en lång restaureringsperiod med honom i ledningen som varade ända fram till 1870. Restaureringen är att betrakta som mycket varsam för sin tid. Gerss' gjutjärnsfönster på sydsidan fick stryka på foten för en mer exakt rekonstruktion i kalksten utifrån nordsidans kvarvarande gotiska fönster. Brunius föreskrev i övrigt kompletteringar och förnyanden bara när det var absolut nödvändigt, vilket innebär att de stora förändringarna kom först vid 1800-talets slut.

Brunius' andra uppdrag gällde Heda kyrka (fig. 19, 69), där arbetena pågick 1850–59. Där hade man beslutat sig för att riva den medeltida kyrkan och bygga en ny och större som brukligt var, men både Nils Månsson Mandelgren och Brunius protesterade. Församlingen tog till sig deras invändningar och engagerade Brunius att upprätta förslag till en utvidgning och reparation. Heda kyrkas medeltida men sekundärt tillkomna kor revs. I stället uppfördes en östlig korsarm avslutad med en ny, rymlig absid. Exteriören gjordes mer enhetlig. En rundbågsfris vid takfoten med tornets romanska ornamentik som förebild band samman alla väggpartier. Både

Fig. 69. Heda kyrka, exteriör från nordväst. Den medeltida kyrkan, belägen inte långt från Alvastra, söder om Tåkern, ombyggdes i flera etapper under 1600- och 1700-talen och hotades av rivning kring 1850. Lundaprofessorn Carl Georg Brunius insåg kyrkans stora värde och gjorde en ombyggnadsplan som genomfördes 1858. Då tillkom bl.a. gavlarna med rundbågsfriser. Foto Carl Fredrick Lindberg 1877, ATA.

de äldre och nyare byggnadsdelarna fick murade, spetsiga gavlar på kortsidorna. Även interiören förändrades, bl.a. tillkom fönster med färgat glas, nya bänkar och nya inventarier i koret.

Tiden 1860–1915

Restaureringen av domkyrkan i Linköping löpte vidare under 1860-talet och ambitionsnivån höjdes. Fredrik Wilhelm Scholander övertog 1870 ledningsansvaret efter Brunius. Han hade redan 1869 föreslagit att tornet, ritat av Carl Hårleman, skulle byggas om i en stil som bättre passade resten av kyrkan. Helgo Zettervall blev restaureringsansvarig 1877. Av hans förslag till en enhetlig gotisk exteriör var det bara ombyggnaden av tornet som förverkligades.

Intresset för att restaurera församlingskyrkor ökade något på 1870–80-talen och professionella arkitekter började anlitas, däribland Carl Theodor Malm, stadsarkitekt i Norrköping, Axel Fredrik Nyström och Emil Langlet. Att relativt få kyrkor restaurerades i Östergötland fram till 1890 har en enkel förklaring. Fram till slutet av 1880-talet rev man många mindre medeltidskyrkor och ersatte dem med större nybyggen, hellre än att utvidga och reparera. I Ödeshög valde den unge Ferdinand Boberg i stället att radikalt omgestalta den medeltida kyrkan 1887–89. Han försåg den med nytt torn och exteriördekor, vände dess orientering och byggde ett nytt kor i väster (fig. 70–71).

Först på 1890-talet började restaureringsintresset vakna på allvar. Den arkitekt som då framför allt tog sig an Östergötlands kyrkor var Agi Lindgren. De flesta av hans uppdrag rörde stadskyrkor. Han ägnade interiörerna störst uppmärksamhet och hans kännemärke blev överdådiga ornamentala dekorationer i historiserande stilar, som t.ex. valvmåleri i Hedvigs kyrka och praktfull stuckatur i S:t Olai kyrka, båda i Norrköping. Lindgrens dekorativa verk har dock senare avlägsnats överallt utom i Hedvigs kyrka.

Fig. 70. Ödeshögs kyrka, exteriören från norr tecknad av Johan Fredrik Kock 1811. Den romanska kyrkan lades högt med utsikt över Vättern och mot Omberg. Östtornet är från 1100-talet, det rakslutna koret från 1200-talet och långhuset senmedeltida. Tornkrönet och spiran tillkom 1776. Foto ATA.

Fig. 71. Ödeshögs kyrka, exteriör från sydöst. Ferdinand Boberg genomförde 1887–89 en genomgripande restaurering, som bl.a. innebar att kyrkans kor flyttades till en nybyggd halvcirkelformad tillbyggnad i väster. Koret i öster omvandlades till vapenhus och huvudingång. Exteriören vitputsades med accenter i tegel, tornet höjdes och fick en helt ny utformning. Koret inrättades åter i öster vid Erik Lundbergs restaurering 1959–60. Samtidigt förändrades inredningen. Ytterligare ändringar i interiören skedde vid 1990 års restaurering, ledd av Lennart Arfwidsson, medan exteriören ännu bevarar Bobergs gestaltning. Foto Gunnar Lindqvist 1999.

Två olika historieromantiska synsätt avlöste varandra omkring 1900. Det äldre uttryckte en längtan efter historisk kontinuitet men i modern gestalt och man utgick från äldre tiders formspråk. Ingen patinering kom ifråga, ornamenten hade en tydlig modern och nygjord karaktär, i nya såväl som gamla byggnader. De flesta av Agi Lindegrens östgötska restaureringar präglas av detta synsätt. Nästa generation intresserade sig mer för materialet som bärare av byggnaders historia och inte minst för spåren av tidens gång. Ålderdomlighet och primitivitet blev eftersträvansvärda kvaliteter. En sådan strävan präglar Vadstena klosterkyrkas restaurering under Gustaf Pettersons ledning 1892–98. Han tog bort eftermedeltida tillägg, betonade intrycket av hög ålder och allvar i byggnaden och förstärkte dess monumentalitet.

Vadstena klosterkyrkas restaurering var ovanlig för den här tiden. I andra restaureringar fanns snarare ambitionen att ge de gamla kyrkorna en ordentlig upprustning. Det finns många rapporter från 1800-talet som tydligt vittnar om decennier av eftersatt underhåll. Skiftesreformerna på landsbygden och införande av nya agrara metoder gav dock tillsammans med den begynnande industrialiseringen i städerna de ekonomiska förutsättningarna för större renoveringsinsatser.

Fig. 72. Vreta klosterkyrka, interiör mot koret. Den äldsta romanska kyrkan fick före 1248 ett nytt korparti i cisterciensisk stil. Senast på 1600-talet förändrades östmuren i koret och försågs med två höga fönster. Vid Sigurd Curmans berömda restaurering 1915–17 rekonstruerades östväggens trefönstergrupp (jfr omslagsbilden). Låktare revs och inredningen nygjordes. Foto Nils Åzelius 1927, ATA.

Sockenkyrkornas fasader putsades skinande vita och taken fick ny täckning. Tjärat spån ersattes av plåt, både av brandsäkerhets- och underhållsskäl. Interiörerna moderniserades enligt tidens smak. Valv och väggar dekorerades med ornamentik, målad eller skulpterad i stuck. Golv lades om. Ofta avlägsnades all äldre inredning. I koren byttes äldre altaren, altarringar och altarutsmyckningar ut mot nya. Slutna bänkkvarter – i allmänhet trånga och obekväma – ersattes med öppna bänkar som erbjöd större komfort. Krav på större bekvämlighet över lag fick församlingarna att satsa på uppvärmning i kyrkorna med ved- eller koleldade järnkaminer.

Det knappa tiotal restaureringar som hade genomförts under 1890-talet visar både på ett växande intresse och bättre finanser hos församlingarna. Efter sekelskiftet fram till 1915 mer än fördubblades antalet restaureringar. De tilltog vartefter i ambitionsnivå och omfattning, många kom att pågå i ett par år eller mer. Denna utveckling är ett vittnesbörd om landskapets välmåga under en tid då jordbruk och industrier ännu i nästan likvärdig utsträckning kunde bidra till samhällets tillväxt.

Historieromantiskt inriktade restaureringar genomfördes fram till krigsutbrottet. Agi Lindegren behöll en särställning i Östergötland ett stycke in

på 1900-talet, men var långtifrån ensam restaureringsarkitekt. Elva andra var verksamma i landskapet, däribland Erik Lallerstedt, Carl Bergsten, Fredrik Falkenberg, Axel Lindegren, Axel V. Brunskog och Magnus Dahlander. Alla utom Brunskog – som hade kontor i Linköping – bodde och verkade i Stockholm och var dessutom tidvis arvodesanställda hos Överintendentsämbetet. Det fanns plats för många aktörer med olika personliga uttryckssätt, vilket avspeglades i restaureringarna. Som två ytterligheter kan Dahlanders sparsmakade och strama restaurering av Godegårds kyrka ställas mot Lallerstedts verk i Skärkinds kyrka, med dess tydliga jugendpåverkan i interiörens målade väggdekor.

Tiden 1915–1930

Få restaureringar genomfördes medan första världskriget pågick, men av dem gick restaureringen av Vreta klosterkyrka till restaureringshistorien. Där utförde den blivande riksantikvarien Sigurd Curman en restaurering 1915–17 som kommit att betraktas som den första modernt antikvariska i Sverige (fig. 72 och omslagsbilden).

Sigurd Curman hade ägnat restaureringsfrågan speciell uppmärksamhet under en längre studieresa utomlands. I långt högre grad än tidigare byggde Curman i sina restaureringar på grundliga undersökningar av byggnaden själv och av arkivhandlingar, för att klarlägga alla skeden i byggnadens historia. Material och metoder från byggnadstiden skulle så långt möjligt användas. Curman inrättade en byggnadshytta nära kyrkan som inte bara stod för restaureringen utan också producerade erforderligt byggnadsmaterial. Äldre tekniker återupplivades: spån klövs, kalksläckningsgropar grävdes, sand togs från prästgårdsmarken att användas till beredning av murbruk o.s.v.

Curmans antikvariska värderingar färgades naturligt nog av samtidens estetiska preferenser. Han använde formuleringar som ”den tjocka, vatt-rivna puts, som dödar allt liv hos en medeltida muryta” och ”ledsam brunmålade järnplåt” och menade att ”interiören vanställdes av vissa i senare tid inbyggda läktare”. Han uppfattade den medeltida muren som estetiskt expressiv i sig, genom det sätt den bearbetats på och genom den historiska patina den fått genom tiderna.

I klosterkyrkans inre renknackades ytor som antogs ha varit oputsade under medeltiden, men patinerades därefter, eftersom en till synes sliten yta ansågs estetiskt mer tilltalande. De läktare som tillkommit under 1600–1700-talen för att bereda den växande församlingen plats i kyrkan revs. Åtgärderna gav kyrkorummet en stram, primitivt ålderdomlig prägel. Det räckte inte att kyrkan *var* gammal, den skulle också *se* gammal ut. Bara medeltiden hade tillräcklig uttryckskraft. Efterkommande epokers arbeten ansågs ofta undermåliga. För Curman handlade dessutom restaurering fortfarande om ett återställande till originalskick, så långt källmaterialet medgav rekonstruktion.

Curman var tveksam till 1800-talets restaureringar och han tog i flera fall initiativ till att spolia de interiörer som då skapats. Det han främst tycks ha vänt sig mot var den mer kontinentalt inspirerade formvärld som 1800-talsarkitekterna introducerat i kyrkorna. För Curman var det viktigt att kyrkans interiör återspeglade samtidens uppfattning av vad som var karakteristiska svenska drag.

Erik Fant var kontrollant för Vretarestaureringen och Sigurd Curmans kompanjon 1918–23. Det nära samarbetet med Curman ledde till att han påverkades starkt av dennes restaureringssyn. Fant kom att bli mycket verksam som restaureringsarkitekt i 1920-talets Östergötland. Av decenniets

17 restaureringar utförde Fant sju. Två gällde välbevarade medeltidskyrkor: Örtomta 1926 och Skänninge Vårfrukyrka 1927. Där strävade Fant efter att i görligaste mån avlägsna spåren av 1800-talets förändringar i enlighet med den förebild som Vreta klosterkyrka erbjöd. Övriga restaureringar under 1920-talet utfördes av nio andra arkitekter, även de influerade av Curman. Denne blev riksantikvarie 1923 och lämnade då det praktiska restaureringsarbetet.

Efter första världskrigets slut fick kyrkorestaureringarna en delvis ny karaktär. Ersättandet av slutna bänkkvarter med öppna tog abrupt slut. När Axel Lindegren, en syssling till Agi Lindegren, ville slopa de gamla slutna bänkarna till förmån för nya öppna i sitt restaureringsprogram för Vårdnäs kyrka omkring 1920 avvisades det skarpt av Curman.

För att kunna tillgodose församlingarnas krav på någorlunda bekväma sittplatser började man i stället bygga om äldre bänkar, vanligen genom att byta ut sittbrädan mot en ny och bredare. De relativt nyligen installerade öppna bänkarna byttes ofta åter mot slutna bänkkvarter. Bänkdörrar återinfördes eller också utformades sidogavlarna på ett sätt som gav ett slutet intryck. Detta skedde t.ex. i Skänninge Vårfrukyrka 1927 under Erik Fants ledning. Det blev också mindre vanligt att arkitekterna lät utföra dekorationsmåleri, såvida det inte var enda sättet att få församlingen att gå med på att 1800-talsutsmyckningen togs bort. I Ekeby kyrka lät Fant av detta skäl ersätta Agi Lindegrens dekorationsmåleri med nya målningar utförda av Filip Månsson.

Tiden 1930–1950

På 1930-talet ledde Erik Fant bara två restaureringar: Kärna 1934 och Sjögestad 1937. I båda fallen gav Fant interiören ett gustavianskt uttryck, vilket stred mot kyrkornas ursprungliga karaktär. Kärna kyrka var nämligen återuppförd 1893 efter en förödande brand, medan Sjögestads kyrka hade byggts så sent som vid 1800-talets mitt. Fant var påtagligt inspirerad av 1920-talsklassicismen.

Erik Fants position övertogs efter hand av Johannes Dahl, som drev arkitektkontor i Tranås. Av 1930-talets dryga 20 restaureringar svarade Dahl för tolv, däribland återuppförandet av Malexanders kyrka efter brand 1930. Som restaureringsarkitekt var Dahl i allmänhet varsam och lät gärna senare tiders tillägg vara kvar. Kurt von Schmalensee utnämndes till stadsarkitekt i Norrköping 1929 och genomförde fem restaureringar på 1930-talet.

Det andra världskriget medförde – liksom det första – ett avbrott i restaureringsverksamheten. Det uppstod såväl material- som arbetskraftsbrist. Ett större restaureringsföretag pågick dock i S:t Olai kyrka i Norrköping. Ärendet tog sin början 1936 då S:t Olai ännu hade i behåll en av Sveriges utan tvekan ståtligaste 1890-talsinteriörer, med både stuckatur och plafondmåleri efter kartonger av Agi Lindegren. Församlingen uttryckte en önskan om en modern värmeanläggning och smärre reparationer. Erik Fant hade utarbetat restaureringsförslaget. Riksantikvarien uppmanade i sitt yttrande 1939 kyrkorådet i S:t Olai att ta tillfället i akt att avlägsna stuckaturerna. Ämbetet skrev att utsmyckningen var ”typisk för sin tid och sin upphovsman” men ”främmande för traditionell svensk kyrklig byggnadskonst”. Det kulturhistoriska intresset fastslogs, men ansågs ändå inte motivera bevarande. Riksantikvarieämbetet ställde borttagandet av dekoren som ett villkor för att godkänna församlingens önskemål.

Kriget synes därefter ha kommit emellan och först 1944 inlämnade Erik Fant ett nytt restaureringsförslag. S:t Olai skulle återställas till sitt

förmodade, mer spartanska 1700-talsutseende, med hänvisning till tekniska svårigheter att behålla stucktaket. Det ståtliga altaret i kolmårdsmarmor och mässing fick vara kvar en tid och togs bort först 1949. En illa tilltygad plafond i Norrköpings kyrkomuseum förefaller i dag vara den enda bevarade inredningsdetaljen från 1800-talet.

Även Kurt von Schmalensee hade svårt för 1800-talets dekor. I Mjölby kyrka hade Agi Lindegren låtit utföra ett kassetterat stucktak i början av seklet och infört öppna bänkar med snidade dekorativa detaljer. Schmalensee skrev i restaureringsförslaget: ”I kyrkinteriören synes indelningen av taket som det minst tilltalande. Mångfalden av rutor är mycket störande och ett återställande av det tidigare släta och lugna valvet rekommenderas. Bänkarna ge vidare icke den slutenhet åt interiören som önskvärt vore. Bänkar med rektangulära gavlar och hela ryggar äro oftare lämpligare, icke endast av utseende synpunkt, utan också därför att de ge mer dragfria sittplatser.” Argumenten var tidstypiska. Riksantikvarieämbetet uttalade sin tillfredställelse över att kyrkan återfick ”sin gammaldags svensktraditionella karaktär”. Det infördes också tekniska nyheter. Man drog in el för belysning och för att de gamla osande kaminerna skulle kunna bytas mot värmeelement.

Så snart freden kom ökade restaureringarna i antal igen. Ett tiotal uppdrag fördelade mellan arkitekterna Erik Fant, Erik Lundberg och Johannes Dahl. Den senare fick i uppdrag att bygga om Högby kyrka till tre separata utrymmen: en storkyrka, en lillkyrka och ett begravningskapell (fig. 65). Kyrkorådets ordförande konstaterade lakoniskt i ett följebrev till ombyggnadsförslaget: ”Man kan väl knappast tala om äventyrande av estetiska värden. Kyrkan är ju byggd 1872!” Alltmedan Riksantikvarieämbetets representant menade att: ”Högby kyrka hör till de minst lyckade kyrkobyggnaderna från 1800-talet i Östergötland och ämbetet finner det ur kulturhistorisk synpunkt relativt likgiltigt om man på skisserat sätt avskiljer de östliga delarna. Dock synes det ämbetet kunna ifrågasättas huruvida icke i detta fall ett bortrivande av kyrkans östliga delar vore att föredraga”. Dahl ville dock inte acceptera detta utan vidhöll den ursprungliga planen.

Efter 1950

När modernismen blev den dominerande strömningen inom arkitektkåren ökade oförståelsen för 1800-talets historicism. En alltmer negativ attityd är märkbar också hos antikvarierna. För många östgötska kyrkor blev konsekvenserna drastiska de kommande decennierna.

Varken förr eller senare har det genomförts så många kyrkorestaureringar i landskapet som på 1950-talet. Kurt von Schmalensee svarade för mer än hälften av det totala antalet. Bara 18 restaureringar av omkring 40 utfördes av andra arkitekter, företrädesvis av Erik Lundberg, Johannes Dahl och Erik Fant. Med tanke på att Schmalensee också upprätthöll stadsarkitekttjänsten i Norrköping är detta en märkvärdig insats. Många av hans restaureringar löpte också parallellt. Till hans uppdrag hörde bl. a. den första större restaureringen av Linköpings domkyrka efter artonhundratalet. Han byggde om Zettervalls torn och försåg koret med två mindre spiror.

Schmalensees egna tillägg och förändringar av kyrkorna i samband med restaureringarna motiverades med estetiska argument. Han lät riva sakristian till Motala kyrka och uppförde en ny efter egna ritningar, dessutom byggde han om kyrkans tornspira och konstruerade en triumfbåge mellan kor och långhus.

Krokeks kyrka som var nygotisk försågs av Schmalensee med en modernistisk interiör. I det här fallet uttryckte Riksantikvarieämbetet dubier över

tillvägagångssättet: ”Kyrkan är visserligen icke ritad av någon av landets mera kända arkitekter men måste ändå betraktas som ett gott exempel på en konsekvent och enhetligt genomförd nygotik. Ämbetet finner det därför tveksamt, huruvida så pass genomgripande förändringar som de nu föreslagna böra vidtagas, men anser sig dock inte av antikvariska skäl böra motsätta sig en fastställelse av förslaget”.

Erik Lundberg gick i S:t Lars kyrka i Linköping tillväga på samma radikala sätt. Även här var det en interiör gestaltad av Agi Lindegren som i sin helhet togs bort, tillsammans med byggnads- och inredningsdetaljer från tiden kring 1800. Också kyrkans yttre berördes av omdaning. Lundberg hade redan under 1950-talet övergett de strängare curmanska principerna till förmån för ett synsätt som gav större utrymme för egna konstnärliga tillägg. Detta kan ses bl.a. i Hällestads och Rogslösa kyrkor (fig. 73). I enlighet med nya liturgiska idéer flyttade Lundberg gärna fram altaret för att möjliggöra mässa med prästen vänd mot församlingen. Typiska för Lundberg är altarbord och bänkinredning i rena, funktionalistiska former och klara färger, samt armatur i mässing i fri formgivning, allt i material och hantverk av yppersta kvalitet. Även på Ödeshögs kyrkas interiör satte Lundberg sin prägel och återförde bl.a. kyrkorummets ursprungliga orientering med kor i öster.

Under detta årtionde iståndsattes dessutom för första gången en övergiven östgotisk medeltidskyrka. Det var Åtvids gamla kyrka som Erik Lundberg delvis restaurerade, delvis återuppbyggde och nyinredde (fig. 74).

Johannes Dahl var mer återhållsam när Heda kyrka återigen skulle restaureras. I maj 1939 gjordes vid Riksantikvarieämbetet ett restaureringsprogram som gick ut på att återställa kyrkan så långt möjligt till dess medeltida utseende och neutralisera Brunius' 1850-talsombyggnad. Johannes Dahl ställde sig starkt kritisk till detta och utförde på församlingens begäran flera motförslag. Dahl anförde att ”Icke ens det förkättrade

Fig. 73. Den medeltida kyrkan i Rogslösa söder om Vadstena restaurerades 1958–59 av Erik Lundberg. Kyrkan fick då bl.a. ny bänkinredning, altarring och armatur ritade av Lundberg. Foto församlingen 1982.

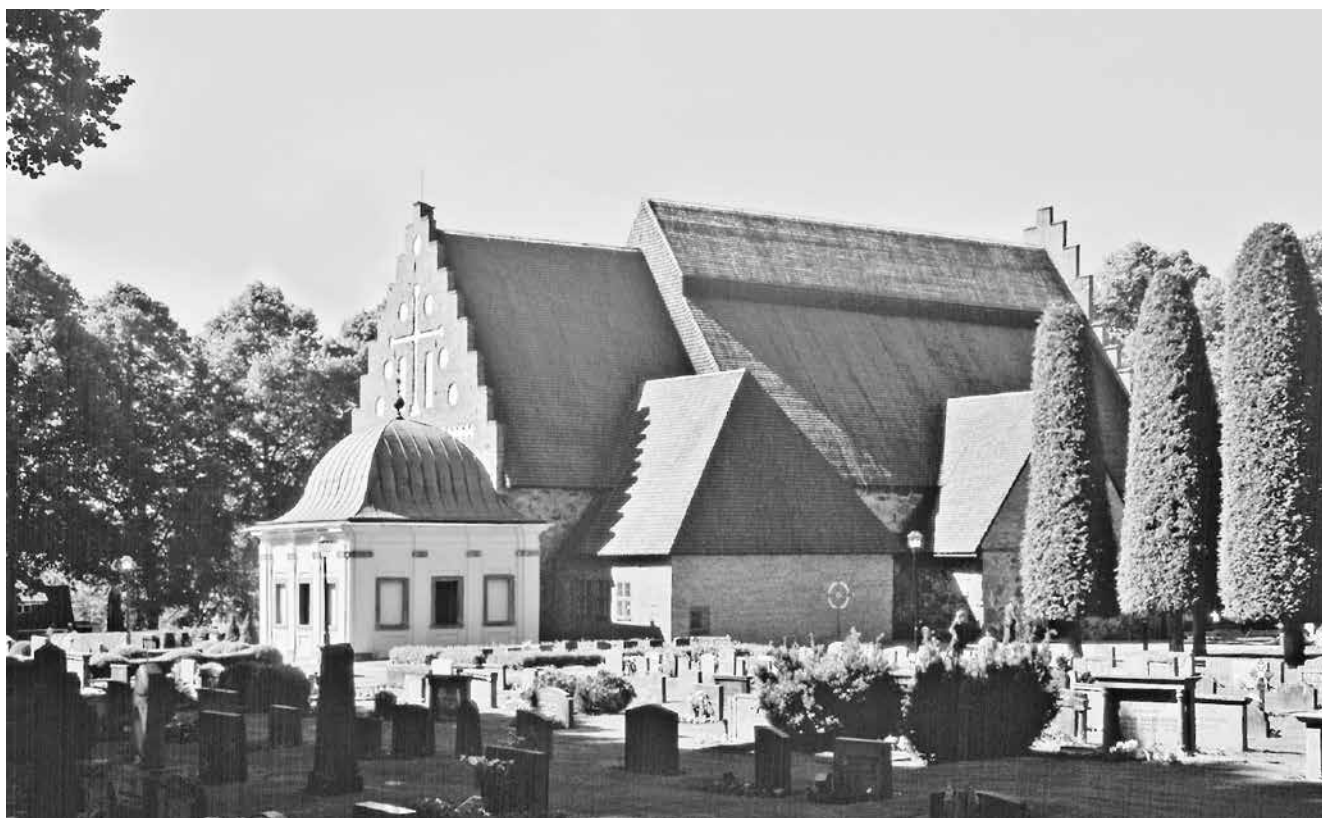

Fig. 74. Åtvids gamla kyrka, exteriör från söder. Den senmedeltida kyrkan utom koret och det intilliggande gravkoret, byggt 1726, revs delvis och iordningställdes som ruin 1887. 1954–57 återuppfördes den i en relativt fri rekonstruktion efter ritningar av Erik Lundberg. Foto Britt-Inger Johansson 1999.

1800-talet bör utrotas med dess krav på ljus och luftighet. RAÄ:s förslag framstår för mig som en rest av Violet le Duc's teorier om återställning till den okända ursprungsplanen, blandat med vaga estetiska synpunkter. /.../” Efter medling av Erik Lundberg lyckades bägge parter så småningom göra tillräckligt med eftergifter. Dahls resoluta motstånd ledde till att kyrkan i vart fall till det yttre fick behålla den karaktär Brunius gett den, även om interiören till stora delar moderniserades (fig. 69).

Under 1960-talet halverades antalet restaureringar, men flera medeltidskyrkor som stod öde blev restaurerade och tagna i bruk på 1960–70-talen: S:t Anna, Brunneby, Skärkind, Gryt och Hägerstad. De befann sig då i mer eller mindre ruinerat skick, av ett par återstod bara koret. Hägerstad hade i en första etapp försetts med tak på 1930-talet och sattes i brukbart skick 1976.

Schmalensee behöll länge sin dominerande ställning på kyrkorestaureringens område. Ett av hans sena uppdrag var restaureringen av Appuna kyrka, som börjat planeras redan 1952 (fig. 67–68). Meningen var att kyrkans ursprungliga muralmålteri till stor del skulle tas bort. ”Vår tids kyrka lider i viss mån av det senare 1800-talets eklekticism och fantasilöshet. Den är dock gediget utförd och försedd med kryssvalv i tegel. Korets väggmålningar ligga i en högre klass än den dekorativa inre målningen i övrigt. Bänkarna verka robusta och ha en orolig övrig avslutning. Predikstolen är mer eller mindre maskinsnickeri. /.../ Som restaurerings- och förbättringsåtgärder kan föreslås att den gamla predikstolen återuppsättes, att bänkkvarteren givas en horisontell avslutning upptill, att målningen på valvbågar och valvstrålar etc mattas eller helt borttages, att triumfbågens text och kvaderindelning borttages”.

Det dröjde in på 1960-talet innan planerna sattes i verket och då hade vinden börjat vända. Landsantikvarie Bengt Cnattingius motsatte sig förslaget, liksom Riksantikvarieämbetet. ”Ämbetet hälsar med tillfredsställelse, att

de dekorativa målningarna, vilka äger ett framträdande konst- och kulturhistoriskt värde, kommer att bevaras och behandlas genom konservator.” Beslutet innebar att bortrensandet av 1800-talets tillägg till kyrkorummen i det närmaste var över i Östergötland. Bara Appuna, Orlanda, Skärkind och Norrköpings Hedvig hade sina dekorationer från 1880–90-talen i behåll, medan bortemot ett tjugotal storslagna projekt från tiden omkring sekelskiftet fått skatta åt förgängelsen. Sedan dess har både myndigheter och arkitekter varit mycket restriktiva med oåterkalleliga åtgärder. Östergötlands restaureringshistoria speglar här den nationella utvecklingen.

När von Schmalensee avvecklade sin restaureringspraktik i slutet av 1960-talet blev byggnadsingenjören Ture Jangvik den mest anlitade. Bland de kyrkor som han restaurerade på 1970-talet kan nämnas Ledberg, Gistad, Tjärstad, Ringarum, Brunneby, Kisa och Herrberga. På senare år har även bl.a. Västerviksfirman Atrio Arkitekter haft flera uppdrag. Under dessa årtionden har restaureringarna varit färre och av mindre omfattande karaktär. Jangvik har i sin restaureringsgärning haft konservering och varsam underhåll som huvudmål. Jangvik har stått för de flesta av 1960–70-talens mest tidstypiska insatser, då kyrkor försetts med läktarunderbyggnader med smårum, högtalaranläggningar och handikappramper och andra åtgärder med syfte att göra kyrkorna mer tillgängliga och anpassade efter nya krav på bekvämlighet.

Källor och litteratur

Arkivhandlingar, foton och ritningar om respektive kyrka hämtade ur ATA och Kulturmiljövårdens bebyggelseregister, RAÄ.

Curman, Sigurd: ”Vreta Klosters kyrka: Min första stora kyrkorestaurering”, i *Östergötland* 1966–67.

Edman, Victor: *En svensk restaureringstradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*, 1999. Diss.

Grandien, Bo: *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*, 1974. Diss.

Grandien, Bo: *Drömmen om renässansen. Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare*, 1979.

Johansson, Britt-Inger: *I tidens stil. Arkitekten Agi Lindegrens liv och verk 1858–1927*, 1997. Diss.

Kåring, Göran: *När medeltidens sol gått ner. Debatten om byggnadsvård i England, Frankrike och Tyskland 1815–1914*, KVHAA, Antikvariska serien 38, 1992. Diss.

Sveriges Kyrkor, Östergötland, 1921–2001. Se *Litteratur om Östergötlands kyrkor*, nedan s. 136.

Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik 1854.

Östergötlands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria

av Marian Ullén m.fl.

Natur- och kulturgeografiska förutsättningar

Östergötland bjuder olika natur- och kulturupplevelser beroende på var man befinner sig i provinsen. Tydligt är emellertid att landskapet centralt har en bebyggelsehistorisk kärna som sträcker sig från Vättern i väster ut mot Vikbolandet i öster. Landskapet präglas också av sin förkastningstopografi, särskilt i norr och väster. Befinner man sig centralt i landskapet reser sig förkastningsbranten norrut som en mörk vägg. Mot söder, mot Sydsvenska höglandet, har stigningen ett jämnare förlopp. I väster möter förkastningslandskapet i form av Vätternsstranden, medan östra Östergötlands sprickdalslandskap utgör en region för sig, präglad av landhöjningstopografi.

Dessa geologiska förutsättningar har i hög grad präglat också Östergötlands kulturlandskap och kyrkobyggande. I skydd av den norra förkastningsbranten har sedimentära bergarter från kambrosilurtiden bevarats, något som ligger till grund för Vadstenaslättnens fertila jordar, höga uppodlingsgrad och tidiga kolonisering. Österut närmar sig landskapet havsnivån och här möter ett landhöjningslandskap med unga, täta sedimentjordar och uppstickande moränöar – ett landskap som övergår i skärgård i sin östra del. Såväl i norr som i söder återfinns skogsbygder genombrutna av vattensystem, som här och var är omgivna av öppna bygder. I huvudsak är detta emellertid bergens, skogarnas och sankmarkernas landskap.

Dessa naturförutsättningar bidrar som förklaring till Östergötlands kulturella särart. Centrum återfinns, såväl historiskt som i modern tid, kring det uppodlade landskapet, särskilt i triangeln Norrköping-Motala-Ödeshög. Kyrkobyggandet har påverkats genom tiderna, inte bara vad gäller byggnadsmaterial. Den centrala slätten skiljer sig från övriga delar av Östergötland såväl vad gäller kronologiska perspektiv som lokaliseringen av kyrkobyggnaderna i landskapsrummet. Detta upplevs mycket påtagligt i dag, men sambanden var än tydligare ju längre tillbaka i tiden vi förflyttar oss.

Kalksten var ursprungligen det vanliga byggnadsmaterialet på Vadstenaslätten, medan gråsten använts i sprickdalslandskapet i öster och trä i skogsbygderna. Det finns ytterligare en naturförutsättning som på sitt sätt påverkat kyrkobyggandet, nämligen metall- och mineralhanteringen i de norra och östra bergslags- och bruksbygderna.

Kyrkobyggandet i tätorterna faller redan under medeltiden delvis utanför detta mönster genom att tegel här tidigt kom till användning. Teglet tillverkades visserligen lokalt men krävde särskild yrkeskunskap. Domkyrkan i Linköping, som stod under byggnad och ombyggnad alltifrån 1100-talet till omkring 1500, är emellertid uppförd i traktens natursten, något som

säkerligen haft betydelse för det östgötska kyrkobyggandet i övrigt. Efter hand kan man emellertid se att bundenheten till de lokala förutsättningarna alltmer tunnare ut för att under 1800-talet nära nog försvinna helt.

När det gäller lokaliseringen av kyrkorna i landskapet kan man konstatera att höjdlägen nästan genomgående dominerar i de centrala delarna, ofta med vid utblick över det odlade landskapet. I skogsbygderna och i skärgården har man gärna valt en lokalisering i anslutning till sjöar och vikar eller till vattendragen.

I centrala Östergötland är socknarna ytmässigt små och odlingsförutsättningarna de bästa. Socknarnas ytstorlek ökar tydligt mot områdets periferi. De små centrala socknarna är de äldsta, och där uppfördes följaktligen de första stenkyrkorna.

Många av de från början täta och innehållsrika kyrkomiljöerna har bevarats, även om byggnaderna kring kyrkan privatiserats och fått nya funktioner. Vanligare är dock att kyrkan ligger relativt isolerad och långt från byns eller tätortens nuvarande centrum.

Byggnadsintensitet och regionala särdrag

MEDELTIDENS TRÄKYRKOR

Under den stora nybyggnadsperiod, som inleddes vid 1700-talets mitt, revs liksom i övriga landet en stor del av de gamla kyrkobyggnaderna. Tack vare äldre avbildningar och arkivaliska uppgifter har vi ändå relativt god kunskap om medeltidskyrkornas utseende och karaktär.

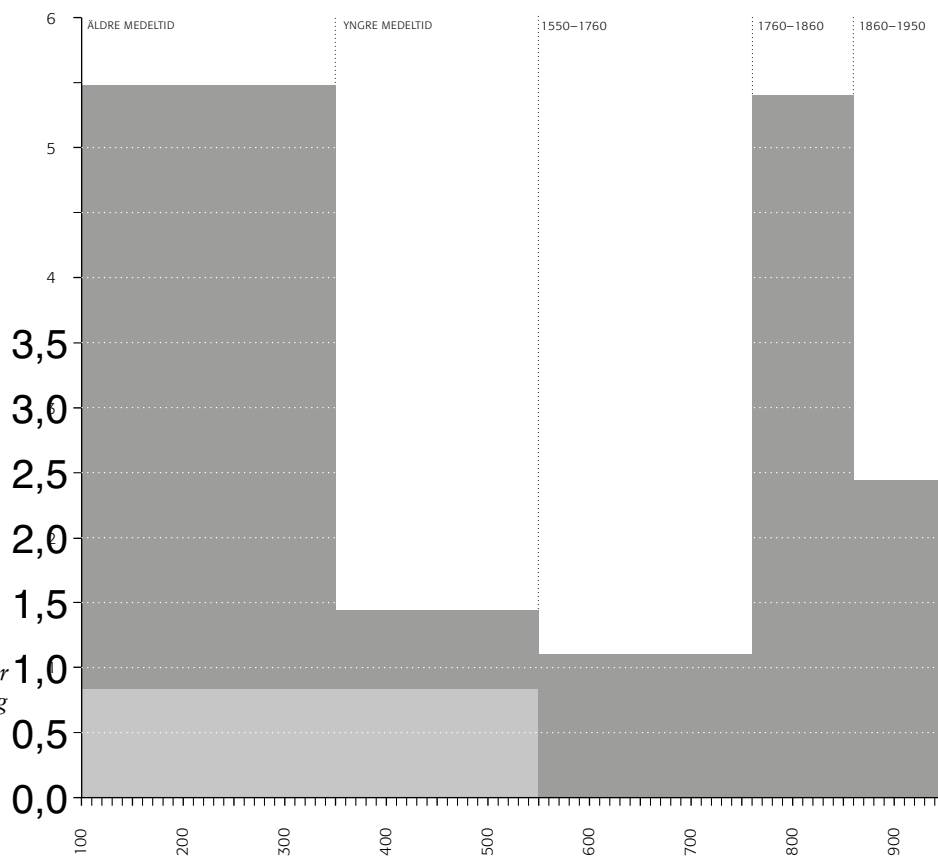
Omfattningen av det äldsta träkyrkobyggandet är dock svårgripbar och de arkeologiska bevisen få, något som allmänt gäller hela landet. Det senaste fyndet av en – eventuellt två – tidiga stavkyrkor påträffades 2001 vid undersökningen av den gamla kyrkplatsen i Klosterstad (Klåstad) utanför Vadstena tillsammans med fragment av tidiga kristna gravmonument och grundmurarna till en senare rundkyrka. De talrika fynden i området av kristna gravmarkeringar tyder emellertid på att det redan under sen vikingatid kan ha funnits ett trettiotal kyrkobyggnader i landskapet, med koncentration till slättbygden, d.v.s. Vadstenaslätten och Tåkernbygden, och runt Linköping (fig. 12). Inte i något annat landskap har en så stor mängd fragment påträffats av dessa tidiga gravminnen, som i sin mest utvecklade form utgjordes av s.k. eskilstunakistor. Många fynd har anknytning till Hovs kyrka i Tåkernbygden och till Vreta, båda orter med en fortsatt framträdande ställning genom kungsgård respektive kungsgård och kloster. De kyrkogårdar med tidigkristna gravar som har påträffats i Linköping, Skänninge och Söderköping tyder på att dessa orter tidigt var etablerade som kyrkliga centra. Detsamma kan gälla Alvastra, där en stor kristen begravningsplats övergavs under äldre medeltid.

De medeltida träkyrkor som är kända från skogsbygden i landskapets mera perifera delar utgjordes, med undantag av den stora och relativt sena stavkyrkan i Björsäter, av den följande träkyrkogenerationens timmerkyrkor. I Östergötland, liksom i Västergötland och grannlandskapet Småland, kom flera att stå kvar in i nyare tid. Den enda nu återstående av dessa östgötska träkyrkor är den välbevarade timmerkyrkan i Tidarsrum, som har kunnat dateras till sent 1200-tal.

DE TIDIGA STENKYRKORNA

Den intensiva utbyggnad av den kyrkliga strukturen som följde under 1100-talet i centralbygden medförde ett mycket tätt kyrkolandskap med ofta aristokratiskt präglade och rikt varierade kyrkobyggnader och påfallande

Fig. 75. Kyrkobyggandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950). Antal anger nybyggnader per årtionde. Kyrkor med oviss datering till medeltid (ljusgrå stapel) har i diagrammet uppdelats i lika delar mellan äldre och yngre medeltid.

små socknar. I ett historiskt perspektiv framträder denna del av Östergötland som ett av det tidiga svenska stenkyrkobyggandets mest expansiva områden. Den stormannaklass, som kan urskiljas redan under slutet av vikingatiden i den gamla huvudbygden, kristnades av allt att döma tidigt och utvecklades till en ekonomisk och politisk maktfaktor av betydelse inte bara i närområdet. Den östgötska centralbygden framstår vid medeltidens början som central också i det löst hopfogade svenska riket. Vreta och Alvastra utgjorde tillsammans med Visingsö enligt den tidiga traditionen vistelseorter för kungarna, och i Vreta fanns redan vid sekelskiftet 1100 en stiftelse för klosterjungfrur under kungasläktens beskydd.

Till samma tid hör stiftets grundande med biskopssätets förläggning till den nära Vreta belägna handels- och tingsplatsen i *Liunga kaupinga*, d.v.s. Linköping. Den följande, snabba utbyggnaden av det kyrkliga landskapet förefaller att i hög grad ha varit en gemensam manifestation av biskopskyrka, kungamakt och lokal aristokrati. Kungamaktens stöd till den inflytelserika cisterciensordens etablerande genom kloster i Alvastra, Vreta och Askeby fick dessutom stor betydelse för såväl stiftet som landskapet. Ytterligare en markering av Östergötlands centrala betydelse vid 1100-talets mitt var att Linköping utsågs till platsen för mötet mellan den påvliga legaten Nicolaus av Albano och Sveriges andliga och världsliga stormän 1153.

Med de tidiga stenkyrkorna i Vreta och Linköping, som båda tycks ha fullföljts med likartad planlösning, introducerades ett tekniskt och arkitektoniskt högklassigt romanskt kyrkobyggande med förebilder i framför allt det skånsk-danska området och med den lokalt förekommande och lättbrutna kalkstenen som byggnadsmaterial. De kungliga och biskopliga byggnadsföretagen lockade liksom de senare klosterbyggena skickliga byggmästare, stenhuggare och murare till området, något som gav områdets aristokrati möjlighet till ett arkitektoniskt avancerat kyrkobyggande.

De kyrkor som kunnat tidfästas genom dendrokronologiska dateringar visar framför allt i centralbygdens västra del på en tillkomst redan under 1100-talets första hälft. Till de tidigaste hör Herrestads, Örberga och Hagebyhöga kyrkor, uppförda på 1110- och 1120-talen. I samma område dominerade de romanska absidkyrkorna (fig. 16) liksom de romanska tornen (fig. 17). Flera av de bevarade tornen vittnar genom olika trapparrangemang och rum med loge- eller kapellfunktion om den enskilde byggherrens ambitioner.

Bland dessa "herremanstorn" utgör tornet i Örberga med sina flankerande, runda trapptorn ett anmärkningsvärt inslag. De anknyter till samma västverksideal som det monumental tornbygget i Husaby i Västergötland. I Örberga bekräftas kyrkans ställning som gårdskyrka genom den patronusgrav som påträffats i tornets bottenvåning. Ytterligare exempel på områdets exklusiva kyrkobyggande under tidig medeltid är förekomsten av tre östtornskyrkor och tre rundkyrkor, av vilka östtornskyrkorna i Ask och Källstad är delvis bevarade liksom rundkyrkan i Vårdsberg. Endast omkring femton östtornskyrkor är kända i landet. Samma ringa antal gäller också för de mycket speciella rundkyrkorna, där den nämnda utgrävningen i Klosterstad sensationellt bidrog med ytterligare ett belägg.

HÖG- OCH SENMEDELTIDEN

Till det tidiga 1200-talet hör påbörjandet av det nya katedralbygget i Linköping, ett byggnadsföretag som kom att pågå i etapper även under 1300- och 1400-talen. Kvaderstensdomkyrkan blev ett av den svenska medeltidens stora byggnadsföretag. Domkyrkan framstår som ett av landets nyckelmonument från såväl den senromanska som den gotiska perioden. Biskopsätets och Östergötlands politiska betydelse var vid mitten av 1200-talet fortfarande mycket stor, och 1251 var domkyrkan platsen för kröningen av folkungaättlingen Valdemar. Den första fasen av det nya domkyrkobygget var då avslutad.

Det intensiva kyrkobyggandet i landskapet i övrigt var likaså i princip avslutat vid denna tid och den fortsatta byggnadsverksamheten inriktades på olika förändringar av de tidiga, romanska kyrkobyggnaderna. I det fortsatta domkyrkobygget inträffade flera lågperioder och uppehåll samtidigt som det vid 1200-talets mitt och 1300-talets mitt skedde förändringar av åtskilliga sockenkyrkor. Tillgången på välutbildad arbetskraft från domkyrkans byggnadshytta fungerade troligen som en pådrivande faktor för modernisering av kyrkorna och kyrkorummen i de mera välbeställda socknarna. 1272 hade biskopen i Linköping påbjudit två års tjänstgöring i koret för nyblivna präster för att främja kulten i domkyrkan och dess utbredning i stiftet. Detta främjade utan tvekan de blivande sockenprästernas insikt i byggnadsfrågor och rådande stilideal i fråga om kultbilder och utsmyckning.

I byggnadsverksamheten under 1200-talet ingick i flera fall en tillbyggnad av de romanska kyrkorna med korsarmar (fig. 25). Speciellt intressanta i detta sammanhang är de stora, korsformade kor som ersatte de ursprungliga absidkoren i Örberga, Rogslösa och Vårdsbergs kyrkor, troligen med den cisterciensiska klosterkyrkan i Vreta som förebild. Korens utformning tycks sakna direkt motsvarighet bland landets sockenkyrkor i övrigt. Bakgrunden till denna speciella förändring och betoning av korpartiet är okänd, men kan ha samband med en förändrad ställning också för själva kyrkobyggnaden. Under 1200-talet donerade både kung och stormän jordegendomar till domkyrkan och klostren, som i sin tur investerade i lämplig jord. Även kyrkobyggnader med tillhörande jord donerades vid denna tid till domkyrkans prelaturer och kanonikat, och det är möjligt att ett motsvarande förhållande

har funnits mellan de nämnda, centralt belägna kyrkorna och Vreta eller Alvastra kloster. Vid medeltidens slut tillhörde Alvastra de stora jordägarna i Örberga och Rogslösa socknar.

Från 1200-talet och framåt ombyggdes också ett flertal av de romanska kyrkorna i landskapets mellersta del till salkyrkor (fig. 24). Det tiotal nya stenkyrkor som tillkom under senmedeltiden, i vissa fall först nu som ersättning för äldre träkyrkor, återfinns däremot utanför den gamla centralbygden. Denna relativt omfattande byggnadsaktivitet i Östergötland under hög- och senmedeltid skiljer området markant från Västergötland och Småland, där utvecklingen klingade av redan vid 1200-talets utgång och där även sådana förändringar som valvslagning av kyrkorumen är ovanliga. En jämförbar utveckling präglar däremot i hög grad sådana fräse-dominerade landskap som Södermanland och Uppland.

Under den östgötska senmedeltiden blev uppförandet av klosterkyrkan och klosterbyggnaderna i Vadstena, ett av tidens största byggnadsföretag, ett betydelsefullt inslag. Den birgittinska arkitekturen fick visserligen främst efterföljare inom orden, men kom genom sin avancerade valvslagning i tegel att inleda en ny epok i svensk valvarkitektur. Såväl korets enkla kryssvalv, slaget 1383 av Johan murmästare, som långhusets typiska, fyruddiga stjärnvalv från 1420-talet fick många efterföljare i landets sockenkyrkor och stadskyrkor. Inte förvånande blev efterföljarna speciellt talrika i närområdet och många av de östgötska sockenkyrkorna försågs med tegelvalv (fig. 27). Även klosterkyrkans plan med smalare kor kom att tillämpas i ett antal östgötska sockenkyrkor.

VÄSTANSTÅNG OCH ÖSTANSTÅNG

En översiktlig granskning av kyrkobygandet i Östergötland under medeltiden visar på en tydlig och intressant kulturgräns mellan den västra och den östra delen av landskapet, mellan Östergötland Västanstång och Östanstång. I den tidigt koloniserade slättbygden i väster återfinns de äldsta absidkyrkorna. I den östra delen, där landskapet ut mot Östersjökusten övergår i skärgård, är däremot planformen med rak koravslutning vanlig. Byggnadsmaterialet är här i stor utsträckning gråsten. Den utbyggnad och modernisering av kyrkorna som skedde under 1400-talet är dessutom mest påtaglig i den östra delen, där den ekonomiska tillväxten länge varit stark genom sjöfartens och handelns ökande betydelse. Centrala i detta område blev städerna Norrköping och Söderköping.

Skillnaden mellan den västra och den östra delen av landskapet framträder också tydligt i dopfuntsmaterialet (fig. 29 a–c) och inte minst i spridningen av de från Gotland importerade paradisfuntarna från 1200-talets senare del och framåt. Paradisfuntarna är talrika i de centrala östra delarna med nära kontakt med Östersjöhamnarna, medan de exemplar som återfinns i den västra delen endast finns i framträdande kyrkor som Vreta klosterkyrka och stadskyrkan i Skänninge. Även de äldre och praktfulla gotländska bildfuntarna av gotländskt ursprung återfinns i det östliga området. De många lokalt tillverkade dopfuntarna från övergångstiden vid 1200-talets mitt har däremot en tydlig koncentration till den västra delen. Flera av dessa skickligt utförda och varierade dopfuntar kan sannolikt knytas till stenmästare från domkyrkans byggnadshytta.

Det östgötska dopfuntsmaterialet skiljer sig åldersmässigt på ett intressant sätt från de omgivande landskapens, där romanska dopfuntar dominerar. Uppenbarligen är stenkyrkorna i landskapets centralområde betydligt äldre än dopfuntarna, av vilka huvuddelen tillhör tiden omkring 1200-talets mitt. En tänkbar förklaring till detta, utöver ett önskemål att

vid en modernisering av kyrkorummet också förnya dopfunten, kan vara den speciella sociala strukturen i området vid medeltidens början. Många av de tidiga stenkyrkorna tycks ha uppförts på initiativ av kungen eller en enskild storman och övergick därmed sannolikt först relativt sent till att bli regelrätta sockenkyrkor. Ett exempel på ett samband mellan utbyggnad och anskaffning av dopfunt är t.ex. Örberga kyrka, där det stora, korsformade koret och dopfunten bör tillhöra samma tidsskede. Ett tidsmässigt samband är också tydligt mellan den under samma period uppförda tegelkyrkan i Järstad och dess dopfunt. Bakgrunden till den tidsmässiga diskrepansen mellan kyrka och dopfunt liksom till det ringa beståndet av romanska dopfuntar kräver emellertid en djupare analys av förhållandena i området under tidig medeltid än vad som här varit möjligt.

REFORMATIONENS EFTERVERKNINGAR

Under 1500-talets slut och det tidiga 1600-talet var den kyrkliga byggnadsaktiviteten mycket låg (fig. 76). Det finns anledning att stryka under reformationens genomgripande betydelse. Den utgjorde inte en händelse bland andra utan fundamentet för hela den fortsatta utvecklingen. Avläser man effekterna i byggande och inredande av kyrkor framstår förloppet som långsamt och utdraget. Först kring mitten av 1700-talet togs de första stegen att radikalt förändra beståndet av ärvda medeltida kyrkor, att riva och bygga nytt.

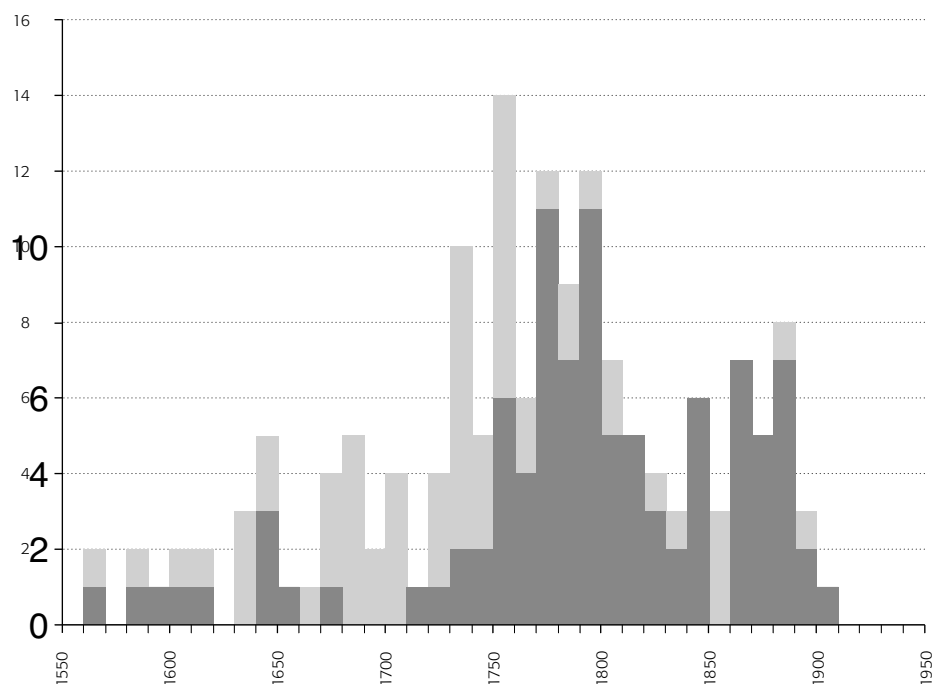
Händelserna i Östergötland kan lämpligen skildras som två skeden med helt olika karaktär. Det första, från 1520-talet till seklets slut, handlade om nedbrytning och följande osäkerhet om vägval. Det andra, från ca 1600, präglades av målmedveten uppbyggnad, en process som skulle ta större delen av århundradet i anspråk.

Att biskopen, kapitlet och tiggarmunkarna redan under 1520-talet förlorade det mesta av sina egendomar fick både omedelbara och långsiktiga konsekvenser. Biskopens gård och fasta hus bevarades till någon del, men ersattes snart till gagnet av den nya fästningen och slottet i Vadstena. Kanikbostäderna i Linköping fick nya innehavare; flertalet har senare rivits. Domkyrkan förföll, då medlen för dess underhåll indragits till kronan. Tiggarmunkarnas konventsbyggnader utplånades nästan helt. Nutida lokalhistorisk forskning har haft svårigheter att ens spåra deras belägenhet i de berörda städerna. Vreta och Vadstena kloster överlevde längre, men berövade underhåll och religiöst ifrågasatta tynade de efter hand bort.

Man kan också tala om effekter av mer allmänt slag. Klostren och andra kyrkliga institutioner hade varit betydelsefulla inslag i alla de östgötska städerna. Linköping hävdade sig också i fortsättningen, medan Skänninge, Söderköping och Vadstena reducerades till småorter. Överhuvud gäller att medeltidskyrkan rymde många fler som yrkesmässigt sysslade med religiös verksamhet än den lutherska; reformationen betydde en förstärkning av det profana livet både i kvantitativ och kvalitativ mening. Av långsiktig betydelse för landskapet blev också överföringen till kronan av det mesta av den jord kyrkan förfogat över. Delar kom till användning som boställen för den civila och militära förvaltningen. Andra och större domäner övergick genom köp till bönder och adliga jordägare. Man kan föreställa sig att transaktioner av detta slag bidrog till att bygga upp det anmärkningsvärt breda välstånd, som kom att präglade Östergötland.

Under senare delen av 1500-talet togs de första stegen att bygga upp en ny kyrkoorganisation. En viss roll spelade Johan III:s idéer men för framtiden viktigare blev den kyrkoordning, som stadfästes 1571, och vars upphovsman var ärkebiskopen Laurentius Petri. Den gav biskoparna en tydlig och auktoritativ position. Linköpings stift skulle se en lång följd av aktiva

Fig. 76. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/-ar. Endast kända årtal.

innehavare av detta ämbete. I nästa steg, kring 1600, inleddes en process av större bredd, återuppbyggnaden på sockennivå.

Reformationen hade lämnat sockenkyrkorna i det närmaste utblottade. Nödvändigheten att skaffa fram medel ledde till återupplivande av sockenstämman, en betydligt äldre institution, som försvagats eller upphört under 1500-talets lopp. I Östergötland återkom sockenstämman som en hela socknens representation, d.v.s. allas rätt och skyldighet att närvara och delta i besluten. Landskapets socknar var ju också i många fall små och befolkade av en jämförelsevis besutten och medveten bondeklass. Sammankomsterna ägde rum i sockenstugan och leddes av kyrkoherden. Därmed hade möjlighet öppnats att skaffa fram medel till alla de uppgifter som väntade. Stämman hade ingen formell beskattningsrätt – i princip handlade det om frivilliga bidrag. De tycks dock ha räckt till och gjorde att den tomma kyrkokassan kunde fyllas.

Uppbyggnadsarbetet effektiviserades genom att biskoparna fungerade som pådrivare och övervakare. De befann sig ständigt på visitationsresor, granskande socknarnas förehavanden. Kyrkobyggnaden måste repareras eller byggas om, inredningen kompletteras, och nyanskaffningar göras för gudstjänstens behov av kyrkklockor, skrudar, böcker, ljusredskap osv. Kyrkogården fordrade underhåll och sockenstuga måste byggas. Det ålåg socknen att hålla prästgården vid makt och eventuellt ordna med kaplansboställe och klockarbostad. Antalet ärenden ökade, utsträcktes till det kyrkliga livet i vidare mening och till sist också till profana uppgifter. Innehavarna av patronatsrätt liksom den lokala adeln i övrigt hade säkert större möjlighet än vanliga sockenbor att göra sig hörda, men också de var deltagare i stämman. Ur förhandlingar under kyrkoherdens ledning växte besluten fram. Citatet på sidan 80 beskriver ett sammanskott av pengar, där alla tycks ha deltagit, traktens säteriägare, kyrkoherden själv och övriga sockenbor, som bidragit till kyrkans egna medel i kyrkokassan.

FÖRÄNDRADE KYRKORUM OCH FORTSATT UTBYGGNAD

Viktigare åtgärder redovisas här kortfattat i den tidsföljd de kom att genomföras. Tidiga insatser, inledda under 1500-talet, gällde predikstolar

och samtidigt med dem sannolikt också bänkinredning. Det var självklara åtgärder. Predikan utgjorde inte bara ett viktigt inslag i gudstjänsten, för varje präst blev det en tvingande uppgift att nå alla sockenbor. Allas delaktighet i samma tro utgjorde den religiösa dimensionen i den gemenskap, som också tog sig uttryck i sockenstämman. I fortsättningen ägnades predikstolarna mycken uppmärksamhet. Nyanskaffningar av praktiska eller representativa skäl gjordes undan för undan, i ett stort antal kring 1640 och efter en viss dämpning återigen på 1720–30-talen.

Samma behov fanns inte av altarpuppstatser. De utgjorde inte något nödvändigt inslag i gudstjänsten, altarbordet fyllde sin uppgift utan någon uppställning över det. Dessutom fanns i ett stort antal fall ett medeltida bildverk redan på plats, som det inte fanns något skäl att avlägsna. 1571 års kyrkoordning manade till tolerans mot äldre inslag i kyrkorummets. De nyanskaffningar som gjordes med början under senare delen av 1600-talet uppvisar stora skillnader både i formmässigt och innehållsmässigt avseende mellan verk från lokala skrämästare och inköp från stockholmska bildhuggerverkstäder och målarateljéer.

Nybyggande förekom både i sent 1500-tal och under 1600-talet men i påfallande ringa omfattning. Här ingick ett antal mer udda tillskott i form av slotts- och herrgårdskapell. I fyra perifera socknar tillkom träkyrkor, enkla men olika varandra: Jonsberg 1609 och Trehörna 1647, båda med innehavarna av patronatsrätt som drivande, och vidare Simonstorp 1650 och Ulrika 1737. Samtliga utgjorde en komplettering till de befintliga sockenkyrkorna. Härtill skall läggas kyrkorna i Norrköping, som från 1620-talet växte till att bli landskapets största stad, omkring 1700 mer än dubbelt större än Linköping. S:t Johannes och S:t Olai kyrkor hade medeltida föregångare men byggdes upp efter bränder. En tredje kyrka tillkom, Hedvig för den tyska församlingen, invigd 1673.

Denna verksamhet sammanföll i tid med betydligt fler ombyggnader. Att lägga till korsarmar utgjorde ett effektivt sätt att öka utrymmet. Det kunde ske i två etapper med början på norrsidan, där gravar inte brukade finnas. Kyrkan kunde också vidgas österut med ett nytt kor. I sådana fall handlade det också om att bereda plats framför altaret för en murad grav under golvet, bekostad av någon av socknens adliga familjer. Ett antal kyrkor bär tydliga spår av successiva utbyggnader, exempelvis Ekeby, Godegård, Kristberg, Vårdsberg och Örtomta.

Det skulle dröja till mitten av 1700-talet innan det medeltida arvet av kyrkor började ersättas av nybyggen. Början gjordes med de två patronatskyrkorna Kimstad och Vist. Några år därefter ansåg tre vanliga församlingar vid sjön Åsunden i södra Östergötlands skogstrakter att tiden var mogen att riva och bygga nytt, Horn, Kättilstad och Oppeby. Här i landskapets utkant var det medeltida träkyrkor som revs. I nästa steg berördes slättbygden i centrum. I Landeryd, Stora Åby och Svinstad ersattes medeltida stenkyrkor med nybyggen. Därmed hade en utveckling inletts, som skulle komma att fortsättas de närmaste hundra åren.

Samtliga här nämnda nybyggen från mitten av 1700-talet fick formen av salkyrkor med en plan ungefär motsvarande två kvadrater, således breda rum. I flera fall bidrog domprosten, sedermera biskopen Andreas Rhyzelius, med råd eller t.o.m. en ritning; inget skulle dock ha byggts om inte sockenstämman instämt. De ovanligt stora sakristiorna dimensionerades för skriftermål med många deltagare. Skriftermål kunde också kallas bikt, en kollektiv bikt, som slutade med avlösning och allas deltagande i nattvar den. Något speciellt altarrum behövdes inte, kommunikanter och församling utgjorde en enhet. Till denna gemensamma upplevelse bidrog också en

nyhet i kyrkorummet, den stora orgeln på sin läktare i väster. Predikstol, altaruppsats och orgel blev de viktigaste accenterna. I övrigt önskades ingen utsmyckning vare sig på murarna eller på trätunnvalvet. Det tidigare intresset för rikt målade trätak med berättande scener hade tydligen förflyktigats. I dessa nya kyrkor spelade bilden en underordnad roll – desto viktigare var ordet, sången och musiken.

HANTVERKARE UNDER 1600- OCH 1700-TALEN

När det gäller kyrkorummens inredning, vilken förändrades allt efter behov och ekonomiska möjligheter, framträder från och med 1600-talets senare del ett stort antal namngivna och framför allt lokala hantverkare i kyrkornas räkenskaper. Många rika barockinredningar med predikstol och altaruppsatser som centrala inslag präglar fortfarande de östgötska kyrkorummen. Till interiörernas karaktär bidrar också i flera fall takmålningar och målningar på orgelläktarens barriär. Till de lokala målare som anlitas för dessa uppdrag hör Anders Wikström, som bland annat dekorerade takvalven i Kristbergs kyrka med yppiga målningar på 1720-talet, och den något senare verksamme Sven Gustavsson Stoltz, som specialiserade sig på att pryda läktarnas fasader med fromma sinnebilder.

Bland mängden av snickare och bildhuggare märks den skicklige Niclas Österbom i Norrköping, utbildad i Stockholm och mästare till bl.a. domkyrkans praktfulla predikstol 1745 i högklassig barock. Österbom anlitas också av biskop Rhyzelius i dennes prebendekyrka Vårdsberg och av ägarna till Ekenäs för deras patronatskyrka Örtomta. I vissa fall inkallades även mästare utanför det egna geografiska området. Till dessa hör bildhuggaren Bengt Wedulin från Hjo i Västergötland, som 1719 utförde den stora altaruppställningen i Hovs kyrka, och den i södra delen av landet verksamme Johan Ullberg från Finja i Skåne, som på 1750-talet utförde den flervåniga altaruppsatsen i Stora Åby kyrka. Mot dessa provinsiella arbeten kontrasterar den altaruppsats som donerades till Kristbergs kyrka 1731. Den hade utförts i den Prechtska verkstaden i Stockholm, liksom Taravals altartavla från samma tid i den nämnda patronatskyrkan i Kimstad.

Västpartiets pendang till korpartiets altaruppsats blev orgelläktaren med dess orgel. Den stora kostnad som anskaffandet av en orgel innebar för församlingarna gjorde dock att denna satsning många gånger skedde först in på 1800-talet. Här utgör de östgötska kyrkorna ett undantag. Redan 1773 fanns i stiftet, d.v.s. inklusive den del som omfattade nordöstra Småland, orglar i inte mindre än 113 kyrkor, vilket var tio gånger fler än i exempelvis Skara stift. En viktig orsak till detta var att orgelbyggare fanns till hands i området. Den skicklige och välutbildade Jonas Wistenius, född i Vist, hade omkring 1740 etablerat sin verkstad i Linköping. Antalet orglar, byggda av Wistenius uppgår till 93 stycken. En av dessa utförde han 1746 för hemförsamlingens kyrka. Den förstördes vid kyrkans brand 1961, men Wisteniusorglar finns bevarade i Skällviks och Älvestads kyrkor.

Ett speciellt inslag i många av de östgötska kyrkorna utgör även de dopfuntar av kalksten som tillkom under 1600-talets senare del och utfördes av stenmästarna Michael Hacke i Skänninge och Johan Andersson Silfverling i Vadstena. Förnyelsen av dopfuntarna initierades av stiftsledningen och många av de medeltida dopfuntarna ersattes vid denna tid också av mässingsfuntar från bruken i Norrköping och Gusum eller av träfuntar.

DEN STORA NYBYGGNADSPERIODEN

Östergötland är efter Västergötland och Småland det landskap i Sverige där flest nya kyrkor byggs under hundraårsperioden 1760–1860. De flesta

tillkom före 1800, tidigare än i grannlandskapen (fig. 76). Decennierna 1770–1800 utgör höjdpunkten i hela den eftermedeltida periodens kyrkobyggnad. Det är en imponerande satsning, som markant förändrade det kyrkliga landskapet. Av de 54 nya kyrkorna uppfördes alla i murverk. De flesta ersatte medeltida kyrkor i de små men välmående socknarna i det öst-västliga diagonalstråket över Östgötaslätten. I det öppna odlingslandskapet syns dessa välproportionerade, vitputsade kyrkor med sina torn vida omkring.

I valet mellan att bygga nytt och att bygga om den befintliga äldre kyrkan valde man i Östergötland nybyggnad i betydligt högre utsträckning än i andra landskap. Till de nybyggda kan läggas ett tiotal kyrkor som planförändrades och lika många som ombyggdes på andra sätt och nyinreddes. Sammanlagt är därmed drygt 70 kyrkor helt eller till största delen präglade av de klassicistiska stilidealen. De är vid sidan av de medeltida kyrkorna landskapets vanligaste och mest karaktärsgivande.

Huvuddelen av kyrkorna byggdes med måttliga dimensioner, med långhusmåttn kring 30 meter. Bland de många gustavianska kyrkobyggnaderna kan som exempel nämnas Rappestad, byggd 1799–1802. Dess harmoniska kyrkorum med enkel men utsökt inredning och dekor är mycket välbevarat, med ursprunglig färgållning i pärlgrått, vitt och guld.

Röks och Risinge kyrkor, bägge byggda kring 1845 av den framstående östgötabyggnadsmästaren Abraham Nyström, är förnämliga och välbevarade empirekyrkor. Risinge är periodens största kyrka i Östergötland, med ett 49 meter långt långhus. Kyrkan stod klar 1849 och tjänade som församlingskyrka för det snabbt växande brukssamhället Finspång. Den medeltida kyrkan i Risinge förslog inte längre, men fick stå kvar som ödekyrka, tills den på 1940-talet restaurerades, i likhet med flera andra övergivna kyrkor.

Överintendentsämbetets styrning av kyrkobyggnaderna under perioden fick stort genomslag i Östergötland, särskilt efter ca 1790. I de flesta fall stod dock regionens egna byggmästare för själva kyrkobyggnaden. Till de skickligaste hörde Casper Seurling, läns- och stiftsbyggmästare, vars namn knyts till ett tjugotal kyrkor. Olof Tempelman, arkitekt vid Överintendentsämbetet och tillika Sveriges förste professor i byggnadskonst vid Akademien för de sköna konsterna, hade sina rötter i Östergötland och fick därigenom många uppdrag där kring sekelskiftet 1800. Tempelmans innovativa nyklassicism möter t.ex. i Östra Husby och Skedevi.

Pehr Hörberg flyttade 1788 till Risinge socken, och i många kyrkor återfinns hans stora, mörka och figurrika altartavlor, som kontrasterar mot de i övrigt så ljusa kyrkorumen (fig. 57). Genom Hörberg och andra målare blev altartavlor, infattade i klassiserande ramverk, vanligare än de på andra håll så omtyckta altarkorsen. I övrigt är de östgötska koren som regel osmyckade; varken draperimålning eller skenperspektivisk dekor är vanlig. Skickliga lokala hantverkare har svarat för altaruppsatser och annan inredning. I främsta ledet bland ornamentbildhuggare och predikstolsmakare stod Carl Fredric Beurling. Orgelverkstäderna fortsatte att blomstra med en för landet unikt hög produktion. Jonas Wistenius' verkstad i Linköping övertogs av hans elev Pehr Schiörlin, en av Sveriges mest framstående orgelbyggare. Hans orgelverk pryds av vackra fasader som ritats både av ämbetsarkitekter och av honom själv. Välbevarade exemplar finns ännu att se och avlyssna i fjorton östgötska kyrkor, bl.a. i Gammalkil och Rappestad.

Hur ska det expansiva och högtstående kyrkobyggnaderna i Östergötland under denna period förklaras? Med den ovanligt stora befolkningsökningen följde ett ökande välstånd och fyllda kyrkokassor, särskilt i de bördiga slättbygderna, genom att jordbruket här tidigt effektiviserades med hjälp av skiftesreformer och ny teknik. Bruksnäringen blomstrade. De

många säteriernas innehavare hade täta kontakter med huvudstadens kulturliv, och intresse av att uppmuntra och stödja arkitektur och konstnärlig utsmyckning i hemsocknarna. Dock anlätades lokala mästare och hantverkare i högre grad än Stockholmsmästare.

Sist men inte minst utövade stiftet och dess högt bildade biskopar ett stort inflytande. Linköpingsbiskoparna, särskilt Jakob Axelsson Lindblom, hörde till landets ledande inom upplysningstidens teologi, neologin. De förordade en enkel och värdig liturgi och betonade förnuft och känsla, ljus och klarhet i förkunnelsen. Den nyklassicistiska predikokyrcan svarade väl mot dessa ideal. Det finns många exempel på att biskopar och präster aktivt drev på nybyggnadsprojekt ute i församlingarna och rekommenderade olika byggmästare och konstnärer.

FÖRSAMLINGSKYRKOR OCH KAPELL FRÅN 1800-TALET MITT

Det intensiva kyrkobyggandet under perioden 1760–1860 mättade behovet av nya kyrkor. Medan man i riket som helhet och i de flesta andra landskap nådde det högsta antalet nya kyrkor efter medeltiden på 1850–60-talen, är i Östergötland antalet nya kyrkor på 1800-talet lägre än på 1700-talet (fig. 76). Nybyggandet ökade måttligt 1860–90, för att sedan åter sjunka efter sekelskiftet 1900. Totalt 22 nya församlingskyrkor tillkom under perioden 1860–1950. Mycket få äldre kyrkor ombyggdes. Inga nya församlingskyrkor byggdes efter 1906, däremot en del kapell och krematorier. De nya kyrkorna efter 1860 ligger i odlingsbygdens diagonalbälte, i stora perifera skogsbygdsocknar samt i bruks- och industriorter och i de växande städernas nya stadsdelar.

Från 1800-talets mitt blir de regionala särdragen allt mindre uttalade, och Östergötlands kyrkor skiljer sig knappast från vad som byggs på andra håll. De flesta ritades av arkitekter utbildade vid Konstakademien eller vid den nya tekniska högskolan i Stockholm. Under det övergångsskede som tog sin början redan på 1850-talet fortlevde den klassicistiska traditionen med vitputsade långhuskyrkor med torn, men i detaljer och inredning prövades nya medeltidsinspirerade former och planlösningarna blev mer varierade. Typiska för denna tid är Gistads och Sjögestads kyrkor.

Övergångsskedet speglar en förändring i teologi och kyrkoliv, där neologin efter hand lämnades för nya strömningar och större mångfald. Det nyktert förnuftsmässiga i klassicismen stämde inte med den mer känslosamma religiositet som växte fram under romantiken. Hög- och lågkyrkliga riktningar inom statskyrkan och de många väckelserörelserna sökte nya uttryck i sina gudstjänstrum.

Från 1870-talet och framåt manifesterade sig statskyrkan i flera nygotiska tegelkyrkor med påkostad och färgrik inredning, där man sökte återskapa medeltidens stämningsfulla kyrkorum. Originella lösningar med öppna takstolar, ofta med inspiration från samtida engelsk kyrkobyggnadskonst, finns i flera av dessa östgötakyrkor. Andra har valv och rik dekor med valv- och väggmålningar. Till de märkligare och mest välbevarade kyrkorna från decennierna före sekelskiftet 1900 hör Appuna, Svinhult, Åtvids stora och Hällestad samt Matteus i Norrköping. Orlunda centralkyrka är ovanlig till planformen och välbevarad till det yttre.

Att inga församlingskyrkor och endast några få kapell och krematorier byggdes mellan 1910 och 1950 i Östergötland vittnar om den omstrukturerad och sekularisering som då pågick i samhället. Kyrkobyggandet satte åter fart efter 1950, då flera arkitektoniskt intressanta kyrkor tillkom. Tre av dem har skydd enligt kulturminneslagen: Johanneslundskyrkan och Tanneforskyrkan i Linköping och Charlottenborgskyrkan i Motala.

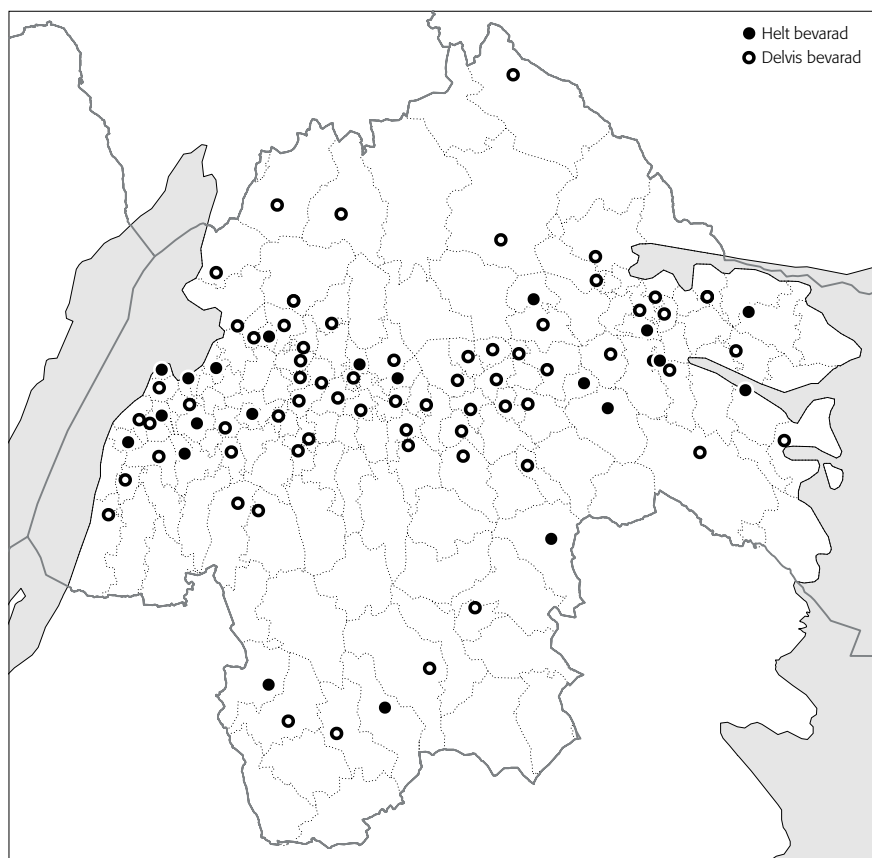

Fig. 77. Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Med delvis bevarade avses kyrkor som har ursprungliga partier av långhus/kor, men som senare om- eller nybyggts.

HELT BEVARADE KYRKOR:

Ask, Drothem, Flistad, Gårdeby, Hagebyhöga, Herrestad, Hov, Häradshammar (brunnen och återuppförd på de gamla murarna 1806), Kaga, Kullerstad, Kumla, Nässja, Skällvik, Vårfrukyrkan i Skänninge, S:t Laurentii i Söderköping, Tidarsrum, Tingstad, Torpa, Vadstena klosterkyrka, Väversunda, Åtvids gamla (ruin istandsatt 1954–57), Östra Ryd

DELVIS BEVARADE KYRKOR:

Kyrkor ombyggda redan under medeltiden, men därefter helt bevarade:

Askeby, Brunneby, Dagsberg (sakristians murar mot kyrkorummet och valven rivna), Ekebyborna, Fornåsa, Furingstad, Hogstad, Järstad, Lillkyrka, Linköpings domkyrka, Rogslösa, Skeda (sakristians murar mot kyrkorummet och valven rivna), Skeppsås, Skönberga, Svanshals, Veta (tillbyggd med korsarmar och omorienterad med altaret i norr under 1700-talet), Vreta kloster, Vårdsberg, Åsbo, Örberga, Östra Skrukeby (valven rivna)

Senare ombyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:

Asby, Bjälbo, Björkeberg, Ekeby, Godegård, Heda, Hägerstads gamla, Kisa, Kristberg, Kvillinge (ombyggd i två etapper), Kärna, Risinge gamla, Skedevi, Strå (ombyggd i två etapper), Tjällmo, Vinnerstad, Vist, Värna, Västra Ny, Örtomta, Östra Eneby, Östra Harg, Östra Ny, Östra Stenby (ombyggd i två etapper)

Senare nybyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:

Kimstad, Källstad, Landeryd, Lönsås, Motala, Normlösa, Norra Vi, Rappestad, Ringarum, Rystad, Slaka, Styrstad, Sya, Törnevalla, Västerlösa, Västra Husby, Älvestad, Ödeshög

Andra medeltidskyrkor, varav partier återstår av långhus/kor:

S:t Anna gamla (det kvarvarande koret fungerar nu som kapell), Skärkind (det kvarvarande koret fungerar nu som kapell)

Tab. 6. Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden, fördelade efter bevarandegrad.

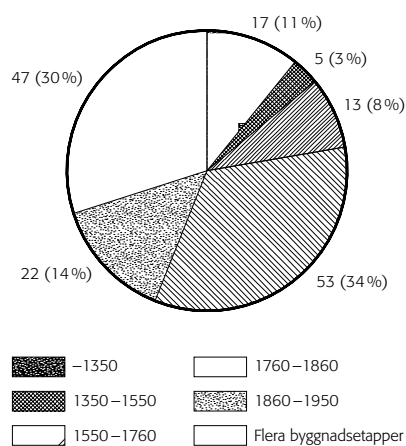

Fig. 78. Helt bevarade kyrkor per period. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhuskor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Det vita fältet markerar ombyggda kyrkor, d.v.s. kyrkor som innefattar flera byggnadsetapper i långhuskor. I denna grupp ingår även de medeltidskyrkor, som erhöill sin nuvarande planform genom ombyggnad redan under medeltiden (jfr tab. 6). I diagrammet ingår de 157 i dag bevarade kyrkor som fungerar eller tidigare fungerat som huvudkyrka i församlingar som bildats före 1950 (inklusive S:t Anna gamla och Åtvids gamla som åter tagits i bruk som gudstjänstlokaler efter 1950). Till de helt bevarade medeltidskyrkorna hör även Häradsammars och Östra Ryds kyrkor, som dock inte kunnat periodbestämmas och vars byggnadshistoria är oviss. I detta diagram har Häradsammars och Östra Ryd placerats i den yngre medeltiden (1350-1550).

Östergötlands kyrkor i dag

Östergötland bildar efter tusen år av kyrklig utbyggnad, och successiv förändring av redan befintliga kyrkor, ett landskap med tydliga regionala kännetecken. Medeltidens byggnadsaktiviteter avtecknar sig fortfarande påtagligt i många kyrkomiljöer i framför allt den centrala delen av Östergötland. Sammanlagt drygt en tredjedel av de nuvarande kyrkobyggnaderna i landskapet hör helt eller delvis samman med den medeltida byggnadsfasen (fig. 77). Den kyrktäta slätten vid Vadstena, ett av de tidiga stenkyrkobyggnadens mest expansiva områden, framstår efter medeltiden länge som något av ett reliktområde. Här finner vi flertalet av de bäst bevarade av de tidigmedeltida kyrkorna, och de som främst förknippas med Östergötlands aristokratiskt präglade romanik. I likhet med andra utpräglade slättområden i Götalandskapen skulle det här dröja fram till 1800-talet innan en mer omfattande förnyelse ägde rum. Det kyrktäta bandet i landskapets centrala delar står i tydlig kontrast till de mer glesbebyggda perifera delarna. Även detta speglar landskapets bebyggelsehistoria. Bruksbygderna i norr, landskapets bergslagsbygd, och det mer småbrutna landskapet i gränstrakterna mot Småland har tagits i anspråk senare och visar också i dag ett yngre kyrkobyggnadsbestånd (se karta på omslagets bakre insida).

De romanska respektive de gustavianskt eller tidigt nyklassicistiskt präglade stenkyrkorna har ovan lyfts fram som några av landskapets tydligaste särdrag. Som framgår av diagrammet (fig. 78) domineras det bevarade beståndet av kyrkor i Östergötland av kyrkor byggda 1760-1860, vilka inte heller nämnvärt förändrats. Som nästa grupp i storleksordningen följer de kyrkor som tillkommit under flera olika perioder och ombyggt en eller flera gånger, d.v.s. "flerperiodskyrkor" som på ett fängslande sätt belyser sin egen långa historia genom att kyrkorummet till sin plan etappvis förändrats. Detta sammansatta bestånd är också det som restaureringsarkitekterna på olika sätt haft att förhålla sig till.

Restaureringskonsten under det sena 1800-talet var nära släkt med byggnadskonsten och gav uttryck för samma ambitioner. Flertalet arkitekter var aktiva inom båda verksamhetsgrenarna. I Östergötland hade särskilt Stockholmsarkitekten Agi Lindegren talrika uppdrag. Han gav många äldre kyrkor en rik dekor, målad eller i stucc. Sekelskiftesromantikens kyrkoinredningar blev omoderna i och med att funktionalismen slog igenom, och många av Lindegrens och andras dekorationer avlägsnades. De få som bevarats, t.ex. i Appuna och Hedvig i Norrköping, är väl värda att slå vakt om.

Sigurd Curman hade i sin restaurering av Vreta klostrets kyrka 1915 tillämpat en strängare och mer antikvarisk syn på hur historiska byggnader borde behandlas och respekteras. I valsituationer prioriterade dock Curman och hans efterföljare oftast medeltida partier framför senare tillägg. De flesta senare restaureringarna under mellan- och efterkrigstiden genomfördes i Curmans anda. Flest uppdrag hade Erik Fant, Kurt von Schmalensee, Johannes Dahl, Erik Lundberg och Ture Jangvik. Schmalensee står för de överlägset flesta, ett fyrtiotal. Även om estetiska överväganden och preferenser alltid fanns med i restaureringarna har med tiden allt större vikt lagts vid återhållsamhet och varsamt underhåll, samt på funktionella ingrepp för bättre komfort. Större frihet tillämpas när det gäller reversibla åtgärder som färgsättning och lös konstnärlig utsmyckning.

Litteratur om Östergötlands kyrkor

sammanställd av Ingrid Sjöström

Förteckningen omfattar översiktlig och allmän litteratur om flera kyrkor och längre tidsperioder. Texter om kyrkor från en begränsad period återfinns under respektive kapitel i rapporten. Uppslagsverk förtecknas ej. Samlingar av otryckt material samt bildmaterial finns främst i *Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)* vid Riksantikvarieämbetet, samt i *Östergötlands läns museums arkiv*. Kyrkornas äldre arkivhandlingar förvaras i respektive landsarkiv, yngre handlingar i pastorsämbetenas arkiv.

Broocman, Carl Fredrik: *Beskrifning öfver the i Öster-Götland befintelige Städer, Slott, Sokne-Kyrkor, Soknar, Säterier, Öfwer-Officers-Boställen, Jernbruk och Prestegårdar, med mera*, 1760 (facs.utg. 1972, 1993). — Noggrann beskrivning med uppgifter om varje sockens fornminnen, historia, näringar, större gårdar, invånarantal. Den kyrkliga administrationen för varje församling anges, kyrkobyggnaderna och inventarierna beskrivs med uppgifter om konstnärer och datering. Ej illustrerad.

Linköpings stift i ord och bild, 1949. — Bildkatalog över stiftets kyrkor skriven av Bengt Cnattingius, samt uppsatser om medeltida kyrkokonst av Erik Lundberg, och om Kyrklig konstodling under nyare tid av Axel Romdahl. Liksom i övriga stiftsböcker medverkar ett stort antal andra författare med bidrag om stiftets historia, kyrkliga liv och om olika föröemålskategorier, som textil, klockor, orglar, kyrkogårdar, prästgårdar, samt om Linköpings domkyrka, Alvastra kloster och Vadstena klosterkyrka.

Jacobsson, Bengt: *Nils Månsson Mandelgren i Östergötland*, 1985.

Linköpings stifts kyrkor, 1966-. — Korta vägledning utgivna av Linköpings stifts kyrkoberskrivningskommitté. Hittills (2003) har 128 kyrkor beskrivits. Häftena samlas kontraktvis i bundna volymer. De flesta vägledningarna är skrivna av Bengt Cnattingius, Gunnar Lindqvist och Åke Nisbeth.

Löfgren-Ek, Anita & Gunnel Mörkfors: ”Östgötska kyrkorum”, i *Svenska turistföreningens årsbok 2000*, 1999. — Kort text med tonvikt på landskapets konstnärer och hantverkare.

Mandelgren, Nils Månsson: *Förteckning på de af N.M. Mandelgren samlade studier, teckningar och utkast till Atlas till Sveriges Odlings-Historia som skänkts till Lunds Kongl. Universitet*, 1889.

Nordenskjöld, Carl Fredrik: "Östergötlands minnesmärken", i *Östergötlands Fornminnesförenings Tidskrift*, nr 1 1875. — Omtryckt avsnittsvis i senare årgångar av tidskriften 1920–47.

Ridderstad, Anton: *Östergötland*, 2, *Östergötlands beskrivning med dess städer samt landsbygdens socknar och alla egendomar*, 1–2, 1917–18.

Rörby, Gunnar: *Medeltida kyrkor i Östergötland tecknade av Elias Brenner och Johan Fredrik Kock*, 1982. — Ett femtiotal kyrkor som avritats av Brenner 1669–70 och av Kock 1806–07 visas sida vid sida, med korta kommentarer om kyrkorna och om tecknarna.

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Vol 1–1912. — Utförliga kyrkoberskrivningar med redogörelser för varje kyrkas byggnadshistoria, målningar, inventarier m.m. För Östergötland föreligger följande monografier:

Andersson, Aron: *Vadstena klosterkyrka*, 2, *Inredning*, SvK vol. 194, Östergötland, 1983.

Anderson, Iwar: *Vadstena klosterkyrka*, 1, *Kyrkobyggnaden*, SvK vol. 213, Östergötland, 1991.

Bennett, Robert: *Vadstena klosterkyrka*, 3, *Gravminnen*, SvK vol. 196, Östergötland, 1985.

Cnatingius, Bengt, Ralph Edenheim, Sune Ljungstedt och Marian Ullén: *Linköpings domkyrka*, 1, *Kyrkobyggnaden*, SvK vol. 200, Östergötland, 1987.

Curman, Sigurd och Erik Lundberg: *Vreta klostrets kyrka*, SvK vol. 43, Östergötland bd II, 1935.

Lindblom, Andreas: *Bankekinds härad. Norra delen* 1, SvK vol. 13, Östergötland bd I:1, 1921.

Lindblom, Andreas: *Bankekinds härad. Norra delen* 2, SvK vol. 14, Östergötland bd I:2, 1921.

Linköpings domkyrka, 2, *Planscher*, SvK vol. 201, Östergötland, 1986.

Nisbeth, Åke: *Bankekinds härad. Mellersta delen*, SvK vol. 99, Östergötland bd I:3, 1963.

Nisbeth, Åke och Inger Estham: *Linköpings domkyrka*, 3, *Inredning och inventarier*, SvK vol. 225, Östergötland, 2001.

Säve, Per Arvid: "Utdrag af Antiquitetsintendenten P.A. Säves afgivna berättelse för år 1861 /och 1862/", i *Antiquarisk Tidskrift för Sverige*, nr 1 1864 och nr 2 1869.

Widegren, Per David: *Försök till en ny beskrifning öfver Östergöthland*, 1–2, 1817–19.

Östergötland, utgiven av Allhems förlag, 1958. — Text av Holger Arbman, Sigurd Erixon, Iwar Anderson och Rickard Holmström. Folklivsforskaren Sigurd Erixon står för huvudtexten på drygt 300 sid, "Östergötland genom tiderna", där särskilt medeltidens och stormaktstidens kyrkor och kyrkliga konst behandlas utförligt. Rikt illustrerat.

Östergötland. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum. — Årsbok, utg. i samarbete med Östergötlands fornminnes- och museiförening. Fortsätter fr.o.m. 1985 serie som startade 1911 med namnet *Meddelanden från Östergötlands Fornminnesförening*, och sedan haft varierande namn. Många uppsatser om kyrkor genom åren. Temavolymen 1996, *Kyrka i bruk*, ägnades helt åt östgötska kyrkor från alla tider. Bland medverkande författare märks Ann Catherine Bonnier, Hedvig Brander Jonsson, Inger Estham, Lena Johannesson, Gunnar Lindqvist, Sune

Ljungstedt, Gunnel Mörkfors, Åke Nisbeth, Ulla Rasmusson, Birgitta Tisell-Carlson, Marian Ullén. Deras artiklar förtecknas här i litteraturlistorna i de kapitel där de hör hemma. — Årsboken 1982 innehåller en utförlig Östergötlandsbibliografi.

Östgötakyrkor, ett litteratururval (red. Bengt Samuelsson), utg. Linköpings stifts- och landsbibliotek, 1979.

Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser, fotografier och författare är ej indexerade. För förteckning av samtliga församlingar i Östergötland 1950 hänvisas till tab. 1 a–b, s. 15–16. *Fet kursiv* stil anger illustration.

- Adelcrantz, Carl Fredrik
68, 69, 87, 88
- Adelswård, Axel 102
- Adelswård, Carin 108
- Almesåkra 103
- Alvastra 32, 33, 114, 124,
125
klosterkyrkan 37, 41,
42, 46, 47, 55, 63, 64,
125, 127
Sverkerskapellet 55
- Amund, målare 54
- Amund, smed 40
- Anders Persson 54
- Andersson, Gustaf 96
- Appuna 30, 57, 58, 101,
109, 110, 121, 122,
133, 135
- Arfwidsson, Lennart 115
- Armsköld, Göran 80
- Asby 30, 32, 53, 74, 76,
81, 102, 134
- Ask 30, 39, 41, 44, 44, 47,
49, 50, 54, 126, 134
- Askeby 9, 26, 30, 37, 39,
41, 42, 43, 46, 47, 48,
50, 51, 58, 60, 61, 63,
64, 102, 125, 134
- Banér, Johan 77
- Bangelius, Ramund 78
- Bankekind 9, 30, 39, 43,
71, 77, 130
- Beateberg 103
- Becket, Thomas 53
- Bergensträhle, Gabriel 75
- Berggren, Jonas 93, 95
- Bergsten, Carl 117
- Beurling, Carl Fredric 95,
96, 132
- Beurling, Magnus Olof 88
- Beutin, Gabriel 77
- Bielke, Gunilla 66
- Bielke, Nils 86
- Birger jarl 53, 55
- Bjälbo 24, 25, 30, 33, 39,
42, 61, 84, 134
- Björkeberg 30, 53, 59,
134
- Björn, präst 55, 57
- Björnsäter 9, 30, 34, 48, 50,
53, 60, 61, 84, 93, 95,
124
- Blom Carlsson, Carl Gustaf
89, 92, 105, 106, 109
- Blåvik 23, 30, 87, 99, 100,
101, 102, 105, 106,
107, 111
- Bo Jonsson Grip 55
- Boberg, Ferdinand 102,
114, 115
- Borg 18, 30, 31, 33, 84, 89,
90, 92
- Borghamn 54
- Boxholm 17, 21, 75, 86,
87, 99, 100, 102, 105,
106, 109
- Bragner, Gabriel 67
- Brask, Hans 63, 64
- Brenner, Elias 9, 32, 41, 43,
45, 49
- Brickarp 105
- Broby 10, 18, 48, 81
- Broocman, Carl Fredrik 9
- Brunius, Carl Georg 113,
114, 120, 121
- Brunneby 54, 121, 122,
134
- Brunnskapellet, se Söder-
köping
- Brunskog, Axel V. 117
- Byström, Johan Niclas 93
- Börtrum 30, 66, 76, 81
- Cahman, Johan Niclas 81
- Charlottenborgskyrkan, se
Motala
- Curman, Sigurd 9, 116,
117, 118, 120, 135
- Dagsberg 30, 49, 134
- Dahl, Johannes 118, 119,
120, 121, 135
- Dahlander, Magnus 117
- De Geer, Johan 75
- Drothem, se Söderköping
von Düben, Emerentia 67
- Eckert, Fritz 105
- Ekberg, Fredrik Reinhold
105
- Ekeby 30, 46, 49, 57, 70,
75, 76, 86, 87, 99, 100,
102, 118, 130, 134
- Ekebyborna 25, 30, 42,
86, 134
- Enander, Samuel 89
- Engstrand, Gustaf Adolf
105
- Erengisle, make till Ram-
borg Bengtsdotter 46
- Eskilstuna 33
- Fahnehielm, Carl 80
- Falkenberg, Fredrik 117
- Fant, Erik 117, 118, 119,
135
- Fehmer, Johan 88
- von Fersen, Axel, d.ä. 87
- von Fersen, Axel, d.y. 87
- Filenius, Petrus 85
- Finja 71, 131
- Finspång 17, 20, 21, 66,
86, 87, 90, 102, 132
- Fivelstad 30, 80, 101, 104,
105

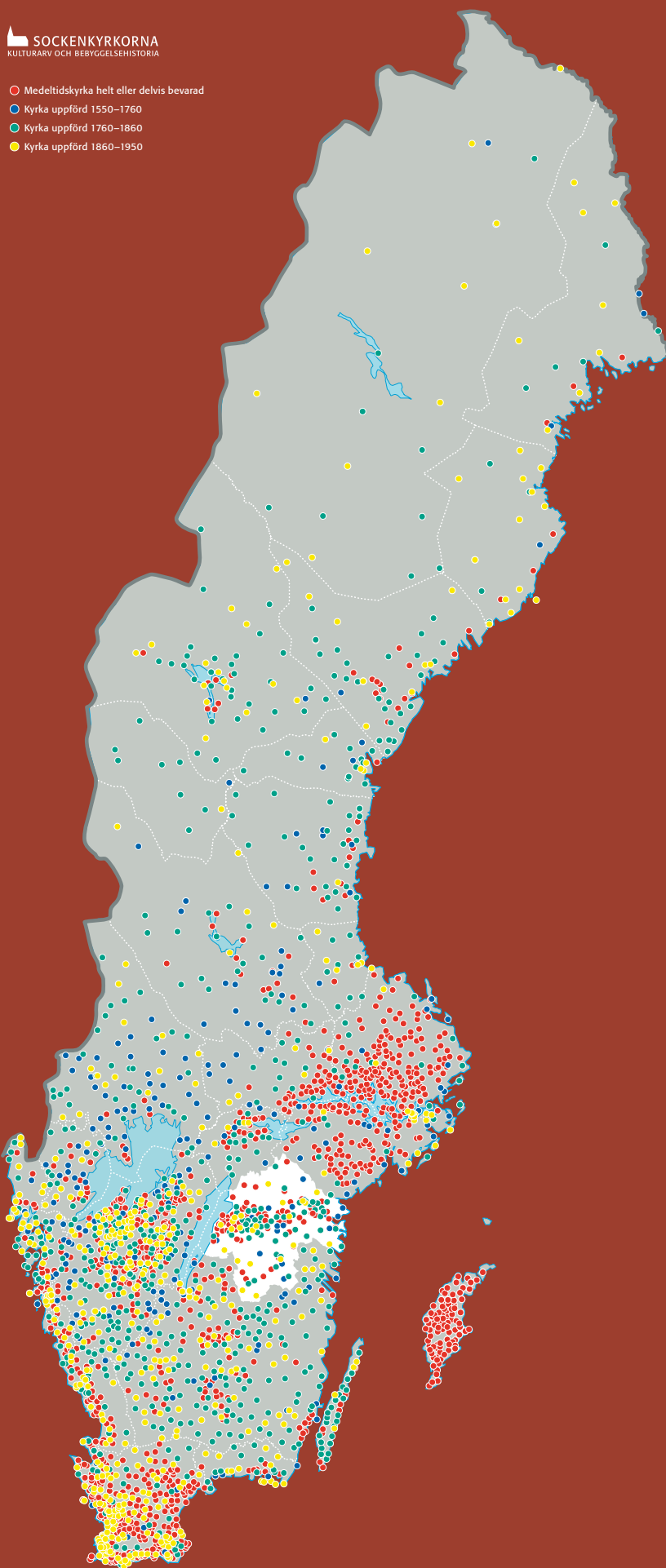
- Flisby 112
 Flistad 25, 30, 39, 42, 47, 48, 53, 134
 Flodin, Karl 105
 Folkström 102
 Fornåsa 30, 51, 134
 Forslund, K. R. 94
 Forsslund, C. J. 110
 Fox, Alexander 79
 Fredberg, Erik 96
 Frid, Ludvig 109, 110
 Frimodig, Petter 43, 69, 70, 71, 75, 88, 91, 97
 Fröjd, Carl 105
 Frökenberg, Bengt 94
 Frötuna 49
 Furingstad 49, 54, 134
- Gabrielsson, John 77
 Gabrielsson, Lars 77
 Gammalkil 21, 84, 90, 95, 96, 132
 Gerss, Jacob Wilhelm 113
 Gierlach, byggmästare 38
 Gistad 30, 56, 57, 101, 104, 104, 107, 108, 109, 122, 133
 Godegård 29, 30, 70, 75, 76, 86, 117, 130, 134
 Golts till Hollma, Hedvig 80
 Granqvist, Jonas 105, 106, 109
 Grebo 9, 30, 59, 84
 Gripenwalt, Johan 80
 Grut, Torben 101
 Gryt 30, 73, 83
 Gryts gamla 73, 85, 121
 Gryts nya 84, 90
 Gustav III 86, 88
 Gustav IV Adolf 87
 Gustav Adolf 65
 Gustav Vasa 63, 64
 Gusum 66, 79, 83, 131
 Gårdeby 30, 39, 40, 134
 Gårdserum 13
 Göteborg 79
- Hacke, Michael 79, 131
 Hadorph, Johan 80
 Hagebyhöga 21, 30, 39, 40, 44, 45, 47, 49, 50, 126, 134
 Hallander, P. A. 105
 Hannäs 13
 Hansson, Anders 70, 71, 88
 Harstad 18, 30, 31, 57, 97
- Hawerman, Ludvig 45
 Heda 21, 30, 39, 41, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 55, 55, 58, 85, 97, 113, 114, 120-21, 134
 Hedvig, se Norrköping
 Hedvig Eleonora 67
 Heemskerck, Maerten 65
 von Heidenstam, Verner 58
 Herrberga 30, 84, 88, 91, 122
 Herrestad 30, 39, 40, 41, 43, 50, 126, 134
 Hjo 78, 131
 Hogstad 30, 41, 56, 57, 77, 134
 Holmberg, Johan 88
 Horn 34, 54, 60, 61, 69, 71, 73, 77, 91, 130
 Hov 30, 32, 33, 39, 46, 49, 61, 78, 124, 131, 134
 Husaby 43, 126
 Hycklinge 30, 73, 83, 84, 86, 88, 97
 Hülphers, Abraham 80, 96
 Härleman, Carl 91, 92, 114
 Hägerstad 30
 Hägerstads gamla 32, 76, 111, 121, 134
 Hägerstads nya 56, 58, 101, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112
 Hällestad 17, 19, 30, 86, 99, 101, 102, 105, 106, 107, 109, 110, 120, 133
 Häradschammar 30, 51, 83, 94, 134, 135
 Hästholmen 21
 Högby 18, 30, 31, 45, 100, 101, 103, 104, 105, 107, 119
 Hörberg, Pehr 87, 93, 94, 95, 97, 132
- Jacobsson, Ernst 105
 Jangvik, Ture 122, 135
 Johan III 64, 65, 66, 68, 128
 Johan Kasimir 66
 Johan, murmästare 50, 127
 Johannes, se Stockholm
 Johannes Botvidi 65
 Johannes Stenrat 60
 Jon jarl 55
 Jon Svartpräst 55
 Jonsberg 30, 66, 66, 70, 74, 76, 81, 130
 Jonsson, Jonas 89, 105
- Järstad 30, 36, 45, 47, 102, 128, 134
 Kaga 21, 30, 39, 41, 43, 45, 52, 53, 58, 134
 Karl (IX), hertig 65
 Karl, biskop 53
 Karl Knutsson Bonde 55
 Katarina Erengisledotter 55
 Katrineholm 90
 Kimstad 68, 68, 69, 70, 75, 76, 81, 86, 87, 93, 130, 131, 134
 Kisa 30, 55, 77, 93, 122, 134
 Klockrike 21, 55, 57, 58, 84, 89
 Klåstad (Klosterstad) 18, 32, 33, 39, 41, 61, 81, 124, 126
 Kock, Johan Fredrik 9, 32, 115
 Konungsund 30, 84, 90, 91, 92
 Kristberg 30, 37, 42, 46, 54, 61, 70, 75, 76, 78, 78, 79, 89, 130, 131, 134
 Kristina, dotter till Birger jarl 55
 Krokek 21, 33, 61, 66, 74, 76, 81, 99, 101, 105, 106, 109, 110, 119-20
 Krouthén, Johan 110
 Kuddby 85
 Kullerstad 30, 39, 47, 56, 58, 86, 102, 134
 Kumla 21, 30, 39, 42, 49, 55, 134
 Kurck, Gustav 75
 Kvarsebo 13, 30, 31, 90
 Kvillinge 30, 48, 67, 76, 84, 90, 94, 134
 Källstad 30, 39, 44, 45, 50, 101, 105, 107, 126, 134
 Kälvesten, se Västra Stenby
 Kärna 85, 88, 96, 118, 134
 Kätilstad 26, 29, 30, 34, 37, 61, 70, 73, 84, 88, 90, 91, 96, 130
 Köln 38
- Lallerstedt, Erik 117
 Landeryd 47, 56, 58, 70, 71, 73, 76, 77, 81, 130, 134
 Langlet, Emil 103, 114
 Laurentius Petri 128

- Ledberg 25, 85, 92, 122
 Lillkyrka 30, 53, 57, 134
 Lindblom, Jakob Axelsson
 86, 94, 133
 Lindegren, Agi 109, 114,
 115, 116, 118, 119,
 120, 135
 Lindegren, Axel 117, 118
 Lindehielm, Axel 80
 Linderås 103
 Lindgren, Måns Månsson
 88
 Lindstrand, Petter Anders-
 son 88
 Lindö kapell, se Norrkö-
 ping
 Linköping 13, 17, 18, 19,
 20, 21, 22, 25, 26, 32,
 38, 53, 55, 57, 60, 63,
 64, 65, 67, 69, 70, 73,
 80, 85, 95, 96, 100,
 104, 117, 124, 125,
 126, 128, 130, 132, 133
 domkyrkan 9, 25, 37,
 38, 46, 48, 52, 53, 54,
 55, 57, 58, 59, 61, 65,
 92, 93, 105, 113, 114,
 119, 123, 125, 126,
 128, 131, 134
 Johanneslundskyrkan
 133
 St Lars 38, 42, 76, 84,
 95, 120
 Stolplycke-kapellet 99,
 102
 Tanneforskyrkan 133
 Ljung 26, 30, 73, 84, 86,
 87
 Ljungsbro 26
 Lucca 58
 Lund, domkyrkan 41, 44,
 113
 Lundberg, Erik 9, 115, 119,
 120, 121, 135
 Lübeck 60
 Löfgren, Petrus 80
 Lönsås 21, 76, 84, 89, 90,
 92, 134
 Löt 18, 30, 31, 97
 Malexander 30, 34, 60,
 61, 68, 76, 77, 99, 101,
 105, 118
 Malm, Carl Theodor 114
 Malmström, Anders 95
 Mandelgren, Nils Månsson
 9, 34, 45, 113
 Margareta Knutsdotter 55
 Matteus, se Norrköping
 Mattias Johansson 50
 Medevi 83, 102
 Melander, Adolf Emil 105,
 108
 Mjölby 18, 20, 30, 76, 84,
 86, 119
 Mogata 26, 30, 85, 90, 95
 Motala 14, 17, 20, 22, 30,
 76, 84, 90, 92, 119,
 123, 134
 Charlottenborgskyrkan
 133
 Murgård, Lars 102, 105
 München 110
 Månsson, Filip 118
 Möller, Carl 103, 105
 Nicolaus av Albano 125
 Nils Hermansson 55, 57
 Norblad, Allan 109
 Nordenskjöld, Carl Fredrik
 9
 Nordström, Sven 112
 Normlösa 30, 77, 84, 91,
 134
 Norra Vi 30, 31, 75, 83,
 84, 86, 89, 96, 134
 Norrköping 14, 20, 22, 38,
 39, 57, 67, 68, 77, 79,
 87, 100, 101, 105, 106,
 114, 118, 119, 123,
 127, 130, 131
 Hedvig 67, 68, 70, 76,
 81, 87, 101, 114, 122,
 130, 135
 Lindö kapell 99, 102,
 105
 Matteus 99, 100, 101,
 104, 105, 106, 109,
 110, 111, 133
 St Johannes 38, 74, 76,
 84, 89, 99, 100, 101,
 105, 106, 109, 110, 130
 St Olai 38, 67, 68,
 74, 76, 81, 84, 87, 89,
 95, 96, 100, 101, 114,
 118–19, 130
 Norrköpings Borg, se Borg
 Norrköpings Östra Eneby,
 se Östra Eneby
 Norrthun, Werner 101
 Nykil 21, 30, 84, 91, 93
 Nyström, Abraham Bengts-
 son 87, 89, 92, 95,
 105, 132
 Nyström, August 89, 95,
 105
 Nyström, Axel Fredrik 114
 Nyström, Johan Robert 89,
 95, 105
 Näsby 18, 97
 Nässja 30, 45, 134
 Oppeby 30, 35, 60, 61, 69,
 73, 74, 77, 81, 83, 89,
 95, 130
 Orlanda 30, 99, 101, 103,
 103, 105, 106, 107,
 108, 109, 122, 133
 Palmroth, Per Wilhelm 89
 Petrus Olavi 55
 Petterson, Gustaf 104, 105,
 108, 115
 Piper, Christina 68
 Pousette, Abraham 88
 Precht, Burchardt 77, 78,
 131
 Ragvald Knaphövde 36, 41
 Rakered 18, 30, 31, 97
 Ramborg Bengtsdotter 46
 Rappestad 30, 84, 96, 96,
 132, 134
 Regna 30, 83, 84, 86, 99
 Rehn, Jean Eric 87
 Rejmyre 83, 102
 Rhyzelius, Andreas 69, 71,
 77, 81, 85, 130, 131
 Ribbing, Peder 75
 Ringarum 30, 73, 84, 86,
 90, 99, 100, 122, 134
 Rinna 30, 84, 87
 Risinge 30, 83, 86, 94, 95,
 102, 132
 Risinge gamla 32, 35,
 50, 52, 53, 54, 59, 66,
 74, 76, 85, 97, 132, 134
 Risinge nya 85, 87, 89,
 90, 90, 92, 97, 132
 Rogslösa 30, 38, 45, 46,
 48, 50, 54, 54, 120,
 120, 126, 127, 134
 Rosén von Rosenstein, Carl
 86
 von Rothstein, Edvard 105
 Rystad 18, 21, 58, 76, 84,
 89, 92, 96, 134
 Rålamb, släkt 75
 Rök 30, 49, 85, 89, 90, 92,
 92, 95, 132
 Rönö 30, 66, 76, 81
 S:ta Birgitta 38, 55, 60, 65
 S:t Anna 30, 83, 90

- S:t Anna gamla 32, 39, 48, 51, 61, 85, 86, 121, 134, 135
 S:t Anna nya 77, 84, 87, 92
 S:t Ilian, se Söderköping
 S:t Johannes, se Norrköping
 S:t Lars, se Linköping
 S:t Laurentii, se Söderköping
 S:t Martin, se Skänninge
 S:t Olai, se Norrköping
 S:t Olov 34
 S:t Per, se Vadstena
 von Schaar, Axel 75
 Schiörlin, Jonas Fredric 96
 Schiörlin, Pehr 96, 132
 von Schmalensee, Kurt 101, 102, 105, 118, 119, 121, 122, 135
 Scholander, Fredrik Wilhelm 105, 114
 Schröder, Caspar 78
 Schütz, E. 105
 Seurling, Casper 87, 88, 91, 94, 132
 Sigge Guttomsson 55
 Sigraf 57
 Silfverling, Johan Andersson 79, 131
 Simonstorp 30, 67, 74, 76, 81, 130
 Sinclair, Fredrik Carl 86
 Sjögestad 30, 77, 101, 105, 108, 109, 112, 118, 133
 Skeda 30, 48, 83, 89, 91, 134
 Skedevi 26, 27, 30, 34, 37, 46, 48, 55, 61, 83, 84, 89, 90, 90, 97, 102, 132, 134
 Skeppsås 77, 134
 Skällvik 30, 46, 49, 68, 96, 131, 134
 Skänninge 13, 21, 30, 32, 38, 60, 63, 64, 65, 73, 79, 88, 103, 124, 128, 131
 Allhelgona 30, 38, 81
 S:t Martin 38
 Vårfrukyrkan 25, 38, 46, 118, 127, 134
 Skärkind 30, 73
 Skärkinds gamla 32, 41, 48, 50, 56, 57, 60, 85, 121, 134
 Skärkinds nya 85, 89, 92, 117, 122,
 Skönberga 26, 30, 49, 51, 53, 58, 134
 Slaka 30, 43, 58, 59, 76, 80, 84, 86, 87, 134
 Sofia Albertina 87
 Spegel, Haquin 80
 Spens, Carl Erik 105
 Sten 18, 97
 Stenhammar, Per Ulrik 105
 Steuch, Johan 71
 Stjärnorp 66, 76, 81, 83, 86
 Stockholm 45, 68, 72, 77, 79, 81, 85, 87, 94, 95, 96, 97, 101, 102, 104, 105, 117, 130, 131, 133, 135
 Johannes 109
 Stolpolyckekapellet, se Linköping
 Stoltz, Sven Gustavsson 69, 79, 82, 131
 Stora Åby 21, 30, 42, 46, 57, 70, 71, 72, 72, 73, 77, 78, 80, 85, 130
 Strand, Per Zacharias 96
 Stridsberg, byggmästare 105
 Styra, se Varv och Styra
 Strå 18, 30, 43, 49, 74, 76, 134
 Strömlad, Lars 72, 73, 80
 Sturefors 86, 87
 Styrstad 30, 48, 49, 84, 134
 Sund 30, 83, 84, 92, 94
 Svane på Thydisrum 34
 Sverkerskapellet, se Alvastra
 Svanshals 21, 30, 41, 43, 46, 57, 83, 85, 134
 Svinhult 30, 34, 60, 61, 76, 99, 101, 105, 108, 109, 133
 Svinstad, se Bankekind
 Sya 84, 102, 134
 Säve, Per Arvid 9
 Söderköping 13, 21, 22, 32, 38, 63, 64, 65, 78, 101, 124, 127, 128
 brunnskapellet 99, 102
 Drothem 26, 30, 38, 46, 49, 134
 S:t Ilian 38, 81
 S:t Laurentii 26, 30, 38, 46, 49, 60, 77, 134
 Södra Råda 54
 Södra Vi 85
 Sörby 18, 77, 97
 Tanneforskyrkan, se Linköping
 Taraval, Guillaume 68, 93, 131
 Tegnér, Esaias 86
 Tempelman, Olof 88, 89, 91, 92, 94, 96, 97, 132
 Tessin, Nicodemus, d.y. 77, 78
 Thulin, Svante 110
 Tidensrum 10, 22, 23, 26, 30, 32, 34, 35, 45, 47, 50, 53, 60, 61, 124, 134
 Tingstad 30, 51, 57, 95, 134
 Tjällmo 17, 19, 26, 30, 54, 74, 76, 77, 134
 Tjärstad 26, 30, 41, 76, 84, 90, 122
 Torpa 35, 37, 46, 48, 54, 61, 76, 80, 100, 102, 134
 Tranås 118
 Trehörna 66, 75, 76, 81, 101, 102, 103, 105, 106, 130
 von Troil, Uno 85
 Tryserum 13
 Tåby 30, 84
 Törnevalla 30, 84, 134
 Törnqvist, Albert 103, 104, 108
 Ullberg, Johan 71, 72, 78, 131
 Ulrika 30, 67, 67, 70, 76, 81, 84, 130
 Ulrika Eleonora 67
 Vadstena 13, 21, 22, 25, 30, 38, 55, 60, 63, 64, 65, 66, 69, 73, 77, 78, 79, 103, 124, 128, 131, 135
 klosterkyrkan 9, 25, 37, 38, 39, 48, 50, 51, 53, 55, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 115, 127, 128, 134
 S:t Per 18, 38, 46, 61, 64, 65, 76, 97
 Valdemar Birgersson 126
 Valdemarsvik 99, 100, 101, 102, 105, 100, 111
 Wallenberg, Marcus 86
 Vallerstad 30, 85
 Varola 105
 Varv, se Varv och Styra

- Varv och Styra 18, 30, 31,
 92, 100, 101, 105, 109,
 111
 Wedulin, Bengt 78, 131
 Werner, Henrik 79
 Veta 30, 42, 49, 50, 51, 74,
 76, 77, 80, 134
 Viby 21, 43, 45, 84
 Victorin, Johan 78
 Widegren, Per David 9
 Vikingstad 18, 30, 31, 84,
 90, 91
 Wikström, Anders 75, 78,
 79, 131
 Wimmer, Johan Larsson 79
 Vinnerstad 30, 45, 101,
 102, 111, 134
 Viollet-le-Duc, Eugène 121
 Visingsö 125
 Vist 30, 31, 46, 55, 68, 69,
 69, 75, 76, 79, 80, 86,
 130, 131, 134
 Wistenius, Jonas 69, 72,
 80, 96, 131, 132
 Wiström, Olof 78
 Vreta kloster 9, 25, 32, 33,
 36, 37, 38, 39, 41, 42,
 46, 47, 50, 52, 54, 56,
 58, 61, 63, 64, 65, 66,
 116, 117, 118, 124,
 125, 126, 127, 128,
 134, 135
 Wulff, Jacob 89, 96
 Vånga 30, 58, 73, 101,
 105, 106, 107, 107,
 108, 109
 Vårdnäs 30, 55, 76, 84, 90,
 91, 118
 Vårdsberg 9, 25, 26, 30,
 41, 42, 45, 46, 47, 51,
 77, 79, 126, 130, 131,
 134
 Vårfrukyrkan, se Skän-
 ninge
 Väderstad 18, 24, 26, 30,
 31, 85, 89, 91, 92
 Värna 9, 30, 39, 48, 61, 73,
 84, 134
 Västerlösa 30, 45, 48, 79,
 84, 134
 Västervik 122
 Västerås 64
 Västra Ed 103
 Västra Eneby 30, 84, 90,
 93, 95
 Västra Harg 84
 Västra Husby 30, 49, 59,
 84, 86, 134
 Västra Ny 30, 46, 83, 84,
 102, 134
 Västra Ryd 30, 101, 103,
 104, 106, 109
 Västra Skrukeby 18, 30,
 31, 49, 58, 100, 111
 Västra Sten, se Sten
 Västra Stenby 18, 21, 30,
 49, 84
 Västra Tollstad 21, 30, 49,
 85, 89, 90
 Väversunda 30, 40, 45, 49,
 58, 134
 Växjö 86, 94
 Yxnerum 30, 84, 89, 93,
 102
 Zettervall, Helgo 105, 109,
 111, 114, 119
 Zschotzscher, Johan Chris-
 tian 94
 Å 32, 37, 48, 61, 85, 92
 Åby 30
 Åsbo 30, 49, 75, 77, 134
 Åtvid 30, 86
 Åtvids gamla 32, 39,
 48, 49, 51, 61, 120,
 121, 134, 135
 Åtvids stora 101, 102,
 105, 106, 107, 108,
 109, 133
 Åtvidaberg 17, 20, 21, 22,
 25, 26, 86, 102, 106
 Älvestad 77, 96, 131, 134
 Ödeshög 17, 18, 30, 39,
 45, 50, 72, 80, 84,
 101, 102, 107, 111,
 114, 115, 120, 123,
 134
 Örberga 10, 25, 30, 43, 43,
 45, 46, 47, 49, 50, 53,
 54, 58, 126, 127, 128,
 134
 Örebro 96
 Örtomta 9, 30, 47, 48, 50,
 70, 75, 76, 77, 118,
 130, 131, 134
 Österbom, Niclas 77, 80,
 81, 131
 Östra Ed 13
 Östra Eneby 45, 47, 48, 50,
 52, 53, 56, 57, 76, 134
 Östra Harg 30, 39, 77,
 134
 Östra Husby 21, 26, 30,
 51, 59, 84, 86, 88, 90,
 90, 94, 94, 95, 132
 Östra Ny 58, 59, 84, 92,
 134
 Östra Ryd 30, 46, 51, 58,
 75, 93, 134, 135
 Östra Skrukeby 30, 45, 49,
 66, 96, 134
 Östra Stenby 37, 47, 59,
 61, 75, 76, 85, 134
 Östra Tollstad 30, 59, 76,
 101, 105, 107, 108

- Medeltidskyrka helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950

ÖSTERGÖTLAND LANDSKAPETS KYRKOR

I den gamla centralbygden ligger kyrkorna tätt och utgör en blandning av små medeltidskyrkor och stora 1700- och 1800-talskyrkor. De flesta medeltidskyrkorna är från äldre medeltid. Några av dem har kunnat dateras till tidigt 1100-tal och tillhör alltså landets äldsta stenkyrkor. Byggnadernas utformning visar på ett tydligt stormannainflytande i området. Här grundades och utvecklades också flera kloster. I den södra skogsbygden återstår en av landets få bevarade medeltida träkyrkor. Om landskapets rika medeltida historia vittnar också kyrkornas målningar och inventarier.

Den expansiva nybyggnadsperioden, framför allt från 1700-talets mitt och till 1800-talets mitt, har emellertid i stor utsträckning präglat det nuvarande kyrkolandskapet. Många av dessa är intressanta representanter för tidens ideal och även interiört välbevarade. Karakteristiskt för de nyklassicistiska kyrkorumen i Östergötland blev inte minst de stora altartavlorna i klassicerande inramning.

I denna rapport ges en översikt av Östergötlands kyrkor, både de som är bevarade och de som försvunnit. Kartor och diagram belyser regionala karaktärsdrag och kyrkobyggandets kronologi. Rapporten ingår i en serie som kommer att omfatta samtliga landskap. Hela serien ger ett rikt grundmaterial av värde för alla som intresserar sig för Sveriges bebyggelsehistoria och det kyrkliga kulturarvet.

Forskningsprojektet
Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm

